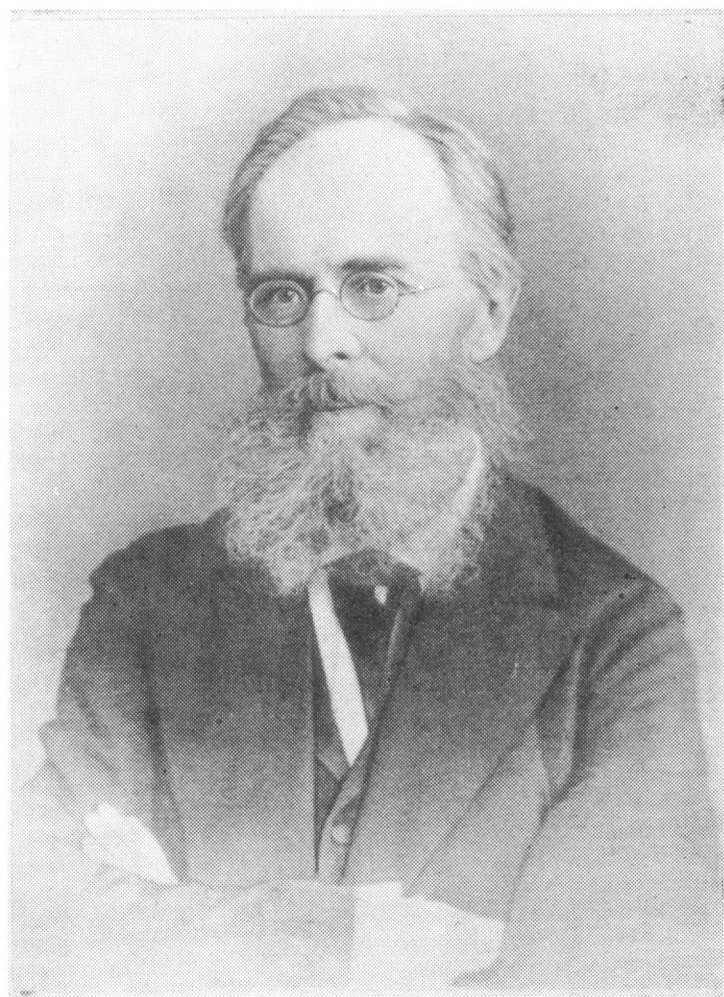

III
Ф84

В. Ю. Франчук

Олександр
Опанасович
ПОТЕБНЯ

В. Ю. Франчук

Олександр Опанасович
ПОТЕБНЯ

КИЇВ НАУКОВА ДУМКА 1985

В книге рассказывается о жизни и научном творчестве великого языковеда-мыслителя второй половины XIX в. Александра Афанасьевича Потебни (1835—1891), с именем которого связаны выдающиеся достижения славянской, в частности русской и украинской, филологии. Жизненный путь, педагогическая, научно-исследовательская и общественная деятельность ученого представлены на основе изучения широкого круга архивных материалов, малоизвестных и забытых источников. Особенное внимание уделяется анализу трудов А. А. Потебни по истории и диалектологии восточнославянских языков, теории художественного слова, народного творчества, этнографии. Научные поиски ученого представлены в связях с его предшественниками, современниками и последователями.

Відповідальний редактор
академік АН УРСР
В. М. Русанівський

Рецензенти
доктор філологічних наук
О. І. Білодід,
доктор філософських наук
С. Б. Кримський

Редакція
науково-популярної літератури

Завідуючий редакцією
А. М. Азаров

4601000000-450
Ф $\frac{\quad}{\text{M221(04)-85}}$ 485-85

ПЕРЕДМОВА

22 вересня 1985 р. виповнюється 150 років з дня народження Олександра Опанасовича Потебні — одного з найвидатніших філологів нашої країни і всього слов'янства. У вітчизняній лінгвістичній науці він залишається славетним представником філософського напрямку. Це був мислитель, який від явищ мови піднімався до вищих питань філософії, поезії, мистецтва, історії і суспільного життя. Визначними особливостями його розуму були здатність підноситися над частковим, уміння зводити одиничне до загального.

Наукові інтереси Потебні надзвичайно широкі й різнобічні. Його увагу привертали питання лінгвістики, етнографії, народної творчості, теорії літератури. Та передусім він був лінгвістом. Основні його праці присвячені дослідженню актуальних для свого часу проблем науки про мову. Описова й історична фонетика, теоретична й порівняльно-історична морфологія, порівняльно-історичний синтаксис, діалектологія, етимологія, семасіологія, мова художньої літератури, проблеми загального мовознавства (питання походження мови, співвідношення мови та мислення, мова і нація, мова та мистецтво) — ось ті сфери лінгвістичної науки, теоретичному піднесенню яких сприяли праці Потебні, в історії розвитку яких він залишив глибокий слід.

Поряд з теоретичними проблемами мовознавства, фольклористики, етнографії учений приділяв багато уваги опрацюванню важливих питань теорії літератури. Спираючись на досягнення культурно-історичного і порівняльно-історичного методів вивчення мовного мистецтва, він створив принципово новий історико-філологічний метод дослідження художньої творчості. Характерними особливостями методу є глибокий історизм у підході до явищ духовної діяльності, до мислення, мови, фольклору, літератури. Осмислюючи специфічні особливості мистецтва слова, його внутрішні закони, учений розглядав їх у широкому контексті загальних закономірностей розвитку людської культури. Його праці «Из записок по теории словесности», «Лекции по теории

словесности» вагомо вплинули на розвиток вітчизняного літературознавства. Ряд теоретичних положень вчення Потебні про художню мову розвинули В. В. Виноградов, Ю. Б. Тинянов, М. М. Бахтін та інші видатні радянські філологи. Останніми роками посилився інтерес до Потебні як теоретика літератури. Його теорія образності, вчення про поетичне мислення, специфіку художньої діяльності привертають в нашій країні і за її межами пильну увагу теоретиків літератури, естетиків, мистецтвознавців, психологів, соціологів, зокрема тих, що вивчають соціальну психологію й теорію комунікацій. Концептуальні ідеї автора «Из записок по теории словесности» зберігають науково-творчу продуктивність і в наші дні. Не випадково його теоретичні положення та гіпотези дедалі активніше запроваджуються до наукового вжитку сучасного літературознавства.

Наукова діяльність Потебні відіграла винятково важливу роль у розвитку слов'янської та світової філологічної науки. Переборюючи історичну обмеженість й ідеалістичні уявлення свого часу, він створив філологічну концепцію, глибоко матеріалістичну і діалектичну за своєю суттю та перспективою. Учений підійшов до мови і поетичної творчості як до безперервної історично детермінованої діяльності, зумів показати їх у русі від минулого до сучасного та майбутнього і водночас побачив їх конкретну своєрідність, системно-типологічні принципи в кожній точці руху. Він зумів використати такі методи дослідження мови та поетичної творчості, що по-справжньому розробляються лише в ХХ ст. При цьому наукові концепції Потебні завжди протистояли й протистоять формалізму та індивідуалізму, спираються на глибоку народність і справжній демократизм у підході до мови та літератури.

Великі заслуги Потебні і в історії слов'янської культури. Його дослідження будувалися не лише на українському й російському мовному та поетичному матеріалі, але й на зразках культури всіх слов'янських народів. Опрацювавши багато фактів, учений висловив глибокі думки про єдність і духовну спорідненість слов'янських культур. Він послідовно боровся проти недооцінки культури слов'янства, доводив, що в своїх початках вона не менш змістовна й поетично довершена, багата духовно, ніж культура давніх греків, германців та інших народів.

Філолог і філософ широкого кола інтересів у галузі лінгвістики, етнографії, фольклору, літературознавства, психології, Потебня володів рідкісним обдарованням наукового передбачення. Розроблені ним концептуальні гіпотези до нашого часу суттєво впливають на розвиток філологічної

думки, сприяють розв'язанню її актуальних проблем. Без посилян на авторитет Потебні не відбувається у наш час жодна серйозна філологічна дискусія.

Постійно зростає інтерес до наукової спадщини вченого. Пильне вивчення її триватиме й далі. Та щоб воно було успішним, потрібне те відчуття дійсності, що його може привнести лише розуміння мотивів, якими керувався у своїй роботі вчений — постать надзвичайна і за моральними якостями. Його шанували як людину щонайвищої чесності, непохитної прямиоти і цілковитої широти переконань, правил і вчинків. «Ми не знали за Потебнею, — писав його учень Михайло Георгійович Халанський, — відхиленя від правил законності, чесності, правди й добра, і він здавався нам втіленням ідеалу в дійсності»¹.

Тим часом життя О. О. Потебні майже невідоме. І це відчувають автори праць про вченого. Їхні почуття прекрасно висловив філософ Т. Райнов — творець однієї з найкращих розвідок, йому присвячених. «Цій характеристиці Потебні, — пише Т. Райнов, — бракує дуже багато. Насамперед цілісності. Особа і діяльність великого вченого не пов'язані так, щоб читачеві стало ясно, чому і в який спосіб він виступив активно саме в тій галузі, а не в іншій. Я не міг з'ясувати читачеві того, чого я сам у цій справі не розумів. Правдоподібно, є в тім трохи моєї вини. Але є й незалежні обставини. Щоб зв'язати особистий характер вченого з характером його діяльності, треба знати його життя, у якому цей характер всебічно виявляється. Тим часом про життя Потебні ми знаємо надзвичайно мало. Як формувалася ця душа? Що хвилювало її в різні періоди розвитку? У що вірив Потебня? Що він любив і що ненавидів? Як він поведився у важливі моменти свого життя? Все те та багато іншого для нас — принаймні для мене — майже незнане»².

Щоб зрозуміти Потебню як людину і вченого-мислителя, ми намагалися пов'язувати зовнішні факти біографії з його внутрішнім життям і науковою діяльністю, керуючись при цьому рядками з листа Олександра Опанасовича до чеського славіста Адольфа Патери: «Обставини мого життя зумовили те, що в науковій моїй роботі вихідним пунктом моїм, іноді помітним, іноді ж непомітним для інших, була українська мова й українська народна словесність. Якби цей вихідний пункт і пов'язане з ним почуття

¹ Памяти Александра Афанасьевича Потебни. — Харьков, 1892, с. 13.

² Райнов Т. Александр Афанасьевич Потебня. — Пг., 1924, с. 5.

не були мені дані і якби я виріс поза зв'язком з легендою, то, здається мені, вряд чи я став би займатися наукою»³.

У світлі сказаного нашим завданням стало створення біографічного нарису, у якому ми прагнули використати всі доступні матеріали.

Надзвичайно цінні спостереження містять статті сучасників Потебні, розсіяні по різних виданнях. Не менш важливі й праці тих дослідників, що мали можливість спілкуватися з учнями вченого⁴. Багато цінних фактів дали нам зустрічі з онучками Потебні Надією Андріївною та Ольгою Андріївною — дочками його молодшого сина Андрія, а також з іншими родичами вченого, які передали для публікації фотографії Потебні і його родини.

Основою цієї праці став особистий архівний фонд О. О. Потебні, що зберігається нині в Центральному державному історичному архіві УРСР у Києві за № 2045. У ньому міститься велика кількість рукописів опублікованих і неопублікованих праць ученого, переписаних начисто і в чорновому вигляді, з його примітками, виправленнями і т. ін. Тут же — листи вчених нашої країни та ряду зарубіжних, що свідчать про велику повагу до Потебні ще за його життя. Цінні рукописи передала державі незадовго до своєї смерті дружина вченого Марія Францівна Потебня. Незважаючи на несприятливі обставини, фонд Потебні зберігся майже цілком і становить собою справжній скарб для сучасних дослідників.

Інакше склалася доля бібліотеки Потебні, яку Марія Францівна передала Харківському університету. Особливо колекцією вона не збереглася. Потрібно докласти чимало зусиль, щоб хоч певною мірою відновити цінну збірку, де на багатьох книжках зроблено помітки рукою вченого.

* * *

Автор складає найсердечнішу подяку всім, хто допомагав йому в роботі матеріалами, вказівками, зауваженнями, порадами і підтримкою, а особливо академіку АН УРСР К. М. Ситнику, академіку АН УРСР В. М. Русанівському, О. І. Білодідові, С. Б. Кримському, П. П. Кристенкові, Г. П. Півторакові, Ю. О. Храмову (Київ), Ф. М. Березіну, В. А. Дьякову (Москва), В. В. Колесову (Легін-

³ Олександр Опанасович Потебня: Ювіл. зб. до 125-річчя з дня народж. — К., 1962, с. 93.

⁴ Показчик праць Потебні та літературу про його життя й діяльність див.: Франчук В. Ю. Олександр Опанасович Потебня. — К., 1975. — 92 с.

град), М. Г. Булахову (Мінськ), А. Я. Опришкові, О. С. Юрченкові, Є. Х. Широкоград (Харків), Г. В. Діброві, Є. П. Кричевській, О. П. Неліну (Ромни), Яну Дорулі, Володимиру Матулі (Братіслава), Радославу Картичичу (Відень), Ольджиху Лешці (Прага), працівникам Центрального державного історичного архіву СРСР у Ленінграді, Ленінградського відділення Архіву АН СРСР, Державного історичного музею СРСР, Центрального державного архіву літератури й мистецтва СРСР, Центрального військово-історичного архіву СРСР, Центрального державного історичного архіву УРСР у Києві, Центрального державного архіву Жовтневої революції УРСР у Києві, державних архівів міста Києва та Харківської області, Відділу рукописів Державної бібліотеки СРСР ім. В. І. Леніна, Відділу рукописів Інституту російської літератури АН СРСР (Пушкінського дому), Відділу рукописів Центральної наукової бібліотеки АН УРСР, Відділу рідкісної книги Наукової бібліотеки Харківського університету ім. О. М. Горького, Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, а також активістам села Гришиного Роменського району Сумської області.

ШЛЯХ ДО НАУКИ

РІД ПОТЕБНІ

Олександр Опанасович Потебня народився 10 (22) вересня 1835 р. на хуторі Маневі біля села Гаврилівки Роменського повіту Полтавської губернії (тепер село Гришине Роменського району Сумської області) в небагатій дворянській родині. «По батькові й матері, — писав він пізніше, — я належу до дрібних маєтних дворян, які походять у XVIII ст. з козацтва ... Мое прізвище є прізвище одного з моїх предків, що він одержав його, мабуть, серед кінних козаків»¹. Розглядаючи загальний іменник *потебня*, вчений вказує на його зв'язок із словом *тебеньок* (множина *тебенькі*) зі значенням «шкіряні лопаті з боків козацького сідла»². Корінь іменника *потебня* — татарського походження, префікс і граматичне оформлення — східнослов'янські.

Інтерес до походження Потебні зумовлюється тією увагою, яку він приділяє своїм родичам в автобіографічному листі до О. М. Пипіна, пояснюючи власний нахил до занять мовознавством у філософському плані:

Мені здається, я бачу ті поводи, на яких вела мене доля. Деяка схильність до питань, що не мають безпосереднього, так званого життєвого, значення (яким є питання про відношення мислі до слова, що вичерпує все мовознавство), не пояснюється школою. Цю школу проходив зі мною багато хто, а деякі краще за мене були підготовлені до занять філологією... Я бачу подібність між собою і деякими батьковими родичами, що вже давно померли. Отримали вони (по-старовинному) буквально копійчану освіту (за науку у дядка — копа грошей і горщик каші). Тітка моя за четьми мінеями вирішувала філософські питання, а дядько, рано вбитий на Кавказі, як мені говорили, займався арабською, перською і знав кілька гірських нарід³.

Вивчення життєвого шляху згадуваних осіб привело до несподіваних наслідків. Виявилось, що і дядько, і батько вченого під час служби на Кавказі перебували в дружніх стосунках з діячами декабристського руху. Безумовно, це

¹ Центральний державний історичний архів УРСР у Києві, ф. 2045, оп. 1, спр. 27, арк. 6. (Далі: ЦДІА УРСР).

² Потебня А. А. К истории звуков русского языка. Т. 4. Этимологические и другие заметки. — Варшава, 1883, с. 49.

³ Цит. за: Пыпин А. Н. История русской этнографии : В 3-х т. Т. 3. Этнография малорусская. — Спб., 1891, с. 421—422.

не могло не позначитися на всій подальшій долі як самого Опанаса Юхимовича, так і його дітей, а тому потребує пильної уваги до особистості батька О. О. Потебні.

Дід ученого, що одержав у XVIII ст. дворянство, служив у російській армії. На той час нащадок запорожців володів чималою ділянкою землі в козачому селі Перекопівці поблизу Ромен. За сімейною традицією на військову службу був зарахований і батько Олександра Опанасовича Опанас Юхимович. 1819 р. шістнадцятирічним юнаком він разом з молодшим братом Харитоном потрапив на Кавказ, де російське військо під командуванням Олексія Петровича Єрмолова, учня О. В. Суворова, одержувало одну перемогу за другою. Опанас і Харитон почали військову службу у 7-му карабінерному полку юнкерами. Так називалися тоді нижні чини — добровольці з дворян. Прослуживши певний час, вони могли стати офіцерами, хоча ледь уміли читати й писати. В перші роки служби Опанас і Харитон, яких за традицією, що існувала в старій армії, називали Потебня перший та Потебня другий, не набули особливих знань. Хоча карабінерний полк розташовувався поблизу Тифліса, військова молодь мало цікавилась його культурними цінностями. Час, вільний від походів, використовувався на гру в карти, пиятику, дуелі.

Хто знає, як склалася б доля юнаків, коли б у квітні 1823 р. (Опанасу якраз виповнилося двадцять, а Харитону — дев'ятнадцять років) у полку не з'явився новий командир — Микола Миколайович Муравйов. «Як і декабристи, — пише М. В. Нечкіна, — М. М. Муравйов належить до числа тих, хто міг сказати собі: «Ми були діти 1812 року». Волелюбець і вільнодумець, засновник переддекабристської Священної артілі, він стоїть біля самих джерел декабристського руху. Близький друг людей 14 грудня, що не був безпосередньо в їхніх лавах лише через особливий збіг життєвих обставин, М. М. Муравйов зберігає на все життя вірність їхньому світоглядові, незалежність і послідовність своїх позицій у найскладніших обставинах»⁴.

З такими поглядами і настроями прийшов у 7-й карабінерний полк новий командир⁵. Офіцери зустріли його насторожено. За попередника Муравйова, полковника Ладанського — земляка Опанаса і Харитона, — вони вели

⁴ Нечкіна М. В. Кратко о книге. — В кн.: Задонский Н. Жизнь Муравьева. М., 1974, с. 5.

⁵ Про постать М. М. Муравйова та його зв'язки з декабристами див.: Франчук В. Ю. До біографії О. О. Потебні: Опанас Юхимович Потебня. — В кн.: Потебнянські читання. К., 1981, с. 168—180.

безтурботне життя, у вільний час грали в карти, багато пили. Тепер же, наслухавшись про суворість нового начальника, чекали всіляких неприємностей.

Як завоював Микола Миколайович авторитет у полку? Певно, не останню роль зіграло навчання офіцерів, що його він запровадив майже з перших днів свого командування. Саме тут Муравйов і зблизився з двома молодими юнкерами, один з яких, за його словами, «був завжди точний і старанний до занять»⁶. Характеристика ця стосується Опанаса, який одразу виділився бажанням навчатися і здібностями до математики — улюбленої дисципліни самого Миколи Миколайовича. Помітив Муравйов й інші позитивні риси юнака. Якось він сказав йому: «Опанасе, ти маєш благородну душу, добре серце, дотримуйся їх»⁷. Невдовзі Опанас був уже скарбником — посада, дуже відповідальна в полку. Увагу М. М. Муравйова привернув і юний Харитон Потєбня. Про нього командир полку залишив такий запис: «Я намагався дати освіту цьому молодому офіцерові, який має чудові здібності, і цим ошчасливити його»⁸. Під керівництвом М. М. Муравйова Харитон, що став його ад'ютантом, досконала оволодів турецькою і перською мовами. Він міг також говорити по-грузинському, по-татарському і по-вірменському. Брати вивчали і фортифікацію, тобто науку про укріплення військових позицій та захист від засобів ураження. «Вони навчаються, — записує М. М. Муравйов, — з щирим бажанням осягнути знання, які їм викладаються»⁹.

Можна гадати, що заняття з офіцерами карабінерного полку не обмежувалися освітньою програмою. Наприклад, у щоденнику М. М. Муравйова записано, що деяким з них він подарував опис своєї мандрівки на східні береги Каспійського моря. Опис побачив світ окремою книжкою напередодні прийняття ним полку. Тут натрапляємо на такі, наприклад, рядки: «Тепер у Хіві правління самовладне, не обмежене ні законами, ні спільною думкою, і тому залежить цілком від волі самовладного государя, який дивиться на ханство як на свій маєток і керує ним для особистої своєї вигоди і збагачення. У Хіві, де мета уряду не є користь народу, а приватне благо володаря і улюбленців

⁶ Відділ рукописів Державної бібліотеки СРСР ім. В. І. Леніна, ф. Вісковатова, арк. 212. (Далі: ВР ДБЛ СРСР).

⁷ Відділ писемних джерел Державного історичного музею СРСР, ф. 254, спр. 387, арк. 127. (Далі: ВПД ДІМ СРСР).

⁸ *Муравьев Н. Н.* Записки. — Рус. арх., 1886, № 11, с. 397.

⁹ ВПД ДІМ СРСР, ф. 254, спр. 21, арк. 63.

його, спільна вигода не цікавить нікого. Любов до Вітчизни при такому правлінні існувати не може»¹⁰.

Із цими рядками перегукуються слова Опанаса Потебні, адресовані Миколі Миколайовичу: «Я справді зобов'язаний Вам більше, ніж батькам, які дали мені життя, тому що добродіяння Вашого превосходительства відкрило мені засоби бути корисним Вітчизні»¹¹.

Після від'їзду М. М. Муравйова з Кавказу життєві обставини Опанаса і Харитона змінилися на гірше. За Миколою Миколайовичем залишив Кавказький корпус новий командир карабінерів Б. А. Фредерікс, з яким у братів також склалися добрі стосунки, і тепер на пропозицію Фредерікса вони вирішують змінити місце служби. Харитон мав перейти на нове місце ад'ютантом Фредерікса, Опанас хотів влаштуватися поблизу брата на цивільну посаду. Але 15 жовтня 1830 р. у бою під фортецею Нові Закатали обірвалося життя Харитона Потебні. Його геройська смерть увійшла в історію карабінерного полку¹². Проте було в цій загибелі щось загадкове навіть для рідного брата. З'ясувалося, що незадовго до смерті молодий штабс-капітан, блискуча кар'єра якого тільки починалася, таємно написав заповіт, розподіливши небагате своє майно між родичами та друзями. За цим заповітом Опанасові дісталася золота шпага з написом «За храбрість». Борис Андрійович Фредерікс одержав на згадку про ад'ютанта, що ділив з ним труднощі двох походів, срібну медаль за участь у Персидській війні. Немає лише відомостей про те, де і коли дізнався про смерть свого улюбленця Микола Миколайович Муравйов. Несправедливо усунутий від служби в армії, він жив тоді в своєму маєтку під Москвою.

Щоб завершити висвітлення постаті Харитона Потебні, до якого, за свідченням усіх, хто його пам'ятав, був дуже подібний небіж Олександр, подамо уривки з листа від 26 грудня 1823 р., адресованого Опанасові. У рядках, писаних рідною мовою, яскраво розкривається багато обдарована натура Потебні другого:

Іще що сказати тобі, братіку, мій голубчику, хіба розказати тобі, як я їздив козакувати на добичу й що я там бачив?

Та вже я знаю, що ти з Івасем дуже живеш запанібрата і він від тебе ні в чім не взмовчить, він все тобі розкаже по щирій правді, а я тільки розкажу тобі, як я забрався в ті гори,

¹⁰ Путешествие в Туркмению и Хиву в 1819 и 1820 годах гвардейского генерального штаба капитана Николая Муравьева. — М., 1822, с. 57—58.

¹¹ ВПД ДІМ СРСР, ф. 254, спр. 369, арк. 127.

¹² Бобровский П. О. История 13 лейб-гренадерского Эриванского его величества полка за 250 лет. Ч. 4. Карабинерный полк. — Спб., 1895, с. 179.

відкіль достають золото та срібло та щирю мідь. О! вже, братіку, якого я там страху набрався та вже і дива надивився. Що будинок! Що людей? Що добра! а добра, то добра! І не розмаракуеш, хоть би і дядя Кузьму туди привести, то і він скаже, що не зумію, а вже нашо він чоловік розумний, одних каганців бог зна скільки...

Поздравь мене, братіку, з благоволенієм. Спасибі богу, що хоть царь благовольті. Ти не лякайся, це ще не все ¹³.

У родині О. О. Потебні довгі роки зберігалася пам'ять про Харитона.

Харитон Юхимович, — розповідав учений у листі до І. П. Новицького, — мій дядько по батькові, вбитий більше як 30 років тому на Кавказі. Він любив пісню «Ой не туча-хмара... Не велика армія з села виступає», де є, між іншим, такі варті уваги вірші:

Загадав государь роботу робити,
Роботу робити, ялину копати,
Ой тут же нам, братця, усім пропадати,
Що не буде знати ні отець, ні мати.
Тільки буде знати сирая земелька,
Сирая земелька, гострая шабелька.
Гострая шабелька — із пліч головонька.
Із пліч головонька низу покотилась,
Отець і матуся за сином журились ¹⁴.

У листі повний текст не подано, але в збірці пісень ученого, що зберігається у Відділі рукописів Центральної наукової бібліотеки АН УРСР (зшиток IV, арк. 5), член-кореспондент АН УРСР П. М. Попов розшукав власноручний запис її О. О. Потебнею у повному вигляді. Пісня про «каналську роботу» була лише однією з кількох улюблених пісень Харитона Потебні, що їх записав вчений від тітки Параски. Так, П. М. Попов знайшов ще дві пісні з репертуару Харитона Потебні в запису Олександра Опанасовича. В одній із них розповідається про трагічне кохання між багатим козаком і вбогою дівчиною ¹⁵.

Із загибеллю Харитона завершився найщасливіший період життя Опанаса Юхимовича. Пригадуючи незабутні дні молодості, він у листі від 24 квітня 1852 р. писав М. М. Муравйову:

Час служби моєї під начальством Вашим є одним із кращих спогадів мого життя. Мені тепер близько 50-ти років, і все минуле — як приємний сон, але я твердо пам'ятаю його, і з останнім подихом життя буду згадувати Ваше добродіяння мені і меншому братові моєму і всі ласки, які Ви нам виявили, а особливо Вам і незабутньому Борисові Андрійовичу за врятування мого життя, коли Ви відіслали мене кур'єром з селища Аббас-Абада до Грузії. Там би я не переніс доли багатьох з моїм слабким здоров'ям. Вам, справжній добродію, зобов'язаний освітою моєю і всім, що маю кращого. Чи можу я забути добродійника мого, якому я зобов'язаний всім частям мого життя! Батьки дали мені життя, а Ви звернули добродійну увагу Вашу на бідного юнкера, визнали мене гідним Вашої довіри, дали освіту та посіяли

¹³ ЦДІА УРСР, ф. 2045, оп. 1, спр. 260, арк. 6 зв.

¹⁴ Рад. літературознавство, 1947, № 7/8, с. 130—131.

¹⁵ Там само, с. 116—117.

почуття і правила життя, які я завжди нсухильно наслідував і не перестану наслідувати до кінця мого життя¹⁶.

Потєбня перший служив у карабінерному полку ще кілька років. Визначних подій у його житті вже не було. І без того слабке здоров'я дедалі погіршувалося. Ні дружба товаришів, ні увага нового полкового командира князя Олександра Леоновича Дадіанова не могли замінити йому тих, з ким розлучила доля. У цій обстановці єдиною відрадою Опанаса був щоденник. Вести його він почав давно, очевидно, наслідуючи Миколу Миколайовича. Проте в якийсь момент на перший план у щоденнику вийшли не події особистого життя, а історія полку, де служили дорогі йому люди. Спочатку Опанас записував лише те, що бачив сам. За зразок йому правила, мабуть, слова з передмови до книжки М. М. Муравйова «Путешествие в Туркмению и Хиву...»: «Я викладаю просто все, що бачив і міг узнати»¹⁷.

Коли Опанас уперше розлучився з братом, що 1826 р. виїхав на кордон з М. М. Муравйовим, він замислився. Листи Харитона, в яких докладно описувався хід бойових операцій, знайомство з такими видатними людьми, як Денис Давидов, здалися Опанасові гідним матеріалом для записок. Особливо цікавий матеріал почав надходити йому в наступному, 1827 р. Хворий Опанас повернувся тоді на місце дислокації полку під Тифлісом задовго до кінця війни. Природно, що він з нетерпінням чекав повідомлень про воєнні дії. На цей раз писав йому не лише Харитон. Були листи від Миколи Миколайовича, від товаришів. Приїздили знайомі кур'єри. Війна ще тривала, коли повернувся М. М. Муравйов. Його розповіді допомогли Опанасові розібратися в складній військовій обстановці, глянути на хід подій, учасником яких недавно був і він, піби збоку. Тепер молодий офіцер свідомо стежив за тим, що писалося про полк карабінерів.

Опанасові Юхимовичу не вдалося опублікувати свої записи ні під час служби в армії, ні пізніше. Рукопис їх втрачений. Сучасні історики можуть пошкодувати за твором Потєбні першого, оскільки в ньому рукою очевидця був відтворений один з найважливіших періодів історії Кавказького окремого корпусу — напередодні, під час і після повстання декабристів (1819—1832 роки). М. М. Муравйов, який робив спроби допомогти бойовому товаришеві видрукувати записи, у травні 1852 р. писав історикові О. П. Вісковатову: «Знаючи п. Потєбню за правдиву і чес-

¹⁶ ВПД ДІМ СРСР, ф. 254, спр. 387, арк. 127.

¹⁷ Путешествие в Туркмению и Хиву..., с. VI.

ну людину, я думаю, що рукопис його, який він хотів би надрукувати, може служити цікавим матеріалом для укладання Вами історії цього полку». До цього ж питання повертається Микола Миколайович і в наступному листі: «Офіцер цей, що займав посаду скарбника в полку, завдяки своїй працьовитості й безкорисливості, користувався добрим іменем при кількох командирах Єриванського карабінерного полку. Він не мав особливих знань, проте був завжди точний і старанний до занять. Тому гадаю, що його щоденник міг би служити корисним матеріалом»¹⁸.

ДИТИНСТВО І ГІМНАЗІЯ

У 1832 р. двадцятивосьмирічний Опанас Юхимович Потебня вийшов у відставку в чині штабс-капітана й повернувся додому. Сумною була зустріч з рідним краєм після 13 літ розлуки. Батьків живими не застав, старші сестри повиходили заміж, але не дуже вдало. Треба було ділити спадщину та потурбуватися про наймолодшу незаміжню сестру Параску.

Намагаючись якось навести лад у занедбаному господарстві, він, єдиний чоловік у великій родині, селиться на віддаленому хуторі кілометрів за тридцять від рідної Перекопівки. Розташований над річкою Маневою, хутір цей звався Манев. Місця тут красиві, та Опанас ніяк не міг звикнути до самотнього хуторянського життя. Ночами снилися гори, бойові товариші, сутички з ворогом. Просинаючись, хапався за зброю, що висіла тут-таки, в головах, і тільки тоді починав розуміти, де він. На віддалі Кавказ уявлявся йому ще милішим. У листі від 3 листопада 1833 р. до старшого брата Івана, що так і залишився на чужині, Опанас скаржився:

Нині й життя є тягарем. Дотепер ні для себе, ні для близьких нічого не зробивши, живу самотній, хліба неврожай, тютюну робити нікому, тільки й знаю, що купую ліс, хліб і т. ін. Поганий, дуже поганий час моєї відставки. Якщо не видужаю, наступного літа їду на Кавказ лікуватися гарячими водами. Якщо й вони не пособлять, тоді ляжу в домовину і проситиму закопати мене¹⁹.

Проте все склалося на краще. Поправити здоров'я допоміг місцевий лікар, який порадив Опанасові лікувати ревматизм купанням у холодній воді та фізичними вправами. А тим часом Опанас все частіше навідувався в Перекопівку, де теж самотньо господарювала сестра Параска. Йї не даремно. Шлях до рідної домівки проходив поблизу

¹⁸ ВР ДБЛ СРСР, ф. Вісковатова, арк. 212, 210.

¹⁹ ЦДІА УРСР, ф. 2045, оп. 1, спр. 261, арк. 4 зв.

хутора Марківського, господарі якого завжди були раді молодому сусідові. Невдовзі наймолодша дочка Маркових, Марія Іванівна, стала його дружиною.

10 (22) вересня 1835 р. на хуторі Маневі у відставного штабс-капітана Опанаса Юхимовича Потебні і його дружини Марії Іванівни народився хлопчик. За бажанням матері новонародженого було названо іменем Олександр.

Сашкові не виповнилося й двох років, як хутір Манев продали і родина переехала в Ромни.

Це місто розташоване на правому березі Сули (лівої притоки Дніпра), там, де впадає в неї Великий Ромен. І саме місто називалося в ті часи Ромен, як і квітка, що росте тут повсюди. Під цією назвою воно вперше згадується в «Повчанні» Володимира Мономаха, занесеному до Лаврентіївського літопису під 1096 роком, де розповідається про похід проти половецьких ханів Аєпи й Боняка. На кінець XVIII ст., після того, як на Слобожанщині було запроваджено поділ на повіти, Ромен став повітовим центром. Тоді в місті налічувалось понад чотири тисячі чоловік, більшість яких становили кріпаки та козаки. Жителі Ромна займалися здебільшого ремеслами та торгівлею. Щороку тут відбувалося чотири великі ярмарки, товари на які привозили з інших міст України, Росії, Білорусії. Найбільший серед них Ільїнський ярмарок був відомий далеко за межами України. Тривав він близько трьох тижнів. Ромен славився також переробкою і продажем тютюну, який на чималих площах вирощували в повіті. На початку XIX ст. Ромен частково перебудувався. Було прокладено нові, Полтавську та Московську вулиці, споруджено будинки на міський зразок.

На час, коли родина Потебні оселилася в Ромні, місто мало 4 площі, 22 вулиці, 54 провулки. Будинки були здебільшого одноповерхові, дерев'яні. Ще в першій половині XVIII ст. у місті при соборній церкві існувала школа, де діти вчилися читати церковнослов'янською мовою. На початку XIX ст. діяли вже 4 парафіяльні школи. Відвідували

Мати О. О. Потебні Марія Іванівна

їх, як правило, діти заможних козаків, міщан і купців, більшість же міського населення залишалася неграмотною. І книжкові крамниці гостинного двору, побудованого 1804 р., давали їм власникам мало прибутку. Не особливо змінилося становище і з відкриттям 1806 р. Роменського повітового училища. Зате театр, відкритий ще наприкінці XVIII ст., процвітав. Ставили в ньому переважно вертепну драму. Під час ярмарків до Ромна приїздили театральні трупи з інших міст. Тут кілька років виступав знаменитий російський актор Михайло Семенович Щепкін, тоді ще кріпак. У Ромні довго розповідали, як генерал Волконський на Ільїнському ярмарку збирав гроші на викуп цього талановитого самородка. Не маючи сміливості прилюдно відмовити прославленому героєві Вітчизняної війни 1812 р., купці, що з'їхалися на ярмарок, швиденько накидали в його военний кашкет необхідну суму.

Крім названих, мав Ромен ще один, вартий уваги заклад, хоча в описах міста його й не згадують. То були імператорські конюшні, засновані для поліпшення приватних кінських заводів. Як розповіли нам старожили, вони містилися на околиці, що підносилася над селом Процівкою. Нині село вже увійшло в зону міста, а старовинні будівлі, що височіли над ним донедавна, не збереглися. Всю цю територію нині займає величезний цегляний будинок сільськогосподарського технікуму.

Після переїзду до Ромна Опанас Юхимович влаштувався наглядачем конюшень. З дитинства він дуже любив коней. Тепер це захоплення допомогло йому отримати добре оплачувану посаду і казенну квартиру, очевидно недалеко від роботи. Доходимо цього висновку на підставі записки хрещеного батька Сашка, що збереглася в паперах ученого. «Ось прибіжіть під вечір до нас на Процівку, дещо побалакаєм... — писав майже сто п'ятдесят років тому вигадливою в'яззю приятель Опанаса Юхимовича, теж відставний військовий. — Бувайте здорові, да справді спустіться увечері під гору. То добре зробіте і побачите Вашого Андрія Лук'яновича»²⁰.

Тут промайнули ще кілька років Сашкового дитинства. А втім, більшість часу хлопчик провів на хуторі у бабусі Маркової. Від неї почув він і запам'ятав на все життя безліч казок та інших народних творів. В одній з наукових праць О. О. Потебні є, наприклад, такий спогад:

У дитинстві я чув українську казку, в якій хліб протиставляється гадюці. Гадюка, побачивши хліб на столі, позаздрила йому і стала питати, як він дійшов до такої почесі. Хліб відповідає, що недарма те-

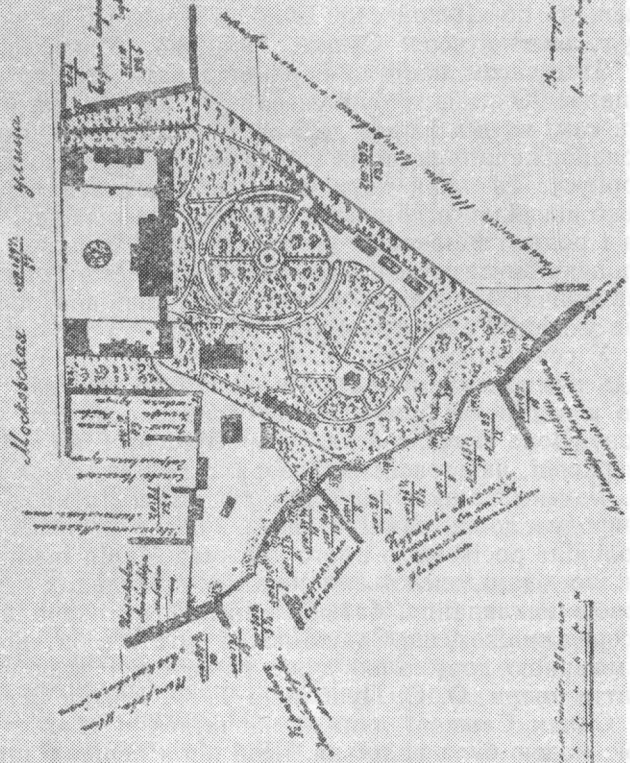
²⁰ Там само, спр. 262, арк. 2—2 зв.

Планъ двора Роменскаго

Планъ двора Роменскаго, составленъ въ 1856 году, по плану, составленному въ 1856 году, по плану, составленному въ 1856 году, по плану, составленному въ 1856 году.

Богородскаго заведения

Планъ Богородскаго заведения, составленъ въ 1856 году, по плану, составленному въ 1856 году, по плану, составленному въ 1856 году, по плану, составленному въ 1856 году.

Въ 1856 году, по плану, составленному въ 1856 году, по плану, составленному въ 1856 году, по плану, составленному въ 1856 году.

Планъ двора Роменскаго, составленъ въ 1856 году, по плану, составленному въ 1856 году, по плану, составленному въ 1856 году, по плану, составленному въ 1856 году.

План Роменскаго благоудійнаго закладу із вказівкою на місце садиби родини Потєбні

пер його шанують, що до цього він терпів муки: його молотили, мололи, місили, у печі пекли і потім вже поклали на стіл. Гадюка бажає й собі такого ж, але не витримує й першого випробування. Казка ця має ознаки сивої давнини ²¹.

Якось повернувшись від бабусі, Сашко дізнався про новину: у нього з'явився братик Андрійко, названий так на честь Андрія Лук'яновича, що хрестив і його, але вже в Роменській церкві Марії-Магдалини. Батьки ж були стурбовані тим, що родина зростала, а власного кутка не було. Лише 1840 р. перебралися на постійне місце проживання. Новий, вже на міський зразок будинок було куплено випадково у самому центрі міста. Біля будинку — шість десятин землі, які поступово зусиллями хазяїв перетворилися на розкішний сад. Було де бавитися малюкам, яких було вже четверо: Сашко, Андрійко, Миколка, Петрусь.

Тим часом настала пора віддавати старшого в науку. Опанас Юхимович був упевнений, що всі його діти, як і він сам, як дід і прадід, будуть військовими. Кожного новонародженого сина він записував на чергу до кадетського корпусу. Та коли потрібно було відсилати первістка далеко від рідного дому, під нагляд чужих людей, мати Сашка і родина Маркових заперотестували. Вирішено було, що хлопчик вчитиметься в гімназії і житиме в родині Олексія Івановича Маркова — брата Марії Іванівни, який працював у місті Радомі на території Царства Польського.

У семирічному віці Сашко володів двома близькоспорідненими мовами — українською і російською. Природно, що в дитинстві йому частіше доводилося чути українську мову. Вона звучала й на хуторі Маневі, й на хуторі бабусі Маркової, яка зовсім не говорила по-російському, і в Ромні. Батько Сашка, який тринадцять років провів в армії, природно, добре говорив, читав і писав російською мовою. Володіла російською і його дружина Марія Іванівна. Знаючи, що дітям доведеться навчатися в закладах з російською мовою викладання, батьки з дитинства навчали їй синів. І серед книжок, що Сашко почав читати в батьковому домі з маминою допомогою дуже рано, були улюблені на все життя твори О. С. Пушкіна і Г. Ф. Квітки-Основ'яненка.

Однак Сашкові випало навчатися в школі, де основною мовою була польська. Щоб він з перших днів почував себе вільно і не відставав від інших дітей, для яких ця мова була рідною, дядько Олексій два роки готував його вдома. І тільки дев'яти років хлопець став учнем першого класу Радомської гімназії.

²¹ *Потебня А. А. О мифическом значении некоторых обрядов и поверий. — М., 1865, с. 41.*

Радомська чоловіча гімназія, до якої 1844 р. пішов Сашко, була заснована 1833 р. Навчання в ній було розраховане на вісім років, але на час вступу Потебні термін скоротили до семи. Викладали в гімназії такі предмети: закон божий, священну і церковну історію, російську мову з слов'янською та словесність, латинську, грецьку, французьку й німецьку мови, логіку, математику, географію і статистику, історію, фізику, чистописання, креслення та малювання²². Мовою навчання була польська.

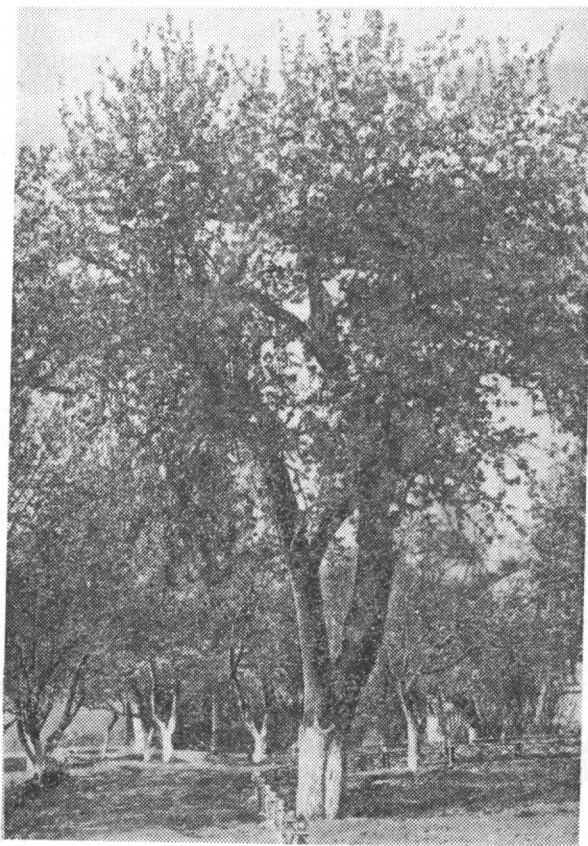
До 1833 р. в навчальних закладах Царства Польського російська мова не викладалася зовсім. Вона стає обов'язковим предметом лише із запровадженням статуту 1833 р. У Радомську чоловічу гімназію першим викладачем російської мови й словесності був призначений дядько Сашка Олексій Іванович Марков, який і викладав ці предмети з 1834 р. Народився Олексій Іванович, як і Сашко, в Полтавській губернії в родині дрібномаєтних дворян. Після закінчення 1831 р. юридичного факультету Харківського університету зі званням дійсного студента він був призначений учителем історичних наук в Таврійську губернію. Потім за власним бажанням його перевели на службу до Царства Польського. З 1834 р. і по день смерті, 21 січня 1860 р., Олексій Іванович Марков обіймав посаду старшого вчителя Радомської чоловічої гімназії.

За спогадами учнів і товаришів по роботі, дядька майбутнього вченого характеризують такі риси, як чесність, справедливість, працелюбність, захоплюючий хист до слова, задушевність мови, глибока ширість. Не дивно, отже, що він користувався повагою всіх, з ким доводилося спілкуватися, а успіхи вихованців Олексія Івановича завжди були відмінними.

Під час навчання Олександра Потебні в навчальних закладах Царства Польського викладанню мови й словесності приділялася виняткова увага. За статутом, кількість годин російської і польської мов у гімназії була однаковою. У нижчих чотирьох класах належало проходити граматику, у п'ятому — «загальні правила риторики і часткові щодо описань, розповідей і прози філософської», у шостому — вчення про віршування і поезію ліричну, у сьомому класі вивчали поезію епічну й драматичну, історію російської літератури.

Щоб заохотити гімназистів до занять російською мовою, в гімназіях було заведено золоті книги та встановлено

²² Див.: *Смородинов В.* Годы учения А. А. Потебни в Радомской гимназии. — *Филол. зап.*, 1911, вып. 3, с. 357—384.

І понині в Ромнах росте, цвіте й родить груша,
посаджена батьком О. О. Потебні

нагороди за відмінні успіхи з російської мови. Кращі твори вихованців читалися їхніми авторами на урочистих актах. Від випускника гімназії вимагалось, щоб він був спроможним написати добрий твір чистою російською мовою і вмів складати ділові папери. Пізніше вийшла постанова ради управління Царства Польського, за якою «без знання російської мови ніхто не міг бути залишений на службі і прийнятий знову». Постанову було доведено до відома шкільної молоді, щоб заохотити її до занять російською мовою. А щоб навчання було успішніше, розроблялися методи найбільш раціонального і практичного викладання.

У першому класі вчитель мав навчити учнів правильно читати по-російському. Для занять користувалися підруч-

ником під назвою «Начальные основания языка русского». Починалося навчання з вивчення російської азбуки, що відрізняється від латинської графіки польських книжок. Надалі учні засвоювали форми і значення російських слів, оскільки на рівні лексики між російською і польською мовами існує значна подібність.

Хоча Сашка старанно навчали польської мови два роки, у першому класі йому було особливо важко. Навчання було так побудоване, що учні зовсім не вивчали правил російської граматики. Вчитель лише звертав увагу на вже відомі їм правила польської граматики і допомагав застосовувати їх до російської мови. Звичайно, це було зручно для маленьких поляків. А як почував себе Сашко?

На все життя вчений залишився переконаним, що діти повинні навчатися лише рідною мовою. Більше того, він вважав шкідливим навіть знайомлення з іноземними мовами в ранньому дитинстві. Треба думати, що це перебільшення нав'яне важкими дитячими спогадами. Проте був в усьому й світлий бік. Творча атмосфера, що панувала на уроках російської мови, сприяла розвитку інтересу до її явищ, розвивала уяву. «Якщо згодом мене не лякала граMATика, — писав Потебня в автобіографічному листі, — то це, я гадаю, через те, що замолоду не знав ніяких граMATичних підручників»²³.

Крім російської та польської радомські гімназисти вивчали ще одну слов'янську мову — церковнослов'янську. Її викладання поставлене було дуже серйозно. В інструкції з цього приводу говорилося:

Оскільки мова церковнослов'янська є спільним джерелом російської та польської, то професор має пильнувати, викладаючи правила церковнослов'янської граматики в такий спосіб, щоб вони, ведучи до пізнання мови церковнослов'янської, водночас служили й ґрунтовному пізнанню мови російської, для цього слід намагатися всюди, де можна, порівнювати її з правилами граматики польської²⁴.

Хоч укладачі інструкції помилялися, називаючи церковнослов'янську мову джерелом російської і польської, проте порівняльний метод вивчення споріднених слов'янських мов, з яким учнів знайомили в Радомській гімназії, не минув для Олександра Потебні безслідно.

У травні 1851 р. він закінчив гімназію з блискучим атестатом. З 19 учнів 7-го класу Радомської гімназії, що одержали атестати, Олександр Потебня закінчив курс як

²³ *Пытин А. Н.* История русской этнографии : В 3-х т. Т. 3. Этнография малорусская, с. 422.

²⁴ Цит. за: *Смородинов В.* Годы учения А. А. Потебни в Радомской гимназии, с. 379.

найкращий учень і був нагороджений срібною медаллю. Поведінка Сашка так само була зразковою. За сім років перебування в гімназії він постійно одержував за поведінку найвищий бал. Лише в шостому класі йому було виставлено двійку: в січні за «поведінку в класі і поза стінами закладу», у лютому й березні — бал «три» «за поведінку поза стінами закладу». Занижені бали за поведінку Сашко одержав не за особисті провини, а за солідарність з класом. Адам Городиський, з яким Сашко 7 років просидів за однією партою, згадував пізніше, що товариші по навчанню любили Потебню. За словами того ж Городиського, Потебня був у шкільні роки худеньким білявеньким хлопчиком, скромним і старанним.

Поки Сашко успішно складав останні іспити, батько і М. М. Муравйов в листах жваво обговорювали його майбутнє. Виїхавши з Кавказу, Микола Миколайович одружився з Наталею Чернишовою, рідною сестрою Олександрини Муравйової, що поїхала слідом за чоловіком-декабристом до Сибіру. Шлюб виявився щасливим, лише синів у генерала не було, і він дуже цікавився хлопчиками Опанаса Юхимовича. На цей час М. М. Муравйов повернувся на військову службу і командував корпусом. Він і вирішив, що первістку Опанаса і небожеві Харитона слід стати його ад'ютантом. Опанас Юхимович радів. Але тут рішуче «ні» сказали Маркови. Не тільки Олексій Іванович, що виховав Сашка, але й два інші дядька, теж випускники Харківського університету, вважали, що обдарованому хлопчикові слід продовжити навчання. Харків було обрано не тільки тому, що там училися всі Маркови: недалеко від цього міста, у Белгороді, служив ще один брат матері — Микола Іванович, військовий лікар.

У серпні 1851 р. Сашко, якому не минуло ще 16 років, і десятирічний Миколка приїхали до Харкова тримати екзамену до університету й гімназії.

У ВИЩІЙ ШКОЛІ

До Харківського університету Олександр Потебня був зарахований у серпні 1851 р. А вже через рік, у серпні 1852 р., він перейшов з другого курсу юридичного на перший курс історико-філологічного факультету «за бажанням батьків», як значиться в заяві на ім'я ректора. Але з листа Миколи Івановича Маркова від 2 березня 1852 р., адресованого племінникові, можна зробити висновок, що цей задум виник саме у юного студента. «Хоч ти й маєш намір перемінити факультет, — пише дядько, — та не шкодить

витримати річний екзамен з юридичних наук із звичною для тебе відзнакою, щоб більше прихилити до себе начальство університетське»²⁵.

Пізніше вчений пояснював зміну своїх інтересів так. В університеті він познайомився зі студентом медичного факультету Михайлом Неговським, який захоплювався народними піснями і сам їх записував. Неговський завідував невеликою бібліотекою, зібраною студентами, в якій переважали книжки з історії України. Деякі з них були написані українською мовою. У Харкові ж для Олександра Потебні знову зазвучала мова дитинства. Вплив цих факторів, поради Неговського, від якого не приховалося особливе обдаровання молодого юриста, були поштовхом до усвідомлення Потебнею свого справжнього покликання.

Слід також відзначити, що Олександр вступив до університету всього через п'ять років після від'їзду з Харкова Ізмаїла Івановича Срезневського. Інтерес до збирання і дослідження народної поетичної творчості та етнографії, пробуджений видатним славістом, ще жив у середовищі студентів.

Для викладачів і студентів Харківського університету першої половини XIX ст. було характерне захоплення українською літературою, піснею та народним побутом. Натхненниками були український письменник Григорій Федорович Квітка-Основ'яненко та відомі вчені-філологи. Крім І. І. Срезневського, ім'я якого вже згадувалося, в Харкові деякий час працював Микола Іванович Костомаров.

У другій половині століття їхню справу продовжував Амвросій Лук'янович Метлинський — український поет і фольклорист. Саме він читав студентам курсу Потебні російську граматику. У ті самі роки професор готував до видання збірку «Народные южнорусские песни» (Київ, 1854) — головну справу свого життя. Студенти охоче допомагали йому збирати до неї матеріали, а тексти пісень, про які з таким запалом говорив Метлинський на своїх лекціях, вчили юнаків пильніше придивлятися до явищ живої мови. І надалі майбутній вчений збиратиме фольклор не тільки для своїх праць про народнопоетичну творчість, а й для лінгвістичних студій. Народні пісні, казки, замовляння, прислів'я, приказки тощо стануть вдячним матеріалом для його спостережень над процесами розвитку мови.

²⁵ Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, ф. О. О. Потебні, № 73/14, арк. 2. (Далі: ВР ІЛ АН УРСР).

Безумовно, Метлинський благотворно вплинув на Потебню, посиливши в ньому зацікавлення народною творчістю та етнографією. Не можна не враховувати й впливу його як людини та викладача. Простота, чесність, доброзичливість і працелюбність — характерні риси Метлинського. Двері його квартири завжди були відкриті для студентів, а його близькість до них вважали ідеальною. Набути дружню, товариську прихильність викладача було легко, якщо студент писав вірші або ж любив та збирав народні пісні. «Вплив Метлинського на Потебню був дуже сильним, — писав М. Ф. Сумцов у статті «Пятидесятилетие сборника А. Л. Метлинского «Народные южнорусские песни». — У творах Потебні, переважно в ранніх, часто зустрічаються посилання на Метлинського. Щодо погляду на українську мову, на важливість визнання обласних наріч, взагалі в справі культурного розвитку, погляди Метлинського й Потебні збігалися такою мірою, що деякі сторінки рецензії Потебні на збірник Головацького уявляються простим розвитком думок Метлинського, висловлених ним у передмові до «Народных южнорусских песен»²⁶.

Визначальним був вплив на Потебню і братів Лавровських. Особливо великий інтерес виявляв до нього Петро Олексійович, ад'юнкт кафедри слов'янських наріч. У перші роки роботи в Харківському університеті, коли самому Лавровському було лише 23 роки, він уже читав фонетику слов'янських наріч. Здібний студент, що вільно володів трьома слов'янськими мовами, не міг не привернути його уваги. В автобіографічному листі Потебні є згадка, що П. О. Лавровський познайомив його з працями слов'янських вчених — Ф. Міклошича й В. Караджича, давав йому книжки зі своєї особистої бібліотеки.

Були на факультеті й інші лектори, викладання яких залишило слід. Потебня, наприклад, згадує, що лекції з загальної історії О. П. Рославського-Петровського, при всій їхній стереотипності, «викликали рух думки досить самостійний». О. П. Зернін «говорив по суті й вільно». Укладання записок з вітчизняної історії, яку він читав, було, за словами Потебні, корисним йому «у багатьох відношеннях»²⁷.

²⁶ Изв. Отд-ния рус. яз. и словесности Акад. наук, 1904, т. 9, кн. 3, с. 17.

²⁷ Див.: *Пыпин А. Н.* История русской этнографии: В 3-х т. Т. 3. Этнография малорусская, с. 423; ЦДІА УРСР, ф. 2045, оп. 1, спр. 27, арк. 3 зв.

Автором прекрасного для свого часу дослідження «Предмет, метод и цель филологического изучения языка» (Київ, 1848—1850) був М. Т. Костир. Його книжка — курс лекцій, прочитаних на філософському факультеті Київського університету, по суті є історико-філологічним нарисом розвитку найважливіших ідей вітчизняного мовознавства. У книжці було зроблено детальний критичний аналіз «Филологических наблюдений» Г. П. Павського, розвідки М. Н. Каткова «Об элементах и формах славяно-русского языка» та філологічних праць О. С. Шишкова. Велику увагу було приділено критичному розглядові існуючих теорій походження мови.

Як викладач М. Т. Костир працював у Харкові недовго й не зумів завоювати прихильність студентів. Він навіть подав скаргу ректорові, відзначивши прізвиська тих, що не виконали його завдань. У цьому списку значиться й Олександр Потебня.

В університетському дипломі, виданому Потебні 1856 р. за підписом ректора К. К. Фойхта і декана історико-філологічного факультету О. П. Рославського-Петровського, зазначено, що він слухав філософію, грецьку й римську словесність, історію російської літератури, слов'янські наріччя, російську історію, політичну економію, статистику, педагогіку, німецьку мову — всі ці предмети з відмінними успіхами, а богослов'я, всесвітню та церковну історію — з добрими.

Випускний твір на тему «Первые годы войны Хмельницкого» Олександр Потебня написав на основі українських літописів, народних пісень та інших фольклорних матеріалів, використавши їх головним чином як історичні свідчення, що збереглися в народній пам'яті. Після схвалення праці факультетською радою Потебню 12 грудня 1856 р. було затверджено кандидатом університету.

Перша наукова робота вченого надрукована не була, рукопис її не зберігся. Проте можна думати, що уривок цієї праці вміщено в конспекті з історії літературної мови, який зберігається в архіві вченого. Так, характеризуючи давньоруську мову, Потебня звертає увагу на близькість літописного тексту до пізніших народних оповідань про історичні події:

Багато чудових місць нашого літопису, що дихають епосом, цілком знайомлять нас з тогочасним мовленням і нагадують нам ту манеру, яку можна помітити в розповіді простої людини, скажімо, про якісь історичні події. Ось початок оповіді про Богдана Хмельницького: «Хмельницький первий підняв гайдамак — написав такий лист, що: «Гей! Хто до мене пристане?», та й назбирав козаків...» Будова мовлення суто розмовна, а розмова (у такому вигляді) виникає в буденному

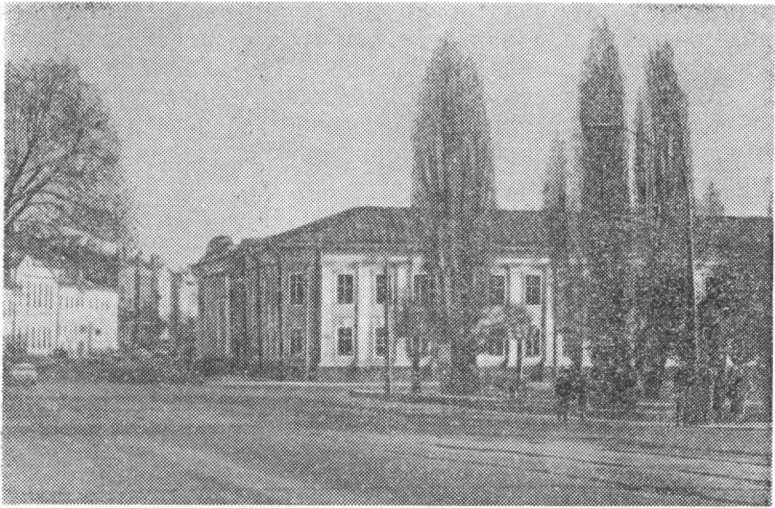
житті з приводу випадкового, хвилинного враження, що швидко змінює течію нашої думки так, що фраза, виходить, постійно відкрита для вираження цих дрібних рухів²⁸.

В останні роки навчання Олександра Опанасові Юхимовичу вдалося домогтися, щоб його та гімназиста Миколу взяли на державне утримання. Тепер брати жили окремо. На схилі віку Олександр Опанасович любив згадувати про своє перебування в «пансіоні» (студентському гуртожитку). Запам'ятався йому солдат-служитель при корпусі казеннокоштных студентів Харківського університету, що, бувало, розмовляв з речами, як з живими створіннями. Так, запалюючи свічку, він примовляв: «Що ж ти не гориш? Гори ж, гори!» Пізніше вчений використав цей факт у своїх лекціях з теорії літератури, пояснюючи слухачам, що таке уособлення (персоніфікація).

По закінченні університету Олександр як казеннокоштный мав відслужити кілька років. Кандидата університету призначають класним наглядачем, а потім викладачем російської словесності 1-ї Харківської гімназії. Про наукову кар'єру юнак тоді ще не мріяв. Не стояло питання про підготовку його до наукової діяльності й на факультеті. Тільки через півроку після закінчення університету за порадою П. О. Лавровського Потєбня передав своє місце в гімназії іншому випускникові й почав готуватися до магістерського іспиту зі слов'янської філології. 22 листопада 1857 р. історико-філологічний факультет порушив клопотання перед університетською радою про прикомандирування Потєбні до університету для підготовки до магістерського іспиту з дорученням викладати деякі частини курсів російської словесності та історії літератури слов'янських народів під наглядом відповідних професорів.

Пояснити це можна так. При тій невеликій кількості слухачів, що в середині минулого століття одержували філологічну підготовку (із Потєбнею, наприклад, навчалося тільки 9 чоловік), Харківський університет не потребував викладачів-філологів. Становище змінилося 1856 р., коли П. О. Лавровського було обрано членом-кореспондентом Петербурзької академії наук. Постало питання про його переїзд до Петербурга, але потрібно було знайти заміну. Ось тоді Петро Олексійович і згадав про свого обдарованого учня. Що це справді так, бачимо з його листа до голови Відділення російської мови й словесності Академії наук академіка І. І. Давидова. «Університет нічого не втратить, — писав Лавровський 27 жовтня 1858 р.

²⁸ ЦДІА УРСР, ф. 2045, оп. 1, спр. 164, арк. 149.

Будинок колишньої 1-ї Харківської гімназії, в якій викладав О. О. Потебня

про свій від'їзд, — тому що я мав щастя підготувати найгіднішого собі наступника, дисертацію якого на ступінь магістра невдовзі я матиму задоволення перепроводити до Вашого превосходительства»²⁹.

Листа написано по завершенні підготовки Олександра. Відбувалося ж усе доволі швидко. За два роки юнак не тільки витримав магістерський іспит, але й подав на факультет дисертацію «О некоторых символах в славянской народной поэзии». Якщо успішне складання іспитів Потебня пізніше пояснював поблажливістю братів Лавровських, які судили про нього не з того, що він знав, а з того, що він «на їхню думку, міг узнати»³⁰, то його перша наукова праця витримала значно серйозніше випробування — іспит часом. Якими б видатними не були здібності юнака, важко уявити, щоб він міг виконати подібну працю за такий час цілком самостійно. Адже зі студентськими інтересами автора пов'язаний лише вибір теми і мети дослідження, в якому Потебня робив спробу з'ясувати способи й форми створення символів у народній поезії. На його думку, слово виражає не весь зміст поняття, а одну з ознак, саме ту, яка уявлялася найважливішою. З часом,

²⁹ Центральний державний архів літератури й мистецтва СРСР, ф. 436, оп. 1, спр. 1643, арк. 1. (Далі: ЦДАЛМ СРСР).

³⁰ ЦДІА УРСР, ф. 2045, оп. 1, спр. 27, арк. 3 зв.

однак, первісне значення слова затемнювалося, тоді воно підтримувалося в народній пам'яті зіставленням з іншим словом, що мало подібне значення. Так виникали символи.

Зіставляючи символи у фольклорі різних слов'янських народів, молодий учений застосовує звичайні для міфологічної школи паралелі, використовуючи їх для систематизації.

Обсяг праці — введення в неї даних усіх слов'янських мов — безперечно свідчить про велику допомогу його вчителя-славіста П. О. Лавровського. Насамперед привертає увагу кількість збірників слов'янської народної поезії, використаних у дисертації. Одержати їх Олександр міг лише з особистої бібліотеки Лавровського, оскільки зібрання книжок слов'янськими мовами в університетській бібліотеці було невелике. Дисертація свідчить, що дослідник міг аналізувати приклади всіх слов'янських мов — сербської, словенської, болгарської, чеської, польської, лужицької. До вступу ж в університет Олександр володів лише українською, російською та польською мовами.

Особливий інтерес становить методика, використана Потебнею. Він робить спробу визначити сутність поетичних символів за свідченнями мови, що уявляються дослідникові точнішими й доказовішими, ніж будь-які змоглядні здогади.

Цей філологічний принцип покладено в основу дисертації. Можливо, саме в цьому й слід вбачати вплив П. О. Лавровського, який у своєму відзиві схвально відгукнувся про використання Потебнею порівняльно-історичного методу, хоч і дорікав йому за непослідовне використання мовних даних. «Нерідко і знайомства з поезією усіх відгалужень племені недостатньо, щоб зрозуміти корінний зміст символу: до такого ступеня іноді виявлення його втратило повсюди свою прозорість і первісну пластичність, — писав П. О. Лавровський. — Тоді у філолога залишається інший спосіб дійти до корінного значення — звернутися до мови, зокрема до слова, яке містить у собі символ, і визначити шляхом історико-порівняльним його основне значення. Цей спосіб тим надійніший, чим думка міцніше пов'язана зі словом, і тим успішніший, чим менше сучасне значення слова може ручатися за його давність, з якою перебуває воно іноді в прямій протилежності, і тим безпомилковіше можна досягти найдавнішого значення за допомогою зовнішньої сторони слова, за допомогою історико-порівняльного методу. Ось чому при великій увазі до мови й при правильному її розумінні частіше й частіше виявляються промахи у висновках учених і щодо

окремих фактів у символіці. І цей спосіб не забутий молодим автором розвідки: мова йде в нього, хоч, на жаль, і непослідовно, поряд з пропонованими символами»³¹.

Завдяки клопотанню Лавровського про необхідність всіляко підтримати вченого-початківця, що «подає найрадісніші надії в майбутньому», дисертацію Потебні було надруковано на казенний кошт.

Магістерський диспут відбувся 28 лютого 1860 р. Офіційними опонентами були М. О. Лавровський та викладач кафедри російської словесності Лук'янович.

15 квітня Потебню було затверджено в званні магістра слов'янської словесності.

У своїй першій книжці Олександр пішов шляхом, прокладеним М. І. Костомаровим у праці «Об историческом значении русской народной поэзии» (1843). Костомаров шукав символи в піснях. Потебня зупинився на символіці в мові, причому розташував символи за єдністю гаданого в них основного уявлення.

У його праці подано семантично-етимологічний аналіз багатьох слів, широко вживаних у народних піснях. Розглядалися такі важливі поняття і пов'язані з ними ознаки, що мотивували називання, як *вогось, світло, ніч, вода, дим, розум, дорога, мороз, вітер, хмара, дерево, листя, ключ і замок, рій (роїтися), вити, в'язати, обливати, обсипати* та ін. Особливо багато символів пов'язано з вогнем. «Якби ми не знали, — писав Потебня, — що божества вогню і світла займали важливе місце в язичницьких віруваннях слов'ян, то могли б переконатися у цьому з великої кількості слів, що мають у своїй основі уявлення вогню і світла»³².

Фактичний матеріал для цієї праці Потебня почерпнув із відомих у його час збірників народної творчості А. Л. Метлинського та О. В. Терещенка, М. Гаупта, П. О. Куліша, Жеготи Паулі, В. Караджича, К. Войціцького, а також із статей Ф. І. Буслаєва.

Використав Олександр і власні записи народних пісень. Наприклад, у розділі «Замок и ключ» він подав рядки пісні, якої немає в жодному з тогочасних видань:

Ключі ці належать зорі, як видно з такої чудової пісні: Ой у степу край дороги Там дівчина жито жала, К сирій землі припадала: «Земле ж моя, мати сирая! Прийняла ж ти отця й неньку, Прийми й

³¹ Цит. за: *Сумцов Н. Ф.* Выступление А. А. Потебни на ученом поприще и участие в этом деле М. С. Дринова. — Сб. ист.-филол. о-ва, 1904, т. 15, с. 133.

³² *Потебня А. А.* О некоторых символах в славянской народной поэзии. — Харьков, 1860, с. 7.

мене молоденьку, Щоб я по людях не ходила, Щоб я людям не годила! Прийде празник — неділенька, В мене ж сорочка не біленька: В мене ж ненька нерідненька. Коли б знала я відала (тобто якби я могла, вміла), То б я в зорі ключі взяла, І ніченьки доточила, Із ненькою говорила», тому що ніч — час побачення з мертвими ³³.

Як засвідчив пізніше сам Потебня, пісню він записав ще шістнадцятирічним юнаком:

Судячи з пісні, записаної мною в 1852 р. від жінки з-під Валок (моя розвідка «О некоторых символах в славянской народной поэзии», Харьков, 1860, стр. 136; Чубинский, V, 445), в якій за достовірність останніх 4 віршів досі, на жаль, ручаюся я один, ранкова зоря, не відмикаючи неба, може продовжити ніч, час, коли мертві з'являються на землю ³⁴.

У дисертаційній праці про символи вже ясно й виразно виявилися етнографічні інтереси її автора. Він коротко зупинився на обрядах, казках, замовляннях та прикметах. Наприклад, тут на основі власних записів і спостережень він описав складну драматизовану дівочу гру «у ворона». Пояснення, які дав до неї Потебня, могли бути зроблені лише тому, що він особисто спостерігав її і підмітив усі відтінки виконання. Запис цієї гри, зроблений Потебнею, міститься поміж його фольклорними матеріалами, що зберігаються у Відділі рукописів Центральної наукової бібліотеки АН УРСР.

Слід додати, що перша книжка Потебні написана жваво, просто, дохідливо, що характеризує далеко не всю його спадщину. У ній ця книжка має особливе значення, оскільки свідчить про ті наукові інтереси, яким учений залишився вірний все життя, — пристрасну зацікавленість народною словесністю, її формальним та символічним значенням. Деякі етнографічні факти, лише побіжно використані в розвідці, Потебня значно глибше й докладніше опрацював у пізніших дослідженнях. Але вже й у цій першій науковій праці вчорашній студент виявив неабияку ерудицію й фахову підготовку, яких він набував у процесі збирання й вивчення фольклорних та етнографічних матеріалів протягом університетського курсу.

Вивчаючи народну творчість в органічній єдності складових елементів, Потебня прагнув розглядати її в конкретних зв'язках з народним побутом, звичаями, обрядами, з життям народних мас взагалі. Це вимагало безпосередніх контактів з простим народом, повсякденних спостережень. І тут дослідник часом переростав із лінгвіста в фольклориста, а нерідко — із фольклориста в етнографа. Так, наприклад, пояснення, якими Потебня супроводить опис дівочо-

³³ Там само, с. 136.

³⁴ Потебня А. А. Объяснения малорусских и средных народных песен. Варшава, 1883, т. 1, с. 95.

чої гри «у ворона», були б неможливі без багаторазового спостереження в житті, без розуміння всіх відтінків її виконання. Саме такі спостереження дали вченому можливість внести корективи в неточні або неповні відомості попередніх дослідників про народні звичаї та обряди. Показова щодо цього праця Потебні «О купальських огнях и сродных с ними представлениях» (1867), де подано надзвичайно цікавий опис купальських народних обрядів на Харківщині за власними спостереженнями автора. У праці «К истории звуков русского языка» (1883) Потебня зробив блискучий етнографічно-лінгвістично-фольклорний екскурс в історію села, роду і родини на Україні, причому джерелом для цього були не тільки публікації, але й особисті багаті спостереження.

Коментуючи в першому томі «Объяснений малорусских и сродных народных песен» (1883) пісню про ремеза, Потебня зауважує, що гніздо цього птаха, «як я сам бачив, березуть в українських хатах як талісман, що, очевидно, її охороняє (і саме гніздо, за словами пісні, є хатка)». У другому томі тієї самої праці (1887) він наводить приклад вірування в бузину, спостережений ним у Роменському повіті в аналогічній охоронній функції.

В усіх працях Потебні маємо багато посилянь на власні записи та спостереження, зроблені ним переважно на Харківщині й Полтавщині. Записи вчений постійно поповнював. Допомогали йому також учні та родичі. У багатьох листах до Потебні можна знайти як додаток запис народної пісні, цікавої загадки чи прислів'я.

Потебня прагнув вивчати народну пісню органічно — не лише текст, але й мелодію, віршовий розмір. Він знав напам'ять безліч народнопісенних мелодій, був неабияким виконавцем народних пісень і грав на різних музичних інструментах. З його голосу записував пісні композитор М. В. Лисенко.

Тільки дослідник, чутливий до музики в народній творчості, міг зробити такі тонкі зауваження щодо ритмо-мелодики українських народних пісень, які знаходимо в фольклористичних і навіть лінгвістичних працях Потебні. Наприклад, у дослідженні «К истории звуков русского языка», розглядаючи слова *канючити* і *каня*, він пише: «Спрагу, що її приписують цим птахам, особливо кані, крик якої справді видається сумним, легко могли зрозуміти як тугу, горе. . . Крик орла — у тому ж роді, лише різкіший. Це у зв'язку з попереднім дає можливість знайти *tertium comparationis* для українського пісенного порівняння, краса якого багатьма, я гадаю, швидше відчувається (можливо, під

зовували вечірні недільні школи, гуртки вивчення історії та літератури, ставили спектаклі для народу, читали публічні лекції, збирали фольклор, етнографічні матеріали.

Відома діячка Харківської громади Христина Алчевська згадувала пізніше, що Потебня виділявся античним, ніби виточеним профілем, світлим золотистим волоссям, якимось натхненним поглядом голубих очей.

Він привертав до себе найпалкіші симпатії молоді, — писала Алчевська, — і коли говорив нам про історичне минуле нашої батьківщини, про нашу пісню, про нашу поезію і закликав нас до вивчення її, до любові до неї, ми захоплено слухали його цілими годинами, і я певна, що кожен з нас клявся в душі в ці хвилини присвятити цій батьківщині всі свої сили, віддати їй все життя².

А от що записав 4 січня 1861 р. у щоденнику інший член громади — студент Василь Степанович Гнилосиров, що саме тоді зблизився зі своїм викладачем-ровесником:

Від 11 ранку до 10 ночі пробули з Дядею³ у Олександра Опанасовича Потебні. Час проведено з користю і задоволенням. У господарі знайшли приємного співрозмовника, теплу, живу, південну натуру — особу цілком симпатичну... Багато було порушено дуже живих і нових питань. Олександр Опанасович докладно говорив з великим запалом і виявив різносторонню начитаність і глибокий природний смисл, окрилений тямущим науковим розумінням і знайомством з європейськими літературами⁴.

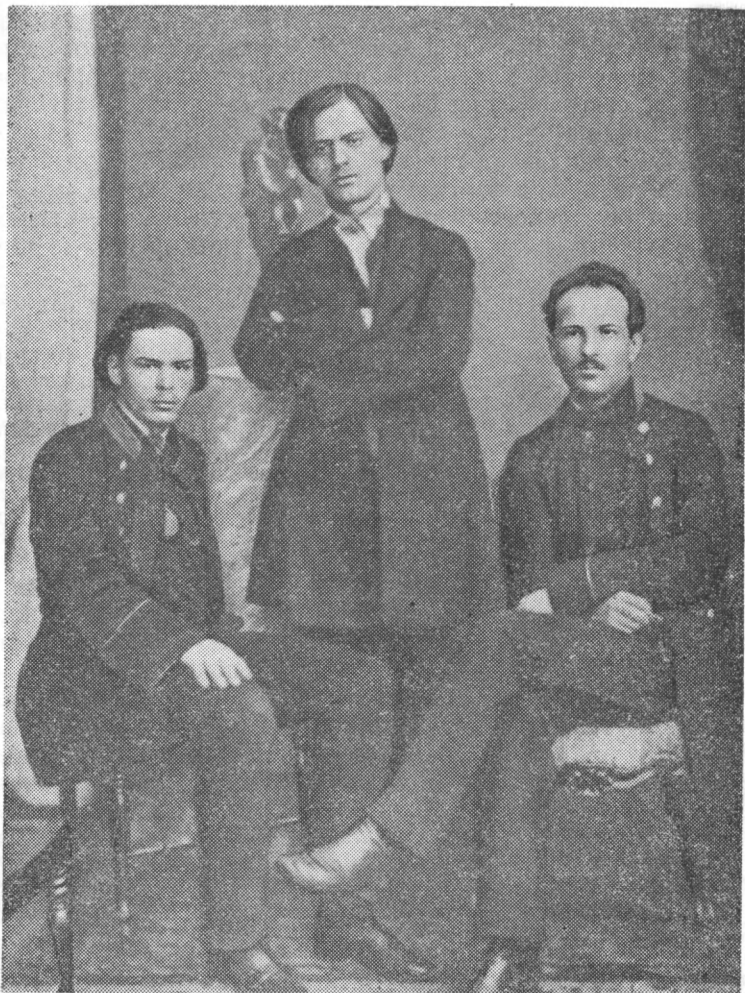
Гнилосиров і Шиманов провели в Потебні й вечір 24 січня, знову відвідали його і 29-го. Тепер уже надійшли й інші громадівці. Спочатку йшлося про організацію каси взаємодопомоги харківських педагогів. Потім, як записав Гнилосиров, «заговорили про пісні, і тут Олександр Опанасович запалився, витяг цілий стос паперів, що рябіли рідними та германськими піснями, знайшлося кілька мотивів, записаних за нотами, теж пригадалося чимало — і почали гуртом заспівувати»⁵. Після цього Потебня говорив також, що було б непогано організувати студентів для виконання народних пісень. Таким шляхом, гадав він, можна було б вплинути на розвиток естетичних смаків у простого народу, виступаючи, скажімо, в земських недільних школах.

² Алчевская Х. Д. Предуманное и пережитое: Дневники, письма, воспоминания. — М., 1912, с. 453.

³ Таке прізви́сько мав громадівець Андрій Львович Шиманов, юрист за освітою.

⁴ Відділ рукописів Центральної наукової бібліотеки АН УРСР, I, 354, арк. 19. (Далі: ВР ЦНБ АН УРСР). Дані зі щоденника В. С. Гнилосирова, листів до нього Потебні й інших громадівців, а також із чернеток листів самого Гнилосирова частково подаються в праці: Житецький І. П. О. О. Потебня і Харківська громада в 1861—1863 рр.: (Із щоденника та листування В. С. Гнилосирова). — За століт, 1927, кн. 1, с. 73—76. У зв'язку з тим, що нами ці матеріали використовуються повніше, за більшу кількість років, а також залучаються оригінали листів Гнилосирова, посилаємося на рукописні фонди.

⁵ ВР ЦНБ АН УРСР, I, 354, арк. 23.

Найближчі друзі О. О. Потебні — студенти Харківського університету (зліва направо) О. Сакович, А. Л. Шиманов, В. С. Гнилосиров. Початок 60-х років XIX ст.

Далі Гнилосиров пише про смерть Т. Г. Шевченка, про лист, який він одержав від петербурзького громадівця Ф. А. Хартахая з описом похорону великого поета і промовою на них автора. З цим листом Гнилосиров негайно попрямував до Потебні, що жив тоді на Катеринославській вулиці (тепер Свердлова).⁶

⁶ Там само, арк. 46—51.

Молодь Харкова, як і інших міст, вирішила зібрати грошей, щоб допомогти рідним Шевченка та видати твори поета. Почалися платні літературно-музичні вечори, збір з яких призначався для цієї мети. Ентузіазм був настільки великий, що на одному з таких вечорів, 21 березня, на прохання Олександра виступив навіть Петро Олексійович Лавровський, який взагалі негативно ставився до українського національного руху. Тим часом його лекція, присвячена західним слов'янам, мала великий успіх і дала 280 крб. збору.

З приводу цієї події Лавровський писав Осипу Максимовичу Бодянському 9 травня 1861 р.:

Що сказати Вам про Харків? У світі вченому за звичаєм нового нічого... у світі громадському руху більше: недільні школи чоловічі й жіночі, літературні вечори із значенням, проте, досить сумнівним, йдуть вперед та все ширшають... До речі, про літературні вечори. З приводу смерті Шевченка затягли й мене в літературний вечір. А втім, я не шкодую: все ж таки сто два чоловіки зайвих довідалися про слов'ян, про стан яких прочитав я кілька сторінок... Товариства було чимало, а цього й досить при тій упевненості, що, хоч не багато чим і не в багатьох, все-таки знання про слов'янство посунулося вперед⁷.

Хоча позиція П. О. Лавровського, як можна бачити з цього листа, — позиція стороннього спостерігача, проте вона й не ворожа. І стосунки з Потебнею у нього чудові. Петро Олексійович, як і раніше, занепокоєний непевним становищем свого учня. І намагається зміцнити його авторитет у науковому світі. Він посилає Срезневському першу друковану працю Потебні і не менше, ніж автор, радіє сердечним словам академіка, що передбачив його вихованцеві славне майбутнє.

Автор виявив у ній велику начитаність, велику тямущість, нерідко й силу уяви, — писав Срезневський, — але ще не проявив ні своєї думки, ні своїх сил так, як можна було б бажати і як можна сподіватися в майбутньому. Нині видана ним книжка — багатий матеріал для будови: будемо чекати, що сам пан Потебня цю будову зведе⁸.

Щоправда, турботи Лавровського не завжди кінчаються вдало. Неспокійний характер учителя інколи наштовхується на самолюбну впертість учня. Так було, наприклад, коли обидва вони одержали запрошення від Олексія Андрійовича Хованського — видавця щойно заснованого у Воронежі журналу «Филологіческие записки». Журнал публікував дослідження і розвідки з різних питань та літератури, зокрема порівняльного і слов'янського мовознавства. П. О. Лавровський із властивою йому гарячко-

⁷ Чтения О-ва истории и древностей рос., 1887, кн. 1, с. 220.

⁸ Изв. Второго отд-ния императ. Акад. наук., 1860, т. 8, вып. 5, с. 381—382.

вістю відгукнувся на вихід у світ перших номерів журналу, обіцяв участь свою і Олександра:

При першій же можливості постараюся що-небудь і переслати Вам, хоч і не поручуся, щоб це було скоро. З О. О. Потебнею маю надію побачитися сьогодні ж і скажу йому про Вашу пропозицію⁹.

Як же відрізняється від цих схвильованих рядків суха, офіційна відповідь Олександра Опанасовича:

Ласкавий добродію! Не маючи статті, придатної для «Филологічних записок», і не бажаючи зв'язувати себе обіцянками, я уклінно прошу Вас не вносити мене до списку співробітників журналу, який Ви випускаєте¹⁰.

І Потебня, і його друзі високо цінують чудову розвідку П. О. Лавровського «Обзор замечательных особенностей наречия малорусского сравнительно с великорусским и другими славянскими наречиями», де вчений рішуче обстоює самотність української мови:

Перебігаючи в думці всі наведені вище риси малоруського нареччя, легко помічаємо, що серед них є багато таких, які незаперечно дають цьому нареччю право на таке ж самостійне місце, яке займають й інші нареччя слов'янські¹¹.

Якби громадивці мали більший досвід, вони б замислилися над висновками розвідки. Саме тут, всупереч зібраному ним фактичному матеріалу, П. О. Лавровський зробив спробу підтримати сумнозвісну гіпотезу М. П. Погодіна. Суть гіпотези полягала в тому, що український народ не є споконвічним господарем території, яку займає тепер. Ці землі, вважав Погодін, були зайняті українцями відносно пізно. Вони спустилися з Карпатських гір після того, як Київська Русь була загарбана Золотою ордою, а місцеве населення перейшло на північ. Та реакційна суть поглядів Лавровського з'ясується значно пізніше, з роками стаючи дедалі зловіснішою. А поки що він молодий, його навіть приймають у домі Балліних, де збираються люди, настроєні зовсім не по-вірнопідданському.

До діяльності Балліна громадивці ставляться з захопленням. 13 березня 1861 р. Гнилоширов записує:

Під вечір я зайшов до Олександра Опанасовича Потебні і просидів у нього годин до 11 вечора... Говорили про недільні школи взагалі і про проект, поданий якимсь Балліним на користь вивчення народу і поширення грамотності¹².

Як був захоплений Потебня ідеєю народної освіти, можна бачити хоча б з того, що він створив для недільних шкіл спеціальний підручник — буквар. Відстоюючи необхідність викладання в школі рідною мовою, він займає

⁹ ЦДАЛМ СРСР, ф. 538, оп. 1, спр. 61, арк. 136.

¹⁰ Там само, спр. 98, арк. 1.

¹¹ Журн. М-ва нар. просвещения, 1859, июнь, с. 263.

¹² ВР ЦНБ АН УРСР, I, 354, арк. 50.

передові позиції і в розумінні дидактичних принципів навчання. Його підручник передбачає доступність, поступовість, систематичне закріплення й повторення пройденого. Від літери до літери матеріал зростає кількісно й ускладнюється. Цілком природно, що спроба знайти знайомий, доступний і через це легкий для учнів матеріал привела вченого до народної творчості, зокрема до прислів'їв, приказок, загадок. Народна фразеологія — основа дидактичного матеріалу букваря: у ньому понад 200 прислів'їв і приказок, 30 загадок. Автор надавав важливого значення вивченню фразеології, маючи на увазі її виховний характер. На відміну від інших тогочасних українських букварів, що містили молитви, псалми та уривки із священного письма, підручник Потебні мав світський характер. Добір матеріалу виразно свідчить про симпатії автора. Наприклад: ворон ворону око не виклює; багато панів, а на греблю — нікому; найнявся — продався; поневолі пані ходить у жупані, бо свити катма; казав пан — кожух дам, та й слово його тепле; половина світу плаче, половина світу скаче; на чийм возі сидиш, того й волю чиниш.

Потебня стояв на передових позиціях й у визначенні принципів українського правопису. Він відстоював фонетичний принцип і українську графіку, вживану й нині в українській літературній мові. У підручнику Потебні немає літер *ѣ* та *ы*. Учений зовсім відмовився від використання церковнослов'янської графіки, яка ще траплялася в букварях того часу.

Буквар Потебні написаний одночасно з книжкою К. Д. Ушинського «Родное слово». Щодо методичної структури в них чимало спільного, але немало й відмінного, бо підручники створювалися для різних типів шкіл. Щоб навчити дорослих читати й писати, не треба витратити зайвого часу на буквосполучення *ая*, *ия*, *оя*, *ой* та ін., які є в букварній частині «Родного слова». У підручнику Потебні літери вивчаються в словах, спочатку одно- або двоскладових, з відкритими прямими складами, а потім дидактичний матеріал ускладнюється. У методиці навчання рідної мови це слід вважати кроком уперед.

Доля букваря Потебні була така ж сумна, як і доля недільних шкіл, заборонених царським урядом 1862 р. Рукопис підручника зберіг Гнилосиров (псевдонім Гавриш), і його було опубліковано в журналі «Киевская старина» лише після смерті автора (1899). Публікація мала важливе значення в подальшому вдосконаленні підручників для навчання грамоти. Струнка система викладу дидактичного матеріалу, вдала методична побудова у підручнику

Потєбні вплинули на букварі, що з'явилися після революції 1905 р. Так, незважаючи на перешкоди, що гальмували розвиток української культури протягом другої половини XIX ст., буквар вченого зіграв позитивну роль і певним чином вплинув на розвиток методики навчання грамоти українською мовою.

На початку 60-х років постало питання про відкриття в російських університетах кафедр порівняльного мовознавства. Молодий, добре підготовлений славіст зі знанням німецької мови був гідною кандидатурою для такої кафедри. Та в цей час ім'я Потєбні було ще невідомим. Шукаючи виходу, П. О. Лавровський запропонував йому опрацювати курс лекцій і, використовуючи столичні зв'язки, допоміг влаштувати працю молодого вченого в «Журнал Министерства народного просвещения». Надрукована вона була на початку 1862 р. під назвою «Мысль и язык».

У цій праці Потєбня проаналізував найновішу тоді німецьку лінгвістичну та психологічну літературу. На цій основі учений сформував власний погляд на процес становлення і розвитку мови в її стосунках з мисленням, показав, що мова відіграє велику роль у розвитку людського мислення, а мова і мислення перебувають у тісному взаємозв'язку.

Потєбня розробив тут і вчення про внутрішню форму слова. Під цим поняттям він розумів ознаку предмета, яка лягла в основу його найменування. Проте слово не може відобразити всіх властивостей і якостей позначуваного ним предмета, а лише назвати одну з його ознак. Наприклад, російське слово *подснежник* указує на відому квітку, яка має багато якостей і властивостей (колір, будову квітки, стебла і коріння, хімічний склад тощо), але саме слово називає одну ознаку рослини: «Та, що перебуває під снігом, вибивається з-під снігу». Таке називання або уявлення і є внутрішньою формою слова.

Із виникненням кожне слово має свою внутрішню форму. Згодом багато слів її втрачають, і про неї доводиться лише гадати. Чому, наприклад, дерево дуб колись було назване саме так, а не інакше? Історія цього слова губиться в глибині віків, і про його первісне значення можна тільки висловлювати припущення. Однак слова, що втратили внутрішню форму, не мертві для мови. Від слова *дуб* утворюються похідні: *дубовик* — гриб, який звичайно росте під дубом. Не мають внутрішньої форми запозичені слова, але й це не виняток: у мові, де утворилися ці слова, вони її обов'язково мали, а тому в мові, що їх запозичила, можуть стати основою нових слів. Так, наприклад, фран-

цюзьке слово *бетон* не має в українській мові внутрішньої форми, але від нього утворене *бетонувати*, що означає «залити, покривати бетоном».

Внутрішня форма властива не тільки повнозначним словам. Колись її мали і слова службові. Поняття внутрішньої форми можна застосувати до граматичних форм, синтаксису, до всієї будови мови. У найдавніші часи мислення було чуттєво-образним: властивості, ознаки, дії предметів і людини уявлялися конкретно, не абстрагувалися від їхніх носіїв. У зв'язку з цим Потебня вважає, що відомі нам граматичні категорії — іменники, дієслова, прикметники, прислівники та інші — явища відносно пізніх історичних епох. У найдавнішій чуттєво-образній мові існували лише первісні імена, в яких у нерозчленованому вигляді виявлялися і субстанції, і дії, і властивості. Із поступовим розвитком абстрактного мислення з первісного імені вичленовуються давні іменники і дієслово, а потім — всі інші граматичні категорії.

«Мысль и язык» — тільки початок дослідницької діяльності Потебні, проте особливо важливий як основа тих праць ученого, що ставили метою глибоку розробку східнослов'янського синтаксису. «Якби Потебня написав тільки одну цю книжку, — вважає М. К. Грунський, — то тоді її значення не було б таким великим, яким воно є тепер, коли ми розглядаємо цю працю як початок всієї пізнішої дослідницької роботи вченого»¹³.

Найбільш об'єктивна з висловлених досі характеристик світогляду Потебні зводиться до визнання в його поглядах матеріалістичних та ідеалістичних ідей з переважанням перших. Ця характеристика має бути конкретизована в тому розумінні, що матеріалістичні погляди вченого, яким властивий в ряді випадків глибоко діалектичний підхід, стосуються здебільшого загальних філософських питань, таких, як співвідношення матеріального та ідеального (в тому числі природи й людини), вічність матерії та енергії, пізнаваність світу і сутність пізнання, співвідношення теорії і практики. Ці погляди певною мірою поширюються в Потебні і на розуміння спеціально лінгвістичних проблем. Проте в розв'язанні деяких особливо складних проблем лінгвістично-філософського характеру вченому не пощастило до кінця послідовно провести матеріалістичне розуміння взаємозв'язків мови, мислення та суспільної діяльності. Це виявилось в певному перебільшенні самостійності сфери

¹³ Грунський М. К. Потебня і сучасна синтакса. — Зап. Укр. Акад. наук, 1929, т. 21 / 22, с. 161.

мови стосовно сфери мислення, а також ролі національної мовної структури в пізнанні світу різними народами, у запереченні або недооцінці загальних значень слів, які виявляються в різноманітних випадках слововживання, тощо. Світогляд Потебні — один із яскравих прикладів прояву домарксистського матеріалізму.

«Лінгвістично-філософська концепція Потебні, — пише О. С. Мельничук, — на свій час становила теоретичну вершину домарксистського матеріалістичного напрямку в світовому мовознавстві. У цій концепції знайшли яскравий прояв як сильні сторони, так і історично зумовлені недоліки цього напрямку»¹⁴. На думку радянського дослідника, трудності методологічного характеру, яких Потебня не зміг подолати в своїх лінгвістично-філософських поглядах, не стали йому на перешкоді у власне дослідницькій роботі. Глибоке знання фактичного матеріалу слов'янських, балтійських та інших індоєвропейських мов, виняткова здатність до тонкого аналізу мовних явищ, до виявлення специфіки кожного з них зіставленням з іншими, послідовний історизм у вивченні мови на тривалий час забезпечили його працям з мовознавства і фольклору, в першу чергу найбільш фундаментальному дослідженню «Из записок по русской грамматике», провідне значення не тільки у вітчизняному, а й у загальнослов'янському мовознавстві. Результати досліджень Потебні з порівняльно-історичного синтаксису слов'янських мов досі залишаються в світовому мовознавстві неперевершеними. Цей факт можна розглядати як непряме свідчення загальної прогресивної і наукової ефективності того світогляду, з позицій якого учений підходив до вивчення явищ мови на відповідному етапі розвитку лінгвістичної науки.

Праця «Мысль и язык» показала тогочасній науковій громадськості, що в особі її автора-вітчизняна наука має надзвичайно обдарованого лінгвіста-мислителя, який іде своїм шляхом. Було вирішено відрядити молодого вченого за кордон для ознайомлення зі станом тогочасної західноєвропейської мовознавчої науки та підготовки на кафедрі порівняльного мовознавства. На засіданні 28 березня 1862 р. Рада історико-філологічного факультету ухвалила довести до відома Ради Харківського університету про те, що вона «вважає за необхідне у 1863 р. відрядити за кордон ад'юнкта Потебню (вже представленого до звання виконуючого обов'язки екстраординарного професора) і ко-

¹⁴ Мельничук О. С. Світогляд О. О. Потебні. — В кн.: Потебнянські читання. К., 1979, с. 13.

ристується цією нагодою, щоб звернути увагу Ради на цього достойного і цілком корисного викладача, який встиг в останній час заявити про свою безперервну та старанну діяльність великою і корисною вченою працею, надрукованою в «Журнале Министерства народного просвещения», та готує тепер дисертацію на ступінь доктора»¹⁵.

Відповіді на такі пропозиції чекають довго. Потебня вирішує заповнити вільний час поглибленим вивченням рідного народу та його мови. Він пише листа Гнилоцирову, що працює вже вчителем в Охтирці. Не закінчивши університету, Василь Степанович мусив самостійно заробляти на хліб, але з харківськими громадянами підтримував тісний зв'язок. На щастя, Гнилоциров зумів зберегти величезну кількість листів, які одержував з різних кінців країни. Серед них — і ряд листів Потебні, цікавих не тільки змістом, але й тим, що написані українською мовою. Ось уривок першого з них від 15 березня 1862 р. (збережено правопис оригіналу):

Коханий земляче!

Казав я, здається, бачившись із Вами у Харькові, що до діла б було мені об'їхати або й пішки обійти хоть невелику частину України та придивитись й прислухатись до народного життя й слова. Тепер от намірились ми їхати літом (якщо несподіване не завадить) удвох із Чириковим¹⁶, а вас третього просимо до товариства... Самі знаєте, що вас нам дуже треба, бо я змалку усе із книжками возився, а до простого чоловіка і слова сказати не вмію, а він увесь свій вік у городі пробував. Грошей як буде у нас із півторака карбованців, то й богу дякувати; і сам знаю, що не багато, та більшого довго дождатця. Куди їхати — і сам ще не знаю, доведетьця, мабуть, бути у Ромен... Пишіть же, будьте ласкаві, що ви об сьому думаєте, бо хоть до літа ще багато води утече, та треба нам знати вашу думку загоді.

Чи не можна б купити мені у Ахтирці сорочку хорошу мережену із маленьким коміром? Як можна, то пишіть, скільки на се грошей треба. Треба б мені було й свити, так багато заважить, як висилати по пошті. Штани сині китайкові я собі й тут пошив¹⁷.

Турбота Потебні про народний одяг свідчить, що передбачалася мандрівка типу популярного в ті роки «ходіння в народ». Його метою було не тільки вивчення побуту, звичаїв, фольклору, але й поширення спеціальної літератури, так званих метеликів — маленьких книжечок художнього й науково-популярного змісту. Про це йдеться в наступному листі Олександра Опанасовича від 11 травня:

Приїдемо до Вас у Ахтирку 5 або 6 юнія. До 10 можемо там підождати, якщо знайдемо недорого кватирю. Пишіть, чи не треба Вам чого з Харькова? Може, книжок у Вас не багато?

¹⁵ Цит. за: *Халанский М. Г.* Материалы для биографии А. А. Потебни. — Сб. Харьк. ист.-филол. о-ва, 1909, т. 18, с. 11.

¹⁶ Григорій Сергійович Чириков — помічник бібліотекаря Харківського університету, однокурсник і друг Потебні.

¹⁷ ВР ЦНБ АН УРСР, III, 4058.

Я уже не сподівався із Вами їхати, бо мене се літо мають послати за границю. Тепер же розсудив, раз — що свого слова цуратця не приходитця, а друге — що поки бумага із Петербурга прийде, можна поїздить та й до дому вернутця. Буває таке, що й передумують¹⁸.

Потебня і Чириков приїхали до Охтирки 18 червня. Завдяки щоденнику Гнилосирова маємо можливість простежити, як вони проводили час. У перший день «тепло зустрілися, поговорили, закусили, увечері з'їздили на Ворскло, викупалися»¹⁹. Те саме повторюється наступного дня. Під вечір утрюх опинилися в охтирського приятеля. Тут почув Гнилосиров гру Олександра Опанасовича на флютгармонії, що справила на нього сильне враження.

А через день мандрівники виїхали з Охтирки до Полтави. На жаль, подальші події описані Гнилосировим дуже коротко. З 23-го і до кінця червня друзі перебували в Полтаві. Можна здогадуватися, що вони мали завдання встановити зв'язок між Харківською і Полтавською громадами. Більше того, як свідчать записи Гнилосирова, харків'яни взяли участь у переговорах з представниками «Землі і волі».

Таємне революційне товариство «Земля і воля» виникло на початку 1862 р. Його засновниками були М. Г. Чернишевський, М. О. Серно-Соловйович та Сергій Римаренко, зять М. П. Балліна, про діяльність якого щодо організації недільних шкіл у Харкові уже йшлося. Представники товариства в різних місцях країни налагоджували зв'язок з окремими особами й гуртками.

Привертає увагу такий факт. Харківські громадівці і представники «Землі і волі» прибули до Полтави одночасно. Згадаємо, що один з організаторів товариства — Сергій Римаренко — підтримував постійні контакти зі своєю сестрою, що жила в Харкові, та її чоловіком М. П. Балліним. І ще цікавий момент. Римаренко закінчив 1-у Харківську гімназію саме тоді, коли Олександр Опанасович там викладав. У гімназії навчався і молодший брат ученого Микола.

Ось що пише Гнилосиров про зустріч з представниками «Землі і волі»: «Ідея цих панів — крайня асоціація. Ратником соціалізму на літературному полі, за словами їх, — «Современник». Чернишевський і, очевидно, Некрасов — члени партії. Вони говорили про себе: ми не «Великоруси», ні «Молода Росія», ні «Земська дума» — девізи досить впливових північноросійських партій у революційному дусі. Куліш говорив, що партія наших панів досить сильна

¹⁸ Там само, 4059.

¹⁹ Там само, I, 354, арк. 75.

й впливова. Їм хотілося знати, що робиться в Южній Русі, і з цією метою вони будуть у Харкові та Києві. У Харкові — жалюгідний представник їх напрямку — Баллін»²⁰.

Щоденник Гнилосирова трохи відкриває цікаву сторінку причетності полтавських і почасти харківських громадівців (можливо, й Потебні) до російського революційного руху, до діячів «Современника», до товариства «Земля і воля».

М. П. Баллін був громадським діячем радикального напрямку, власником книгарні і видавцем, зокрема видавав народні книжки, діячем недільних шкіл²¹. Навряд чи можна його називати жалюгідним, як це робить Гнилосиров. А втім, і сам Василь Степанович кількома аркушами раніше записав, що на вечірці у Потебні багато говорили про недільні школи і проект, поданий Балліним на користь навчання народу і поширення серед нього грамотності. Крім недільних шкіл, родину Балліних і Потебню єднала ще одна важлива справа — «Українські пісні, видані коштом О. С. Балліної», яку було надруковано 1863 р. у Петербурзі.

Олена Степанівна, дружина Балліна, офіційно була власницею книжкового й музичного магазинів у Харкові і видавцем цього збірника пісень та їх мелодій. Їй, очевидно, належить невеличка передмова до збірника.

Роль Потебні на сторінках цього видання не відзначена. Але фахівці переконливо довели, що пісні, які Балліна включила до збірника 1863 р., були зібрані саме Олександром Опанасовичем²². Про те, що упорядником цього збірника був Потебня, прямо говориться у таємному листі куратора Харківського навчального округу міністрові народної освіти Головніну від 5 вересня 1863 р.:

Наукові праці ад'юнкта Потебні, відомі мені й університету, суть такі:

а) О некоторых символах в славянской народной поэзии; дисертація на ступінь магістра, Харків, 1860, 8.

б) Мысль и язык. Вміщена в 1, 2, 3—4 та 5 книжках журналу Міністерства народної освіти за 1862 р.

в) Українські пісні, видані коштом О. С. Балліної. Спб., 1863²³.

²⁰ Там само, I, 354, арк. 81.

²¹ Про Балліна див.: *Височанський П. М.* П. Баллін — піонер української кооперації. — Червон. шлях, 1924, № 4/5, с. 178—181.

²² Див.: *Квітка К. В.* Українські пісні про дітозгубницю. — Етногр. вісн., 1927, № 3, с. 118; *Попов П. М.* До характеристики наукової діяльності О. О. Потебні. — Рад. літературознавство, 1947, № 7/8, с. 122—123.

²³ Центральний державний історичний архів СРСР у Ленінграді, ф. 134, спр. 40, арк. 38. (Далі: ЦДІА СРСР).

ВІДРЯДЖЕННЯ ЗА КОРДОН

Дослідники вважають, що мандрівка Потебні та його друзів розладналася наприкінці червня через від'їзд Олександра Опанасовича за кордон²⁴. Проте вивчення архівних матеріалів показує, що дозвіл на поїздку був оформлений у міністерстві 3 серпня і лише після цього Потебня одержав лист, підписаний міністром народної освіти Головніним, такого змісту:

Унаслідок виявленої Вами згоди на умови, поставлені Міністерством народної освіти для осіб, які відправляються за кордон з метою приготування до звання професорів і викладачів, та на підставі Вищозайшого наказу 26 травня 1862 р. № 37 про відрядження Вас з цією метою за кордон, я пропоную Вам вирушити тепер же за кордон для готування себе до викладання, через два роки, порівняльного мовознавства, загальної літератури і слов'янської філології.

Під час перебування за кордоном Вам належить час від часу з'являтися до члена Головного правління училищ, таємного радника Пирогова, у Гейдельберг, щоб користуватися його порадами й вказівками, та неодмінно кожні три місяці повідомляти Департамент народної освіти про місцеперебування Ваше і заняття. Одержавши таке повідомлення, Департамент буде висилати Вам на три місяці наперед належне Вам утримання, за вирахуванням з нього державним банком витрат на переказ грошей.

Призначивши Вам з 3 поточного серпня всього утримання по 1600 крб. на рік, я наказав Департаменту народної освіти видати Вам гроші на три місяці наперед і закордонний паспорт.

Незалежно від вищезазначених донесень Департаменту я прошу Вас повідомляти мені, час від часу, в приватних листах про Ваші заняття²⁵.

Зрозуміло, що лист, надісланий у серпні, Потебня й одержав у тому самому місяці. Що ж змусило його перервати подорож і раптово виїхати з Полтави наприкінці червня?

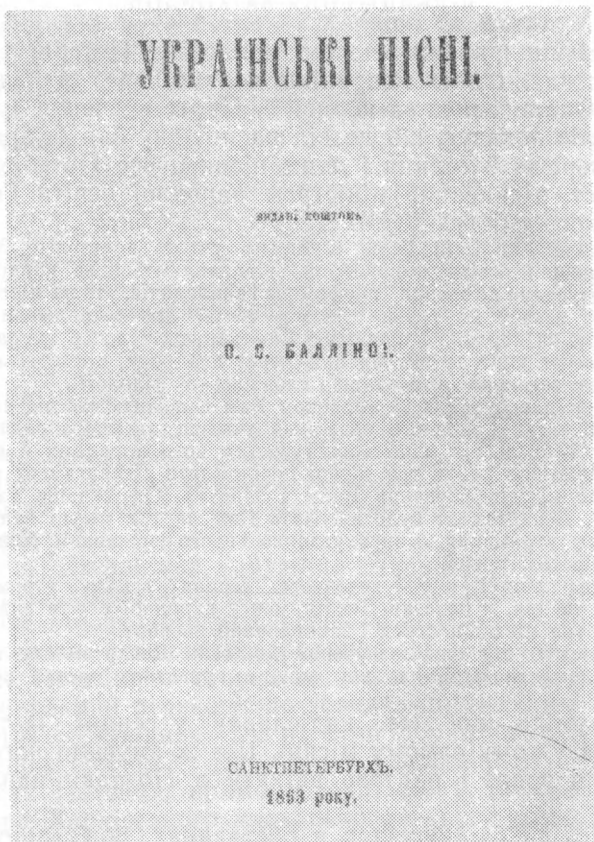
Відповідь слід шукати в обставинах, пов'язаних з родинними справами вченого.

Розшуки в архівах показали, що саме в червні 1862 р. пішов з життя наймолодший з братів Олександра Опанасовича Петро, вихованець Московського кадетського корпусу²⁶. Як це сталося, з'ясувати не вдалося, проте немає сумніву, що О. О. Потебня негайно вирушив додому, одержавши повідомлення про смерть брата. Не минуло й місяця, як родину Потебні спіткало нове лихо — несподівано подав у відставку й зник без вісті другий брат Олександра

²⁴ Див.: *Житецький І. П.* О. О. Потебня і Харківська громада..., с. 75; *Попов П. М.* До характеристики наукової діяльності О. О. Потебні, с. 121.

²⁵ ЦДІА СРСР, ф. 134, спр. 40, арк. 3—3 зв.

²⁶ Центральний державний військово-історичний архів СРСР, ф. 184, оп. 1, спр. 259, арк. 47. (Далі: ЦДВІА СРСР).

Титульна сторінка видання українських пісень, зібраних О. О. Потебнею,

Опанасовича Андрій, підпоручик Шліссельбурзького піхотного полку.

Зусиллями багатьох радянських і польських істориків життя цього видатного революційного діяча 60-х років відновлене з багатьма подробицями²⁷. Сьогодні про Андрія

²⁷ Див.: Шкроб С. Жертва польського визволення. — Каторга и ссылка, 1931, № 4, с. 85—99; 1933, № 2, с. 50—87; 1934, № 2, с. 81—105; Mlynarski Z., Sliż A. Andrzej Potiebnia — bohater wspólnej sprawy. — Warszawa, 1955, s. 1—83; Лейкина-Свирская В. Р. Андрей Потєбня: (Жизнь и деятельность). — В кн.: Революционная ситуация в России в 1859—1861 гг. М., 1963, с. 83—114; Лейкина-Свирская В. Р. Андрей Потєбня. — В кн.: За вашу и нашу свободу: Герои 1863. М., 1963, с. 121—164; Дьяков В. А. Революционер-шестидесятник Андрей Потєбня. — В кн.: Наукова спадщина О. О. Потєбні і сучасна філологія. К., 1985, с. 222—244.

№ 47.

$\text{♩} = 88 \text{ м. м.}$

Чо-го се - ле - зень смутень, че - ве -
сель? Гей та язь же ме - ні
ве - се - ло - - му быть.

Чого селезень смутень, невесель?
Гей та язь же мні веселому быть.
Ой язь же мні веселому быть.
Веселому быть, одрадному, —
Що вчора була утіна моя
Сьогодні нема, — застрелена!
Коли бь на зоді, то бь не жаль мні, —

та його люблена пісня, опублікована в цій збірці

Опанасовича Потєбню відомо значно більше, ніж знали тоді його батьки й рідний брат. Додамо, що самовільне зникнення з полку Андрія Потєбні офіційно було пов'язане з розтратою казенних грошей, яку насправді вчинив інший офіцер.

Що ж трапилося у далекій Варшаві в липні 1862 р. і яку роль відіграв у цих подіях брат Олександра Опанасовича? Що штовхнуло його на шлях революційної боротьби?

Відповідь можна знайти, лише оглянувши коротке, але сповнене багатьма подіями життя юнака.

Як і всіх синів Опанаса Юхимовича, Андрія було записано на чергу до кадетського корпусу відразу після народження. Коли Олексій Іванович Марков забрав семи-

річного Сашка в Радом, Андрійкові виповнилося тільки 4 роки. А в 10 він уже був кадетом і жив далеко від сім'ї.

У кадетських корпусах пильно стежили за поведінкою дітей: підслуховували їхні розмови, перевіряли книжки, які вони читали. Та, незважаючи на заборону, і в стіни цих закладів проникали відгуки суспільної боротьби, долинало незадоволення кріпосних селян, звучав критичний голос передової літератури. Наприкінці липня 1854 р. весь випуск Полоцького кадетського корпусу, в якому виховувався Андрій, було переведено до Петербурга. Молодь жадібно вбирала нові враження, нові настрої, викликані життям столиці — міста з півмільйонним населенням, центру передової громадської думки. Реакційний режим Миколи I доживав останні місяці. Кримська війна показала глибоку відсталість Росії, викрила основну причину поразки і всіх інших бід країни — кріпосницьку систему.

За ті два роки, що їх Андрій Потебня провів у столичному Костянтинівському корпусі, Микола I помер і політична атмосфера в країні змінилася. Вільніше зіткнули університети, преса. Журнал «Современник» на чолі з Миколою Гавриловичем Чернишевським ставав центром передової революційно-демократичної думки. За кордоном виникла Вільна російська друкарня Олександра Івановича Герцена. Її безцензурні видання швидко поширювалися в Росії. Військова молодь з ентузіазмом сприймала визвольні ідеї. До улюблених віршів Пушкіна та Рилєєва, до епіграм, що дошкульно глузували з царів і начальства, тепер додалися нові. З рук у руки передавали кадети вірші Добролюбова, Некрасова, Шевченка.

Випускний атестат 17-річного Андрія Потебні свідчить про те, чим він цікавився і що було для нього важким тягарем. Найвищі оцінки — 12 балів — він мав з російської мови та математики. Його знання стройової служби та поведінка оцінювалися лише у 7 балів. Зрозуміло, що не бешкетами і гулянками заробив собі цей скромний, витриманий юнак такі бали: в них виражена оцінка характеру Потебні. Юнак, очевидно, не вкладався в рамки нерозсудливої покори, намагався відстоювати свою думку. Крізь негативну оцінку училищного начальства вимальовується людина нового часу в Росії — шестидесятник. У вищий офіцерський клас Андрій не потрапив. 16 червня 1856 р. його було випущено прапорщиком у Шліссельбурзький піхотний полк, розташований у Варшаві.

Самостійне життя Андрія Потебні почалося в роки історичного перелому — в епоху падіння кріпосного права, яке руйнувалося в обстановці жорстокої класової боротьби.

Передова демократична інтелігенція гуртувалася навколо М. Г. Чернишевського, якого Карл Маркс називав «головою революційної партії в Росії».

Велике значення в ідейному розвитку Андрія мало його друге перебування в Петербурзі. Восени 1858 р. він був відряджений для додаткового навчання в Царськосільську стрілецьку школу. Цей період в історії армійського революційного руху характеризується зростанням впливу Чернишевського на молодих офіцерів. Працюючи в редакції нового журналу «Военный сборник», революціонер-демократ надав йому прогресивного, демократичного спрямування, і журнал повів боротьбу з духом кріпосництва, що панував в армії. Поруч з Чернишевським над згуртуванням демократичних сил країни працювали його найближчі друзі та помічники — Микола Олександрович Добролюбов та Зигмунт Сераковський. На бік майбутньої революції вербували вони все розумне, благородне, мисляче з-поміж офіцерів царської армії. Нелегальна революційна діяльність Чернишевського та його соратників була старанно законспірована, а тому її неможливо відтворити в усіх подробицях. У спогадах сучасників ця тема або зовсім обминалася, або висвітлювалася лише натяками. Документів же учасників революційного руху майже не залишилося.

Що відомо про перебування Андрія Потебні в Петербурзі?

Він зустрів тут чимало друзів, з якими вчився у кадетському корпусі. Деякі з них були вже тісно зв'язані з Чернишевським. Збиралися офіцери на квартирі Ярослава Домбровського — близького товариша Андрія. Серед них було багато поляків, що жваво цікавилися національно-визвольною боротьбою свого народу. Одночасно як офіцери царської армії, оточені товариським середовищем російської військової молоді, вони перебували під впливом російської революційно-демократичної думки. Польський рух викликав гаряче співчуття в таборі російської демократії. Його розглядали як союзну силу в боротьбі з царизмом, його значення високо оцінював Чернишевський. Тісні зв'язки з польськими друзями по вигнанню, як відомо, підтримував і Тарас Григорович Шевченко. На вечорах у Ярослава Домбровського часто звучали вірші великого українського поета. Знайомі Андрієві офіцери були і в інших революційних гуртках.

Він багато читав у цей час. І «Военный сборник», і «Современник» зі статтями Добролюбова та Чернишевського, і сатиричний журнал «Искра». Потрапляли до його

рук і заборонені в Росії листки «Колокола». Потебня «все, що знав, вичитав здебільшого з російських журналів», — писав про нього Михайло Олександрович Бакунін. Під впливом дискусій у гуртках та читання і склалися основні революційні переконання Потебні. У цей період виробилися і ті якості молодого офіцера, на які пізніше звертали увагу всі, хто його знав. Справляв Андрій Потебня враження людини серйозної, відданої революції, далекої від хизування та пихи. 1860 рік, коли він повернувся до Шліссельбурзького піхотного полку, позначений зростанням польського національно-визвольного руху. Це знайшло вираження в багатолюдних маніфестаціях, в організації демонстративних панахид по жертвах царського терору, у співанні національних гімнів у костьолах.

Передові офіцери російської армії в Польщі розуміли, що національно-визвольна боротьба поляків проти царизму виражає загальні народні потреби. Вони вірили Чернишевському, який писав, що причини цієї боротьби — не лише в національних почуттях, але й у соціальних та політичних умовах життя народу. Але сама лише підтримка боротьби за незалежність Польщі не влаштовувала російських офіцерів. Вони мріяли про революцію в Росії, мріяли в умовах назріваючого повстання об'єднати польський революційний рух з російським.

Що треба робити за таких обставин? З цим питанням від імені групи офіцерів звернувся Андрій Потебня до О. І. Герцена та М. П. Огарьова восени 1861 р. Тверде переконання видавців «Колокола» в необхідності союзу російських і польських революціонерів для боротьби з царизмом було відоме. Від них чекали практичних порад. Проте лист Герцена й Огарьова перехопила прусська поліція. Не дочекавшись відповіді, офіцери прийняли рішення самостійно. Із розрізнених гуртків вони почали створювати підпільну організацію. На кінець 1861 р. вона налічувала вже більше двохсот членів. Дослідники називають її «Революційною організацією російських офіцерів у Польщі».

Найважливішим завданням армійські революціонери вважали агітаційно-пропагандистську роботу. У перші місяці вони поширювали прокламації, які привозилися з Лондона та Петербурга. Прокламації закликали офіцерів та солдатів стати на бік народу в його боротьбі за землю і волю. Особливий успіх мав метелик «Що треба робити війську?» написаний Миколою Платоновичем Огарьовим. У травні 1862 р. з'явилися вже й листівки армійської організації. «Російські офіцери — солдатам російських

військ у Польщі» — так називалася прокламація, автором якої вважають Андрія Опанасовича Потебню. «Тільки від вас залежить тепер поліпшення долі вашої, настав тепер зручний момент, а довір'я ваше до нас буде запорукою перемоги», — звертався Потебня до солдатів від імені революційної частини офіцера. У чому полягав «зручний момент»? Це рух селян, що «повстали проти царя та поміщиків, справедливо вимагаючи землі і волі». Вони просять допомоги. На думку автора, солдати не будуть «холодно-кровними спостерігачами загибелі» своїх батьків і братів, рідних і близьких: «Ні! Ні! Ми створимо вільні дружини і поспішимо в Росію на допомогу нашим».

Революційна пропаганда велася серед військ Варшавського гарнізону майже відкрито, а тому невдовзі про неї дізналося начальство. Кілька запідозрених офіцерів було заарештовано. Військово-польовий суд визнав, що вони підбурювали солдатів до бунту, і засудив трьох з них до смертної кари. 14 липня намісник Царства Польського Лідерс затвердив вирок. А ранком 15-го липня Андрій Потебня стріляв у Лідерса. Зробив це він відкрито. Його постріл був демонстрацією, спробою відповісти на терор царської влади революційним терором. Не випадково польська підпільна газета «Стражниця» назвала цей замах «наочним застереженням для тиранів».

На місце служби Андрій не повернувся (прохання про відставку Андрій подав раніше, оскільки хотів звільнитися від військової служби, щоб вільно розпоряджатися часом). Він переодягнувся на квартирі Ярослава Домбровського, і польські залізничники вивезли його до передмістя Варшави. Почалося сповнене небезпек життя професійного революціонера.

Ось такі події передували від'їзду Олександра Опанасовича Потебні з дому. У нього було достатньо причин, щоб рушити в дорогу в пригніченому стані. Про це виразно свідчить лист Олександра до однокурсника І. С. Біликова, написаний у Петербурзі 18 серпня 1862 р.:

Про свою поїздку... не маю нічого цікавого Вам сказати; хіба ось що. По дорозі з Харкова до Московської губернії кондуктор диліжанса, в якому я їхав, чотири рази бив зуби візникам. Любо та повчально було слухати, як бородаті представники темряви покликалися на закони громадянські й загальнолюдські, а представник цивілізації відповідав їм тільки одним: мовчати...! За четвертим разом я скромно зауважив кондукторові, що він не має ніякого права бити людей і якщо візник захоче скаржитися, то я посвідчу правдивість скарги, на що він, само собою, заперечив, що мене це ніяк не обходить і якщо я втручатимуся, то він залишає мені кондукторство. Все ж таки брак будь-яких подальших погроз і повний спокій з мого боку, здається, налякали його. Найближчого ранку він заявив решті пасажирів, що биття по зубах провадилось для їхньої пасажирської користі і що

я людина шкідлива. Внаслідок цього троє з пасажирів виявили свою готовність посвідчити, що кондуктор, людина надзвичайно щира у службових справах, взагалі не бив візників. Згадані правдиві свідки — теж представники нашої цивілізації: полковник фон Мензенкамф, чиновник з капітулу орденів і якийсь поміщик, що пристав до нас у Тулі... Усі люди ще молоді, покоління, яке ще не віджило.

Сумні нотки звучать і наприкінці листа:

Прощавайте та згадуйте у добру годину. У нас живе до цього часу індоєвропейське повір'я про такий зв'язок поміж людьми, який не розривається ні віддаллю, ні смертю. Наприклад, мати не повинна довго побиватися за сином, щоб йому легко було в дорозі або на тому світі. На цій підставі п'ють-гуляють, «щоб дома не журилися». Так отож згадайте в добру годину.

Проте навіть у такі хвилини вчений звертає увагу на мовні особливості співрозмовників:

Солдат, відставних, що зберегли сліди рідної говірки, є сила силенна. Ще залізницею я чув: «От знатимеш як...»²⁸.

Слід врахувати, що особисті переживання Олександра Потебні під час його перебування в Петербурзі підсилювалися причинами суспільного порядку. Згадаємо, що 7 липня того, 1862 року було заарештовано та ув'язнено у Петропавлівській фортеці М. Г. Чернишевського. Ще до його арешту там само ув'язнили Сергія Римаренка, члена Центрального комітету «Землі і волі», а водночас із Чернишевським — М. О. Серно-Соловйовича. Після арешту останнього на квартирі Балліних, книгарня яких по суті була таємним відділенням петербурзького магазину Серно-Соловйовича, зроблено обшук. Під таємний поліцейський нагляд потрапили й Микола Петрович та Олена Степанівна Балліні.

Знайомство з І. І. Срезневським, бесіда з ним, що тривала кілька годин, сердечність великого славіста допомогли Олександрю Опанасовичу відновити потрібну для подальшої подорожі душевну рівновагу²⁹.

У вересні 1862 р. О. О. Потебня вже в Берліні. У листі його батька Опанаса Юхимовича до І. С. Біликова, датованому 28 вересня, повідомляються деякі подробиці побуту молодого вченого в цьому місті:

Олександр мій у Берліні й збирається поїхати до Гейдельберга³⁰. Поможі йому боже та дай сил. Німецьке життя на перший раз йому сподобалося, а особливо дешевина всього та надлишок дзвінкої монети. Квартира у центрі міста, прекрасне приміщення з меблями, прислугою та сніданком (кава) коштує 10 талерів (9 крб. 40 коп.)³¹.

²⁸ Цит. за: *Халанский М. Г.* Матеріали для біографії А. А. Потебні, с. 19.

²⁹ Олександр Опанасович Потебня: Ювіл. зб. ..., с. 93.

³⁰ У Гейдельберзі в цей час мешкав М. І. Пирогов, завданням якого було керувати молодими вченими, що стажувалися за кордоном.

³¹ Цит. за: *Халанский М. Г.* Матеріали для біографії А. А. Потебні, с. 16.

У Берліні Потєбня уважно приглядається до німецького життя, відвідує театри, музеї, художні виставки. Його увагу привертають велика кількість бібліотек та дешева плата за їхні послуги. Учений прагне якомога краще використати перебування за кордоном. «Тут у німців, — пише він І. С. Біликову, — можна навчитися, як треба берегти й дорожити своїм та як це своє всебічно розвивати, не обов'язково у всьому наслідуючи чужинців. Тому що «немає нічого дурнішого й дивнішого, як наслідувати чужинців на російський зразок»³².

Олександр Опанасович пильно цікавиться побутом німецьких студентів, їхнім ставленням до університету та наукової роботи. Зовсім не все в цій країні викликає його захоплення.

Харків'янин Бриліантов, хімік за фахом, що одночасно з Потєбнею підвищував кваліфікацію в Лейпцігу, в листі до свого колеги і земляка яскраво й показово для нас змальовує враження від навчання в німців:

Ви людина не дуже добра і не заїхали провідати мене нещасного, який товчється за кордоном чорт знає чого і навіщо. Просто зараз би сів та й поїхав — одна впертість не дозволяє. Вчитися тут неможливо.

Ми не звикли вчитися з-під палки, а в тутешніх лабораторіях дихати не дають самостійно: все роби по-їхньому і так, як їм хочеться. Німці можуть при такій обстановці вивчитися і стати хорошою машиною, а у нас ця обстановка відбиває всяке бажання навчатися. Коли я з'явився до самого професора пана Ерדмана (він чудова, як видно, людина), то попросив у нього дозволу працювати цілком приватним способом і пояснив йому, що хочу зайнятися методами титрування й органічним аналізом; він погодився на моє прохання. Але вже другий тиждень ходжу до лабораторії, а зайнятися тим, що я хочу і що мені потрібно, не дають його асистенти; дотепер провадять наді мною дослід, тобто екзамнують, задають різні аналізи (таких аналізів я зробив штук десять і зробив, не хвалюсь, без помилок), од яких я ще поки не зберуся з духом відмовитися. Чорт його знає, натура в мене кепська — не можу сказати прямо, що це для мене зовсім некорисно і не подобається мені таке насильство. У понеділок думаю адресуватися до самого Ердмана і скажу йому, що його асистенти свині. Вони звикли поводитися з німцями по-школярському і думають, що й з нами так само можна, — ні, зась³³.

Свої зарубіжні заняття Олександр Опанасович має спрямувати на підготовку до викладання на новій кафедрі порівняльної граматики індоевропейських мов. Отож ще до початку зимового семестру він самостійно студіює санскритську граматику за підручником Боппа і робить спробу читати епізод з «Махабхарати» за книжкою, підготовленою вітчизняним санскритологом К. А. Коссовичем, про яку висловлюється дуже схвально. Пізніше

³² Там само.

³³ ЦДІА УРСР, ф. 2045, оп. 2, спр. 17, арк. 3.

учений бере уроки санскритської мови у відомого її знавця, професора Альбрехта Фрідріха Вебера і приділяє їм майже всю увагу. Інші лекції (професорів Мюлленгофа з давньогерманських нарід і Штейнталя з порівняльної граматики) він змушений облишити, оскільки, за його словами, підготовка до занять санскритом забирає весь час. Правда, методика викладання санскриту не викликає у Потебні особливого схвалення. «У прийомах професора, — пише він до міністерства, — я не помітив нічого особливого; вони ті самі, що споконвіку застосовувалися при читанні письменників, далеких від слухачів за часом та мовою». Проте заняття йдуть успішно. Професор Вебер задоволений учнем, який наполегливо долає таємниці давніх текстів і швидко випереджає своїх колег³⁴. Врешті-решт Вебер змушений давати Потебні уроки окремо. «Характерно, — пише Олександр Опанасович, — що, сидячи віч-на-віч семестр по 4 або 5 годин на тиждень, ми не сказали один одному жодного слова, яке б не стосувалося уроку... Це могло б мати вирішальний вплив на мої пізніші заняття, якби продовжувалося не семестр, а 2—3 роки; але час тоді мало сприяв таким заняттям; охопила туга, і я через рік самовільно повернувся до Росії»³⁵. Про нудьгу Потебня писав і товаришам: «Тут, у Берліні, туга самотності, про яку я не мав поняття на батьківщині. Хворобливий моральний та фізичний стан, який не можна було усунути ні гулянням «під липами», ні театром, ні читанням санскритської граматики». У нього навіть з'являються думки про смерть на чужині. «Якщо будуть знімати з себе портрети наші спільні знайомі, — пише він І. С. Біликову, — то нехай кому залишать для передачі мені, якщо повернуся («думка за морем, а смерть за плечима»)». З нетерпінням чекає Олександр Опанасович звісток від рідних та знайомих. Його власні послання займають багато сторінок: «Я списав цей аркуш за одним присідом, не розгинаючись. Цього зо мною дома не бувало. Я не охочий писати листи. Можете судити, що чужа сторона «навчить коржі з салом їсти»³⁶.

³⁴ Зустрівшись з Вебером через 15 років, Ягич 24 квітня 1877 р. писав О. О. Потебні: «Нагадаю Вам нашого санскритиста Вебера, — він ще дотепер не забув Вас, відгукується з захопленням про Вашу участь у його лекціях». Цит. за: Ягич И. В. Письма к русским ученым, 1865—1886. — М.; Л., 1963, с. 237.

³⁵ Пытин А. Н. История русской этнографии: В 3-х т. Т. 3. Этнография малорусская, с. 423.

³⁶ Цит. за: Халанский М. Г. Материалы для биографии А. А. Потебни, с. 20.

Virum iuvenem *Ornatissimum*
Alexandrum a Potelaja Russum

civibus Universitatis litterariae Fridericae Guilelmae
legitime adscriptum nomen apud facultatem philoso-
phicam rite professum esse testamur.

Berolini, a. d. 7 mens. *Oct* anni MDCCCLXII

Decanus et Professores
facultatis philosophicae
Universitatis Fridericae
Guilelmae.

Dove

Документ, виданий О. О. Потебні про його навчання в Берлінському університеті. Із фондів ЦДІА УРСР у Києві

Звичайно, не тільки тугою за батьківщиною, за рідними та друзями нав'яні ці рядки. Важко, не знаючи всіх подробиць, зрозуміти переживання Потебні. Нічого, наприклад, не відомо про те, чи зустрівся він у Берліні з братом. Проте це цілком можливо. За той короткий період, який Олександр Опанасович прожив у цьому місті, Андрій кілька разів проїхав через нього, прямуючи з Польщі в Лондон до Герцена та назад у Варшаву. Андрій давно

мріяв про зустріч з видавцями «Колокола». Не дочекавшись відповіді на листи, офіцери «прислали до Лондона Потебню», — свідчив О. І. Герцен.

Про що ж говорив Андрій Потебня з видавцями «Колокола»? Він хотів, щоб Герцен і Огарьов схвалили те рішення, якого дійшов він і його товариші: армійська організація підтримує польське повстання. Якщо ж воно буде успішним, поляки допоможуть їй стати основою збройних сил революційної Росії. Герцен і Огарьов погодилися не відразу. Багато що їх зупиняло. Хвилювала відповідальність за можливі жертви в тому разі, коли польський рух піде націоналістичним руслом, а сподівання на революцію в Росії в близькому майбутньому не справдяться.

Спілкування з Андрієм Потебнею допомогло видавцям «Колокола» подолати недовір'я щодо сил і перспектив польського повстання. «Розповіді Потебні остаточно переконали Герцена й нас усіх, що справа йде не до жартів», — пригадував один з російських емігрантів. І все ж Герцен, який постійно підтримував право Польщі на національну незалежність, не був впевнений у демократичній програмі польського руху. Він радив Андрієві уважно «приглядатися» до внутрішніх сил і суперечностей руху, щоб жертви армійської організації не виявилися марними, безплідними для Росії.

Потебня справив глибоке враження на всіх, з ким познайомився у Лондоні. Йому тільки-но виповнилося 24 роки. Із фотографії цього періоду, що зберігається в онучок Олександра Опанасовича, дивиться симпатичний юнак з молодим, ніжним обличчям, високочолий і світловолосий. Уважні очі, стримана енергія і душевна м'якість в обрисах вольового підборіддя і рота. Тонкі, довгі пальці недбало тримають палаш. Дружина Герцена, Наталя Олександрівна Тучкова-Огарьова, так змальовувала Андрія: блондин, середнього зросту, симпатичної зовнішності. У спогадах вона подає цікаві подробиці його перебування у Варшаві вже після того, як молодий революціонер перейшов на нелегальне становище. Цінність цих подробиць полягає в тому, що дізналася про них Наталя Олександрівна безпосередньо від Андрія: «Після варшавських заворушень і під час заходів з боку російського уряду для приборкання підкореної країни приїхав до Герцена російський офіцер Потебня, який залишив свій полк, але продовжував жити в Варшаві, де він з'являвся в усіх публічних місцях то в цивільному одязі, то в убранні ксьондза або ченця. Інколи він зустрічався зі своїми товаришами по службі, але ніхто його не пізнавав».

Заслуговує на увагу розповідь Тучкової-Огарьової про ставлення до Потебні Герцена й Огарьова, які його «дуже полюбили та умовляли залишитися в Лондоні». Виявляється, Андрій міг залишитися тут і за допомогою друзів влаштувати своє життя. Однак він вважав за неможливе звернути з обраного шляху, тому і не переймався похмурими віщуваннями Герцена. Ось що писала Тучкова-Огарьова: «Потебня був надзвичайно ласкавий з дітьми. Моя старша донька, тоді чотирьох років, дуже полюбила його. Вона часто була при розмовах, але займалася своїми іграшками і, здавалося, нічого не помічала. Та одного разу ми були вражені її словами, звернутими до Потебні. Це було в останній вечір, який він провів з нами. Молодий офіцер посадив її на коліна і про щось розмовляв з нею. Несподівано вона сказала: «Милий Потебня, не їдь, залишайся у нас». — «Не можна, — відповів він, — та я скоро приїду, адже я їду на південь Франції». — «О, ні, — сказала вона, — ти їдеш у Польщу, тебе там уб'ють». Тоді Герцен вигукнув: «Нас не слухаєте, послушайте хоч голосу дитини, яка вам робить таке тяжке пророцтво». Але Потебня був несхитний у своєму рішенні і поїхав у Польщу другого ж дня».

Андрій Опанасович Потебня

2 серпня 1862 р. було заарештовано Ярослава Домбровського. Це був важкий удар для справи. Андрій же втратив найближчого друга й однодумця. З арештом Домбровського у повстанському керівництві почався організаційний та ідейний розбід. Сталося те, чого так боявся Герцен. Гору взяли угодовські елементи.

І знову Андрій у дорозі. Цього разу він їде до Лондона із Зигмунтом Падлевським та іншими представниками польського повстанського руху. Потебня представляє Комітет російських офіцерів у Варшаві. Найважливіше завдання вересневих переговорів 1862 р. полягало у визначенні такої політичної програми, яка могла стати основою співробітництва російських і польських революціонерів.

У переговорах взяли участь Герцен, Огарьов і Бакунін. З їхньою допомогою дійшли згоди.

У грудні 1862 р. Андрій Потебня й Зигмунт Падлевський поїхали до Петербурга для переговорів з керівництвом «Землі і волі». Коло питань, які розглядалися в Петербурзі, майже повністю збігалось зі змістом лондонських переговорів, тільки обговорення їх зосередилося на практичному боці — організації взаємодії в умовах повстання, що насувалося. Хоча російська сторона й висловлювалася проти передчасного повстання, проте обіцяла сприяти у разі його неминучості. На переговорах у Петербурзі офіцерська організація, очолювана Потебнею, виступила як складова частина «Землі і волі». Було вирішено, що російські військові, взявши участь у повстанні, створять самостійний корпус.

На цей час Андрій вже розумів, що йому і його товаришам випало ступити на шлях революційної боротьби раніше, ніж підготуються інші. У написаній в ті дні листівці він закликав наступне покоління борців продовжити їхню справу, передаючи «заповіт справжньої волі народної», прийнятої від Пестелів та Рилеевих — страчених декабристів. Кінчалася листівка закликом: «Товариші! Ми, на смерть йдучи, вам вклоняємося. Від вас залежить, щоб це була не смерть, а життя нове».

Коли у січні 1863 р. почалося повстання, Потебня створив російський загін, який мав виступити на боці поляків. Доля цього загону не відома. Останнє, що одержали від Андрія видавці «Колокола», була написана олівцем записка: «Піскова Скала, 3 березня. Пишу до вас з табору Лангевича; я вирішив залишитися тут... Надії зробити що-небудь мало; спробуємо. Ваш А. П.»

Перше повідомлення про смерть Андрія, вбитого в бою в ніч з 4 на 5 березня, з'явилося в «Колоколі» 15 квітня. Тим часом М. І. Пирогов, прибувши до Берліна в березні, був вражений хворобливим виглядом Олександра Опанасовича. Порадивши йому «відпочити», наставник молодих учених навів довідки у товаришів Потебні. Всі вони ручалися, що Олександр Опанасович «старанно займався мовознавством» і «не мав ніяких зносин зі своїм братом, убитим у Польщі»³⁷.

Про якого брата Олександра Потебні, вбитого в Польщі, йдеться в цитованому щойно листі Пирогова до міністра освіти? Адже біографічний словник колишніх вихованців 1-ї Харківської гімназії свідчить, що у повстанні 1863 р.

³⁷ ЦДІА СРСР, ф. 733, оп. 4, спр. 319, арк. 246.

обірвалося й життя Миколи Потебні³⁸, який був тоді на останньому курсі Київського університету. До речі, Пиров — колишній куратор Київського навчального округу — міг знати цього юнака й особисто. Із родинного листування вдалося встановити, що Микола загинув на кілька місяців раніше, ніж Андрій³⁹, а Г. П. Житецький прямо пов'язує від'їзд Потебні з Берліна зі «злюю пригодою з братом Олександра Опанасовича Миколаєм»⁴⁰. Звідки він дістав ці відомості, Гнат Павлович не пояснює. Слід проте врахувати, що батько дослідника — видатний філолог Павло Гнатович Житецький — одночасно з Миколою Потебнею навчався на історико-філологічному факультеті Київського університету.

Отож причин для туги в Олександра Опанасовича Потебні було більш ніж достатньо. Але чи пояснюють ці причини його намір повернутися до Росії?

Приятель Потебні Чириков дізнався від П. О. Лавровського про намір Олександра Опанасовича повернутися додому раніше призначеного строку і написав про це Гнилосирову. «Що спонукає його зменшити час перебування свого за кордоном, — додавав Чириков, — він сам не пояснює, а тому всілякі припущення щодо цього марні»⁴¹.

Привертає увагу те, як О. О. Потебня пояснює причину свого повернення у чернетці автобіографічного листа. Він вважав за неможливе залишатися осторонь важливих подій, які відбувалися тоді на батьківщині:

За кордоном я лекцій не слухав, а цілком шкільним способом навчався санскриту у Вебера в Берліні. Це могло б бути для мене надзвичайно важливим, якби продовжувалося не 1/2 року, а років 2—3; але це було дуже нудно (тобто не сам санскрит, а те, як у нас відбувалися заняття віч-на-віч в аудиторії), а час у Росії був тоді цікавий (курсив наш. — В. Ф.) і я, на подив чиновників міністерства, через рік самовільно повернувся до Петербурга і потім у Харків⁴².

Про настрої молодих харків'ян у період, який історики називають «революційною ситуацією в Росії», свідчать, як нам здається, і такі рядки з адресованого до Олександра Опанасовича листа Бриліантова:

З їх розмов я дізнався, що їхній народ [...] їх страшенно не любить — ненавидить, що прірва між осландським та іншим німецьким дворянством і народом у безкінечну кількість разів більша, ніж у нас. Вони страшенно пишаються своїм дворянством і своїм рицарським походженням (всі вони приписують до свого прізвища Rittler), дурні

³⁸ Чеканов Н. А. Биографический словарь бывших питомцев Первой Харьковской гимназии за истекшее столетие: 1805—1905 . — Харьков, 1905, с. 281.

³⁹ ЦДВІА СРСР, ф. 184, оп. 1, спр. 259, арк. 34—35 зв.

⁴⁰ За сто літ, 1927, кн. 1, с. 75.

⁴¹ ВР ЦНБ АН УРСР, III, 4090.

⁴² ЦДІА УРСР, ф. 2045, оп. 1, спр. 27, арк. 4—4 зв.

як сиві мєрини, народ же пригнічують страшенно. Я гадаю, що їх години полічені. Зміна в нашому уряді — і народ їх перереже⁴³.

Яким важким не був настрій Потебні, як не цікавили його події на батьківщині, він не забував основної мети свого відрядження. Де тільки траплялася нагода, молодий учений намагався набути знань для подальшої роботи. У звіті міністерству він писав:

Місяці травень, червень, липень я використав на поїздку слов'янськими землями. Лекцій я не слухав, за винятком двох-трьох читань професора Гаттали в Празі й Міклошича у Відні; спостережень над мовою простого народу я не робив, почасти тому, що не знаходив потрібним, почасти, саме в Галичині, з причин, від мене незалежних; та втім поїздка моя не залишилася без користі для моїх занять. Не кажучи про деяке практичне знайомство з мовами — чеською, почасти словенською і хорватською літературною (сербською), у Відні я мав нагоду познайомитися з паном Г. Мажураничем, чудовим знавцем чакавського наріччя, і використати його усні повідомлення та надрукований ним підручник⁴⁴.

Привертають увагу «непередбачені обставини», які, за словами Потебні, не дали йому можливості робити спостереження над мовою простого люду в Галичині.

Докладно розповіла про те, що трапилося, галицька газета «Слово» 1 серпня 1863 р. Подаємо цей текст зі збереженням особливостей орфографії, відкинувши *ѣ* на кінці слів та замінивши *ѣ* на *і*.

В половині місяця юлія с. г. пребивал тут у Львові через кілька дней г. Александр Потебня, ад'юнкт Харківського університета, молодець літ около 23, настоящій малорусин українскій. Досить сказати: малорусин, а кождий з наших увідає, що се чоловік не дипломатіи, не політики, а так собі любитель своєї родної з тяжкого упадку подносящейся малорусчини, которому на умі єдина доля розвивающейся нашої словесности та думки о поднесенію просвіти руско-народної. Яко малорусин г. Потебня куда ж мал у Львові нашом удатися, где глядіти собі знакомства, если не у братей малорусинов? И воістину, познакомился он с нікоторыми із наших, особливо молодших русинов, которыи наділяючи его где-якими із своїх галицко-русских сочиненій мали способность слішати прекрасній его говор українскій, бесіду, исполненную щирою отверстію и неложным для матеріи-Украины восторгом. Вертаючи із Праги, где єкіис час пребивал для усовершенья своих студій в санскриті и старославянщині, мал он наміренье через Радзивилов, Житомир, Киев їхати назад до Харькова, но увідавши у нас, що Радзивилов власне в ту пору не цілком выгодна для спокойного путешественника, рішился он повернути путь знов мимо Прагу, Берлин, и далій в Харьков. В сам день отъезда возвано его до полиціи, извѣдывано за цель его путешествія, яко и за тое, чи знає говорити по-польски, та й без поданія близших поводов освідчено ему коротко, абы як найкорше їхал прямо дорогою мимо Радзивилова до своего отечества. По его представленью, же для день отъезда вокрест Радзивилов желает от назад вертати на Прагу і Берлін, пристала полиція на се его желанье, однако ж требовала абы в Празі дольше не здержи-

⁴³ ЦДІА УРСР, ф. 2045, оп. 2, спр. 17, арк. 5 зв.

⁴⁴ Извлечения из отчетов лиц, отправленных Министерством народного просвещения за границу для приготовления к профессорскому званию. Спб., 1863, ч. 2, с. 356.

вался. Й того ж дня, чем 9(21) юлія отъїхал он из Львова. Такий єсть простий факт щодо побыту г. Потебні в нашом городі.

Але цим справа не закінчилася. Австрійські й польські газети почали обговорювати цю подію, плутаючи Потебню з маркграфом Паулуцієм, урядником Варшавської поліції, що саме тоді теж перебував у Львові.

Можливо, цими подіями пояснюється факт, що один із звітів Потебні, відісланий з Праги до міністерства народної освіти, опублікований не був. Оскільки він містить невідомі досі факти, подамо його майже цілком.

У Департамент Міністерства народної освіти.

Маю честь доповісти, що з 2/14 квітня я перебуваю в Празі. Час перебування тут я використав частково на ознайомлення з деякими збірками творів слов'янської народної поезії, яких досі у мене не було під рукою, почасти на приготування до друку статті «О мифическом значении некоторых рождественских обрядов» (96 стор.)⁴⁵. Оскільки ця стаття тільки днями надіслана мною до редакції «Чтений общества истории и древностей», то повідомлення про те, чи буде вона надрукована, я ще одержати не міг⁴⁶.

У серпні 1863 р. Потебня прибув до Петербурга. Реакційна преса зустріла його приїзд зливою злостивості. Використавши неприємний інцидент у Львові, один із злостивців писав у газеті «Московские ведомости» 13 серпня 1863 р.: «Плем'я Бакуніних і Герценів не перевелось у нас, як бачите, з тією різницею, що молодик, про якого я пишу, виконавши свою польську місію в Галичині, приїде до відкриття навчального курсу і буде продовжувати її в Росії, користуючись за це платнею, яка, між іншим, за новим статутом, досить значна».

22 серпня 1863 р. міністр народної освіти Головнін повідомив Харківський університет про те, що Потебня передчасно повернувся з запланованого відрядження. Посилаючись на його прохання про дозвіл повернутися додому, міністр писав, що такий дозвіл він Потебні дав і одночасно попередив, що нова його поїздка за кордон залежатиме від тих коштів, які матиме міністерство на поїздки молодих учених з 1864 р.

Паралельно з офіційним листом у Харків пішов ще один папірець від Головніна з приміткою «таємно». Сьогодні ми маємо змогу ознайомитися з його змістом.

Панові кураторові Харківського навчального округу.

Ад'юнкт Харківського університету Потебня, відряджений 3 серпня 1862 р. на 2 роки за кордон з науковою метою, повернувшись нині з цього відрядження, звернувся до мене з проханням про дозвіл йому

⁴⁵ Статті з такою назвою серед праць Потебні немає. Можна припустити, що вона ввійшла до твору «О мифическом значении некоторых обрядов и поверий» (М., 1865) як її перший розділ «Рождественские обряды».

⁴⁶ ЦДІА СРСР, ф. 733, оп. 5, спр. 264, арк. 18.

відправитися назад до місця служіння в Харківському університеті для продовження занять своїх по підготовці себе до кафедри слов'янського⁴⁷ мовознавства.

Унаслідок цього, дозволивши панові Потебні повернутися до попередньої посади в Харківському університеті з припиненням одночасно надання йому закордонного утримання по 1600 крб. на рік, я уклібно прошу Ваше Превосходительство повідомити мені Вашу думку про моральні й наукові достоїнства пана Потебні і про ту користь, якої можна чекати від його занять обраним ним предметом...⁴⁸

Треба віддати належне тодішньому кураторові Харківського навчального округу Карлові Карловичу Фойхту. Високоосвічена людина, філолог за фахом, він за студентських років Потебні був ректором університету. Уважно стежив Фойхт і за першими кроками молодого вченого на науковій ниві, а тому дав вичерпну відповідь на питання міністра. Не втратила й досі значення характеристика Потебні, яку написав Фойхт. Повторивши запитання міністра, він перелічив опубліковані праці Потебні, в тому числі «Українські пісні, видані коштом О. С. Балліної». Далі він писав:

Ці вчені праці пана Потебні доводять як широке знайомство його з слов'янською та російською філологією і взагалі з наукою порівняльного мовознавства, так і надзвичайні здібності його до подальших самостійних досліджень. Лекції, читані ним до від'їзду за кордон з історії російської мови, були укладені дуже дбайливо, за джерелами. Звіти його про заняття в Берліні, надруковані в журналі Міністерства народної освіти, хоча й надто короткі, свідчать про старанне вивчення ним санскритської мови. З цього я роблю висновок, що й подальші заняття пана Потебні обраними ним предметами можуть принести істотну користь його слухачам і взагалі нації...

Особливо важливий цитований документ у тій частині (пункт 2), де говориться про риси Потебні — людини й вихователя молоді.

Стосовно моральних якостей пана Потебні вважаю обов'язком засвідчити, що за весь час перебування в Харкові як у якості студента, так і викладача університету моральність його була цілком бездоганна. Скромність завжди становила основну відмітну рису його характеру; вона переходила навіть в особливу зосередженість у самому собі і взагалі брак товариськості. Ближче знайомі з ним визнавали його прибічником української народності; та я ніяк не припускаю, щоб така прихильність супроводжувалася ворожнечею до народності великоруської, і звинувачення, вміщені проти нього в цьому році в газетах «Голос» (у № 205) та «Московских ведомостях» (№№ 176 і 177), визнаю, принаймні, спричиненими якимись непорозуміннями. Незадоволення ж його закордонним перебуванням і прагнення повернутися в Харків, висловлені ним в приватних листах сюди невдовзі після прибуття до Берліна, поки що для мене нез'ясовані⁴⁹.

⁴⁷ Помилка: у проханні Потебні — порівняльного мовознавства.

⁴⁸ ЦДІА СРСР, ф. 134, оп. 1, спр. 40, арк. 34.

⁴⁹ Там само, арк. 36—37.

ПОВОРОТ

Останній запис В. С. Гнилосирова за 1863 р., присвячений Потебні, зроблено 23—24 листопада. Олександр Опанасович переслав другові книжку «Мысль и язык» з дарчим написом «Коханому землякові...» і свою фотокартку, на якій було написано: Петербург, 23 серпня 1863 р. З другого боку фотокартки вірші:

Ой поріс ромен з тином урівень,
А трава та й по облозі,
Ой нема, нема правди ні в кому,
Тільки в єдиному бозі.

Листа, прикладеного до подарунків, Гнилосиров знайшов за краще знищити. Він виписав з нього до щоденника лише кілька рядків, які мали відношення до віршів на фотокартці:

На карточці за Вашим слідом написав два вірша з народної пісні. Костомаров, який їх записав, не розуміє сам. Я так розумію: нікчемне зілля з тином рівняється, а шовкова трава — по облозі, де її скот витолочить, — так на світі діється; тим-то говорять, що нема в світі правди.

В Галіції співають —

Шкода трави шовкової
сёму облогові,
Шкода мене молодій
сёму дуракові.

Значить, трава на облозі лишня, чи що? Мені полюбився цей віршик, і я його часто повторюю, згадуючи про свої знегоди⁵⁰.

Особисте горе Потебні ще не втихло, коли з'явився Валуєвський циркуляр 1863 р. Він забороняв українське слово в друкові та на сцені. То був відчутний удар по сподіваннях ученого на освіту народу — удар по справі, якій він був безмежно відданий. Сучасники свідчать, що від того часу характер Потебні змінюється. Він ще більше зосереджується в собі, стає мовчазним і замкненим. Позбавлений іншої можливості бути корисним своєму народові, вчений звертає всі помисли на наукове вивчення його мови. Одна за одною виходять у світ його праці: «О полногласии» (1864), «О звуковых особенностях русских наречий. С приложением образцов менее известных малорусских говоров» (1865), «Заметки о малорусском наречии» (1870), які по суті є першими науковими розвідками з вітчизняної діалектології.

У повороті Потебні до питань вітчизняної діалектології можна бачити вплив І. І. Срезневського, з яким Олек-

⁵⁰ ВР ЦНБ АН УРСР, I, 354, арк. 156.

О. О. Потебня. Фото 23 серпня 1863 р.

сандру Опанасовичу довелося зустрітися кілька разів. Уже згадувалося, що він відвідав академіка по дорозі за кордон. Зустрічалися вони й під час повернення Олександра Опанасовича додому. В архіві Срезневського збереглася записка Потебні від 23 серпня 1863 р., в якій він дякує за «теплий прийом, особливо дорогий далеко від місць, до яких ми звикли»⁵¹.

Остання особиста зустріч зі Срезневським відбулася восени 1865 р., коли Потебня та П. О. Лавровський приїхали до Москви на I Археологічний з'їзд як делегати Харківського університету. На з'їзді Олександр Опана-

сович не виступав. Сумлінно виконуючи обов'язки секретаря, він вів протоколи засідань й уважно прислухався до суперечок, які пристрасно точилися навколо питання про походження слов'янської азбуки. Хід тієї дискусії про наукові проблеми, що не втратили актуальності й до цього часу, яскраво відображений у виданих потім матеріалах з'їзду. Слід гадати, що саме Срезневський звернув увагу молодого вченого на ту велику кількість проблем, які стояли перед дослідниками рідної мови. Так чи інакше, відтоді спостерігається поворот молодого вченого від постановки загальних питань до аналізу конкретних фактів.

До виходу названих праць Потебні діалектологічна робота в східнослов'янському мовознавстві обмежувалася здебільшого збиранням матеріалу. Вона помітно активізується після опублікування Російським географічним товариством анкети для обстеження народних говорів, складеної Срезневським. Окремі питання, що стосувалися часу виникнення східнослов'янських наріч, їх класифікації, вивчення діалектних рис писемних пам'яток тощо, порушували в своїх працях М. О. Максимович, М. І. Надеж-

⁵¹ ЦДАЛМ СРСР, ф. 436, оп. 1, спр. 1345, арк. 9.

дін, Ф. І. Буслаєв, І. І. Срезневський, П. О. Лавровський, В. І. Даль. Однак теоретичних узагальнень, зокрема в плані історичного розвитку східнослов'янських діалектів, до Потебні майже не було.

Якісно новий етап у вітчизняній діалектології, що почався з його праць, характеризується поглибленим вивченням діалектних фактів з широкою історичною перспективою і твердою опорою на сучасні говори.

У праці «О звуковых особенностях русских наречий» Потебня зупинився на взаємозв'язках російської та української мов, які він відповідно до тодішньої термінології називав наріччями (великоруським і малоруським), і на ступені давності їх особливостей. Учений розглянув чимало фактів, добутих з пам'яток писемності, та порівняв їх з даними сучасних говорів. Тому дослідження має глибокий і справді науковий характер.

Встановлюючи відмінності української та російської мов, Потебня вносить ясність у питання, яке так хвилювало його сучасників. Російську мову (великоруське наріччя) він ділить на два піднаріччя — північновеликоруське та південновеликоруське — й кожному з них дає наукову характеристику. Відповідно до тогочасних поглядів він вважає білоруську мову частиною великоруської на тій підставі, що всі білоруські мовні риси можна зустріти в якому-небудь з великоруських наріч.

В українській мові (малоруському наріччі) було виділено говори — український (Лівобережжя без північних районів Чернігівщини, Київщина, частково Катеринославщина й Херсонщина), подільський, галицький, карпаторуський, або гірський (в Галичині й Угорщині з обох боків Карпат), волинський і північний, який, у свою чергу, розпадається на ряд дрібніших угруповань.

Характеристика говорів, дана Потебнею, — це вже справжній науковий аналіз з поясненням мовних явищ (а не тільки з перерахуванням), детальним описом звукової системи та історичними до неї коментарями.

При розгляді окремих говорів української мови в полі зору вченого було понад 20 фонетичних і близько 20 морфологічних діалектних рис. Слід зазначити, що в своїх працях Потебня не обмежувався констатацією тієї чи іншої ознаки, властивої якомусь говорові української мови. Він уперше в історії української діалектології подав до кожної фонетичної чи морфологічної діалектної ознаки історичний коментар, приблизно датував її появу, посилався на її наявність в писемних чи друкованих пам'ятках. Водночас вчений звертав увагу на ознаки, які вла-

стиві не тільки українським говорам, а й іншим слов'янським мовам. От як, наприклад, пояснює він процес утворення *i* з *ѣ*. Помітивши, що ненаголошений *ѣ* в північних українських говорах вимовляється як *e* (*мешаймо, бежй*), а під наголосом — як *ji* (*вїтер, пїшки*), Потебня припускав, що перехід *ѣ* в *i* пройшов через такі стадії: довге *e*, *je*, а може, *ie*, *ji*, нарешті, після редукції *j* — *i*. Наприклад: *мѣра* → *мера* → *мѣра* → *мїра* → *міра*. І з *ѣ* було вже, без сумніву, в XVI ст., а ймовірно, могло бути в XIV і навіть XIII ст. Поодинокі приклади *i* на місці *ѣ* трапляються вже в пам'ятках XI ст.

Цікаві історичні коментарі Потебні до морфологічних рис українських говорів. У першій половині XIX ст. М. О. Максимович та Я. Ф. Головацький звернули увагу на те, що в західноукраїнських говорах в орудному відмінку однини іменники жіночого роду та деякі займенники можуть мати закінчення *оў*, *еў*: *рукоў*, *душеў*, *тобоў*, *можеў* тощо. Однак вони лише констатували наявність ознаки. Потебня ж пояснив її. На його думку, закінчення *оў*, *еў* утворилися внаслідок повної редукції *j* і часткової редукції ненаголошеного *y*.

У рецензії на збірник «Народные песни Галицкой и Угорской Руси» Потебня один із перших звернув увагу і на деякі лексичні особливості західноукраїнських говорів порівняно зі східними. Він, наприклад, відзначив, що в східноукраїнських говорах невідомі такі слова, як *полонина*, *Бескиди* (назва Карпат), *грунь* (власна назва гори чи загальна назва лісистої височини), *Верховина*, *верховинці*, *горяни*, *Коломия*, *бороло* (скеля), *кичера* (лісиста гора), *струнка* (загорода з особливим пристроєм для доїння овець) тощо.

Надаючи великої ваги народним говорам у вивченні історії мови, Потебня закликав учених до точності діалектологічних записів. У «Заметках о малорусском наречии» він визначив принципи запису діалектних матеріалів. «Етимологічний правопис, — писав учений, — потрібний загальнолітературній мові; але зразки народної мови, які мають служити матеріалом для історії мови, необхідно записувати правописом суто фонетичним. Само собою зрозуміло, що цей останній, щоб бути правописом, а не марною писаниною, повинен бути послідовним: надавши раз знакові відповідного значення, це слід пам'ятати». Уперше в історії української діалектології Потебня радив записувачам діалектного мовлення позначати в кожному слові місце наголосу. Як відомо, основна функція наголосу полягає в тому, щоб у мовному потоці виділити слово з-по-

серед інших. Але наголос водночас є особливим способом артикуляції фонем. Зміна наголосу може спричинити зміну звукової природи фонем. Отже, знання історії наголосу може допомогти й у вивченні історії фонем. Потебня зрозумів це один из перших. «Взагалі, — писав він у праці «Заметки о малорусском наречии», — дуже не вигідно для майбутніх дослідників, що, незважаючи на існування добрих прикладів, зразки народних говорів до цього часу видаються без наголосів. Немає сумніву, що вчення про наголос становитиме дуже важливий розділ історії східнослов'янських мов».

Сучасна радянська наука поділяє, звичайно, не всі погляди Потебні.

Для нас не можуть бути прийнятні, наприклад, його міркування про місце білоруської мови в групі східнослов'янських, про генезис східнослов'янських мов, початок якого він відносив ще до періоду раніше XI ст. тощо. Але він залишається одним із найвидатніших представників в історії східнослов'янської діалектології, його глибокі ідеї плідно позначались на її розвитку, на вивченні говорів української мови.

Багато уваги приділяв учений питанням походження й розвитку української мови. Визнаючи і російську, і українську мови за наріччя єдиної в минулому давньоруської, він по суті виступив на захист української мови проти висунутої в той час офіційної версії, за якою «никакого особенного малороссийского языка не было, нет и быть не может».

У другій половині XIX ст. точилася тривала полеміка і навколо питання, чи може українська мова бути літературною. Прихильники великодержавницької політики царського уряду на це питання відповідали категоричним «ні» і всіляко перешкоджали розвитку української літературної мови. Натомість революційно-демократичні і прогресивні письменники та вчені на це питання і в теорії, і на практиці відповідали лише «може бути». Так, М. Г. Чернишевський у статті, надрукованій у першому номері журналу «Основа» за 1861 р., писав: «Запитують інколи: чи здатна малоруська мова досягти вищого літературного розвитку?.. Та хіба слід мати будь-який сумнів? Та хіба є на світі будь-яка мова чи будь-яке наріччя, що не дістане вищого літературного розвитку, коли плем'я, яке говорить ним, матиме, відповідно до свого розвитку, потребу в літературі?» Поділяючи ці погляди Чернишевського, Потебня в рецензії на збірник «Народные песни Галицкой и Угорской Руси» ствержував: «Нема мови й

наріччя, які не були б здатні стати зняряддям невизначно різноманітної і глибокої мислі»⁵².

Після праць Потебні стали неможливими широкі узагальнення без достатнього матеріалу, узагальнення, які, хоч і привертали увагу романтичним розмахом, та не відбивали об'єктивного стану справ. Неможливим став і простий перелік діалектних фактів без їх осмислення, пояснення та історичного коментування.

Прагнучи до поступового й систематичного вивчення розвитку фонетичної системи, вчений використовував дані не тільки писемних пам'яток, але й споріднених мов та діалектів. Особливо часто зустрічаються в працях Потебні факти польської та сербської мов, південноросійських, а також південно-західних і північних українських говорів.

Переконаливо показав учений велику научну вартість порівняльно-історичного методу. Наголошуючи на необхідності всебічного підходу до розкриття певних явищ в історії мови, він на прикладі юсів, відкритих О. Х. Востоковим за допомогою цього методу, довів, що порівняння фонетичних явищ повинно служити історії.

Цими досягненнями значення названих праць Потебні не обмежується.

У розвідці «О полногласии» він критично розглянув праці свого вчителя П. О. Лавровського «Замечание П. А. Лавровского о полногласии», «О русском полногласии»⁵³.

У першій з них було дано огляд змісту книжки М. О. Максимовича «Начатки русской филологии» (1848). П. О. Лавровський полемізував із М. О. Максимовичем у питанні про час появи східнослов'янського повноголосся, розмірковував про причини виникнення та охарактеризував його особливості. Друга розвідка присвячувалася походженню й характеру російського повноголосся. Автор критично оглянув наявну літературу (праці Добровського, Востокова, Максимовича, Павського, Каткова, Аксакова, Міклошича), зробив зауваження щодо особливостей російської акцентологічної системи.

Потебня, у свою чергу, переглянув погляди П. О. Лавровського, висловив ряд цікавих міркувань про походження першої і другої голосних у східнослов'янському повноголоссі, про вплив цього повноголосся на польську й лужицьку мови. Тут-таки він простежив походження східнослов'янських сполук редукованих з плавними та їх спів-

⁵² Зап. Акад. наук, 1880, т. 37, кн. 1, с. 93.

⁵³ Изв. Отд-ния рус. яз. и словесности, 1958, т. 7, вып. 5, с. 193—240; 1859—1860, т. 8, вып. 4, с. 330—336.

відношення з аналогічними сполуками в інших слов'янських мовах. «Дослідження «О полногласии», — писав О. О. Котляревський, — робить значний крок уперед порівняно з попередніми працями: воно не тільки значно збільшує і виправляє попередні рішення, але, спираючись на дані порівняльного мовознавства, робить спробу пояснити, чому повноголосся оволоділо не всім запасом слів, де могло б, очевидно, з'явитися, а тільки частиною його, чому воно не з'явилося в таких, наприклад, словах, як *слава, трава, дремать* і т. д.»⁵⁴.

У статті «О звуковых особенностях русских наречий» Потєбня самостійно розв'язав важливе питання про хід поділу давньоруської мови, про часові межі цього процесу і характерні ознаки наріч на фонетичному рівні. Подальшому розвитку цих питань присвячені «Заметки о малорусском наречии» та «Заметки по исторической грамматике русского языка». Остання праця знову переглядає питання про наріччя у давньоруській мові та повноголосся.

Заперечення П. О. Лавровському, які дозволив собі його учень у праці «О полногласии», викликали у редактора журналу «Филологические записки» побоювання, якими він поділився з автором. Проте Потєбня продовжив суперечку і в наступній праці, пояснивши Хованському: «У таких справах немає своїх, тільки ті, з ким ти сходишся в поглядах. Я не думаю, щоб П. О. Лавровський був настільки дріб'язковий, аби ображатися з приводу заперечень, в яких немає й тіні упередженості»⁵⁵.

⁵⁴ Котляревский А. А. Исследования по истории русского языка А. А. Потєбни. — В кн.: Древняя русская письменность: Опыт библиол. излож. истории ее изуч. Воронеж, 1881, с. 169.

⁵⁵ ЦДАЛІМ СРСР, ф. 538, оп. 1, спр. 98, арк. 8.

ЖИТТЯ ВІДДАЮ СЛОВУ

ЗІТКНЕННЯ

Самовпевненість коштувала Потебні дорого. Виявилося, що Петро Олексійович Лавровський поставився до дискусії, початої учнем, не так спокійно, як можна було сподіватися. І наслідки необережного вчинку виявилися для Потебні значними. 15 квітня 1866 р. він писав прязькому вченому Адольфу Патері: «Твору, поданого мною на ступінь доктора вже після того, як я розійшовся з Лавровським, він не схвалив. Я певний, що він зробив це не тому, що він поганий, а тому що я йому не подобаюсь»¹.

Тепер ми можемо об'єктивно розглянути події, що відбувалися в Харківському університеті на початку 1866 р.

У 1865 р. в «Чтениях Общества истории и древностей российских» було опубліковано велику розвідку Потебні «О мифическом значении некоторых обрядов и поверий», підготовлену до друку ще 1863 р. Перше місце у цьому творі займає міфологія, а символічне тлумачення слів можна бачити лише в підрядкових примітках та зрідка в тексті. То був час панування в Росії міфологічної теорії. У Німеччині захоплення міфологією вже почало слабнути. 1859 р. побачила світ знаменита передмова німецького вченого Т. Бенфея до «Панчатантри». Вона поклала початок новому напрямку — вченню про літературне й побутове запозичення, яке спричинило обмежене використання міфологічної теорії. Проте в Росії 60-х років це вчення не встигло ще зміцніти, хоча на ниві міфологічного дослідження повір'їв та обрядів Потебня мав талановитих попередників — І. І. Срезневського, Ф. І. Буслаєва, О. М. Афанасьєва, почасти О. М. Бодяньського. Проте ні в виборі теми, ні в розподілі матеріалу він за ними не пішов, виявивши цілковиту самостійність.

Розвідка складається з трьох великих розділів. Перший, присвячений різдвяним обрядам (стор. 1—80), у науковому відношенні становить великий інтерес. Особливо продуктивним цей розділ виявився завдяки багатству фак-

¹ Цит. за: *Лешка О.* Матеріали для біографії А. А. Потебни. — *Slavia*, 1976, роєп. 45, сеж. 1, с. 50.

тичних даних та їх тісному зв'язку з життям народу. Починається дослідження з опису сербського бедняка — обряду спалення в печі колоди, посипання хлібних зерен, запалювання свічок та вшановування плуга. Далі йдеться про присвячення сонцю та жертвування свині, бика й оленя, від чого пішли обрядові страви — свинина й ковбаси. Наприкінці розділу зібрано багато матеріалу про обрядове вживання хліба й каші.

Ще й дотепер зберегло наукову вартість дослідження про Бабу-Ягу завдяки великій кількості вміщеного в ньому етнографічного матеріалу. На його початку Потебня говорить про героїнь німецьких народних казок Гольду й Берту. Далі на підставі деяких спільних повір'їв про мишу та ворону він зближує з цими міфічними особами Бабу-Ягу. Потім йде зближення з нею персонажів слов'янських казок — Гвоздензуби, Баби-Руги, Баби-Коризми, Покладної Баби та Марени. Значний інтерес становить аналіз казки про Івася та відьму в зв'язку з думками Ф. І. Буслаєва про неї. Неабияке наукове значення має розгляд основних мотивів казок про злу мачуху. З окремих казкових мотивів детально розглядаються: кобиляча голова, казкові жаби, чудові за швидкістю коні, жінки-лебеді, південно-слов'янські віли, зв'язок віли із зіркою, розповіді про бабиних дочок, про черепаху, рака, бджолу й шуку в народній словесності, зокрема у зв'язку з Бабою-Ягою.

Проте закінчення розділу, де Баба-Яга зближується з П'ятницею та Неділею, не витримує наукової критики. «Погрішності в міфічному тлумаченні обрядів та повір'їв, — пише М. Ф. Сумцов, — не принижують статтю в науковому відношенні. Справа в тому, що підстановки неба, тучі, зими, які висять в повітрі, легко відділяються від багатого, пущеного в хід етнографічного матеріалу, і всякий неупереджений та добросовісний етнограф знайде в статті Потебні про Ягу цінний і корисний посібник з багатьох розділів фольклору. Основні положення про міфічне значення Яги вірні, в усякому разі до теперішнього часу аж ніяк не порушені»².

Третій розділ, присвячений зближенню змія, вовка й відьми, становить також цінне наукове дослідження, проте не внаслідок самого зближення, штучного й натягнутого, а через добір та опрацювання сирого етнографічного матеріалу.

² Сумцов Н. Ф. Современная малорусская этнография. — Киев. старина, 1892, т. 36, с. 211.

Велика рецензія П. О. Лавровського була суворою і не в усьому справедливою. Відзначивши, що міфологія слов'ян розроблена мало, рецензент визнав за Потебнею значну начитаність та обізнаність із найкращими науковими дослідженнями західних учених, проте гостро докоряв авторові за його прийоми та недостатньо критичне ставлення до фактів. У першу чергу рецензент зробив ущипливу вказівку на те, що Потебня іноді користувався другорядними джерелами, наприклад виданням Снегирьова, не перевіряючи його за пам'ятками й таким чином повторюючи його помилки. Далі він підкреслив, що Потебня подекуди перебільшив свідчення літописів та надав невластивого їм значення, а також не ознаявся з апокрифічною писемністю, уривки якої відносяться до XI ст. і є цінним міфологічним скарбом. Взагалі, на думку П. О. Лавровського, Потебня знехтував історичний метод повністю, а в порівняльному філологічному методі не був достатньо обережний.

Основні зауваження рецензента надалі звелися до чистої філології — пояснення слів *бондар*, *ядро*, *борошно*, *Яга*, *жук*, *жуželиця* та ін. Саме тут він докоряв, що Потебня «не зовсім дозволено обминає старослов'янське наріччя, ...сам відрізав собі шлях до розшуку істини», виявив перебільшену «суб'єктивність», «холодну неухвагу до історії», «насильні натяжки», «довільні висновки», «лише на фантазії схоплені зближення»³.

Лавровський також детально розглянув зроблені Потебнею висновки щодо різдвяних звичаїв, значення понять *хліб*, *каша*, *свиня*, казок про Бабу-Ягу, повір'їв про відьом, упирів, перевертнів. Всюди він підкреслює перебільшення в тлумаченнях автора й переводить подані ним факти з міфічних тлумачень на побутові. Треба відзначити, що цей розділ «Разбора» побудований добре й дотепер зберіг наукове значення, оскільки усунув первісні міфологічні здогади як однобічні й помилкові. Взагалі, рецензія Лавровського для свого часу була видатним науковим явищем.

Лавровський почасти схвалив третю частину дослідження Потебні про змія, вовка й відьму, тому що тут у автора менше висновків і більше самого матеріалу. «Закінченням свого твору, — пише він, — Потебня заготував матеріал для критичного його опрацювання». Лавровський визнав також за Потебнею «посидючу позитивність

³ Лавровский П. А. Разбор исследования «О мифическом значении некоторых обрядов и поверий» А. А. Потебни. — М., 1865, с. 28.

і сумлінність праці, не заперечуючи й користі її для науки, в усякому разі з боку підбору фактів слов'янського матеріалу й зближення його з фактами інших споріднених народів». Проте «рецензії Лавровського, — відзначав М. Ф. Сумцов, — при всій її обгрунтованості й діловитості шкодить злостивість, уїдливість, щось вороже, очевидно, особисте, часом навіть глузування, наприклад на стор. 81, як Потебня «скрадливо» пристосував святу П'ятницю до колодязя в Акермані»⁴. Слід взяти до уваги, що в архіві М. Ф. Сумцова зберігається лист ровесника Потебні, учителя й журналіста М. Ф. Лободовського, який спілкувався з ним у 60-ті роки. Лободовський прямо пише, що несхвальне ставлення братів Лавровських до Потебні в цей час було викликане участю молодого філолога в зібраннях революційно настроєної молоді⁵.

Особистою неприязню Лавровського схильний пояснювати цю історію й І. Я. Айзеншток. Він підмітив, наприклад, що в постанові історико-філологічного факультету, за якою дисертація Потебні була відхилена, повторюються формулювання з «Разбора» Лавровського й навіть висловлюється повна згода з цим «Разбором»⁶.

Радянський дослідник О. П. Пресняков вважає, проте, що справа була не тільки в зміні особистого ставлення Лавровського до колишнього учня. Питання набагато складніше. Праця «О мифическом значении некоторых обрядов и поверий», пише він, «свідчить про сміливість та широту поглядів молодого вченого, про його патріотичні ідеали й демократичні переконання. Будуючи своє дослідження на матеріалах народних казок, переказів, пісень та прислів'їв, Потебня показав, що майже всі християнські свята й обряди слов'ян являють собою трансформацію давніх язичницьких обрядів з багатою міфологічною основою»⁷.

Потебня, наприклад, писав: «Язичницьке свято, що збіглося й злилося з різдвом та близькими до нього християнськими святами, було присвячене, між іншим, божеству вогню-грому, подателю плодючості полів, багатства, покровителю шлюбів, що мало, певно, відношення до смерті. Це божество могло зватися Перуном, але могло носити й інше ім'я — Сварога, який у відомому місці Іпа-

⁴ Сумцов М. Ф. Велетень думки й слова. — Х., 1922, с. 6.

⁵ ЦДІА УРСР, ф. 2052, оп. 1, спр. 689, арк. 1.

⁶ Айзеншток І. Я. З листування О. О. Потебні. — Україна, 1927, № 1/2, с. 169.

⁷ Пресняков О. П. А. А. Потебня и русское литературоведение конца XIX—начала XX века. — Саратов, 1978, с. 21.

тійського списку Несторового літопису замінює коваля Гефеста, що встановив закон «женам за один муж посягати», й називається батьком Даждь-бога — Сонця»⁸.

Сміливість та розмах думки Потебні, як гадає О. П. Пресняков, були неприйнятні для прихильників традиційного нагромодження фактів та їх поступового осмислення, до яких належав і Лавровський. Недаремно, критикуючи працю Потебні, він докоряв йому за намагання «замінити десятки досліджень і за два роки зробити те, що інші роблять за десять років»⁹.

Цікавий документ епохи містить архів Срезневського. Він свідчить про те, що виступ проти улюбленого учня дався його вчителеві нелегко і що були люди, які підтримували запального Лавровського, а можливо, й штовхали його на цей крок. Із огляду на важливість і нерозробленість питання подаємо нижче великий уривок з листа Петра Олексійовича до Срезневського:

Слово *суд* мимоволі вирвалося з-під пера, тому що протягом уже кількох днів, за дорученням факультету, займаюсь страшним судом над міфологічною працею Потебні (надрукованою в 2, 3 і 4 книжках «Читань» за 1865 рік), представленою ним у факультет як докторська дисертація. Воістину страшний суд, але не для підсудного, а більше для мене самого. Що робити мені, що і як сказати і чим повершити? Голова обертом іде від цієї думки, а порадитися немає з ким, тому що кожен відмовляється визначити сам і наважується покласти на мене; та *в той же час обплутує мене загальним висновком* (курсив наш. — В. Ф.), що напрямок, спосіб прийомів у даній дисертації згубні. А я? Бідна людина! Усвідомлення, виразне переконання, маса незаперечних фактичних доказів говорять мені, що праця пана Потебні позитивних достоїнств не має майже зовсім, ні піввисновку з чималого його твору не можна прийняти в науку, що, в свою чергу, сторона негативна відбивається безсумнівною шкодою внаслідок недозволено свавільного поводження з справжньою наукою, замість якої панують у нього голі здогади або пориви уяви. Але як вирішити? Адже вся відповідальність впаде на мене. Визнати задовільність дисертації, значить обтяжити власне сумління і зазнати можливих нарікань від тих, хто розуміється у цих питаннях, ні — накликати на себе неприязнь, докори, ворожнечу. А порадитися все-таки ні з ким. В усякому разі приготую детальний розбір і якщо надрукувати можна його, то віддам надрукувати, щоб не бути голослівним. Так, гадаю, слід надрукувати для того, щоб показати, до яких дивацтв може дійти неправильно сприйнятий напрям у науці¹⁰.

Слід урахувати, що сам Лавровський дуже старанно й відповідально ставився до своїх праць. Так, 1862 р. він опублікував статтю з міфологічної проблематики «Исследование о мифических верованиях у славян в «облако» и

⁸ Потебня А. А. О мифическом значении некоторых обрядов и поверий, с. 15.

⁹ Лавровский П. А. Разбор исследования «О мифическом значении некоторых обрядов и поверий» А. А. Потебни, с. 7.

¹⁰ ЦДАЛМ СРСР, ф. 138, оп. 1, спр. 40, арк. 147—147 зв.

«дождь» в зв'язи з іншими подібними жє верованнями у древних родственных народів»¹¹. Проте зацікавленість цією темою виникла в Лавровського набагато раніше, можливо, під час написання Потебнею магістерської дисертації.

Стаття Лавровського — зразок старанного й серйозного дослідження, що потребувало багато сил і часу. Вчений збирав матеріал до нього й під час мандрівки слов'янськими землями, де виступав із доповіддю на цю тему в Лужицькому науковому товаристві. Він звертав увагу не лише на точність етимологічних розшуків, але й на сферу семантики — зіставлення значень: «Як корова в побуті пастухів дає основний харч, коли не єдиний, людині, так і хмари з дощем є таким же матеріалом для всього, що живе на землі. Зближення, таким чином, цих понять цілком природне й пояснюється та виправдовується якомога наглядніше поданими нами тотожними виразами в санскриті й для тих і для інших»¹².

Лавровського цікавить й екстралінгвістична сфера, тобто історія слова поза мовою, історія того предмета й явища, до якого мало відношення це слово й яке цим словом позначалося.

Тільки з усвідомленням погляду міфічного на подружні стосунки неба й землі та на небо з дощем як на посередників їх поєднання, — пише він, — стають цілком зрозумілими й знаменними багато виразів у народній літературі, так само як і деякі обряди, які без такого усвідомлення видаються набором слів, що не мають сенсу, протонародною нісенітницею. До числа подібних виразів слід віднести зіставлення в піснях падіння дощу з походом милого до милої або з виходом заміж, як у таких віршах однієї південноруської пісні:

Ой у саду дрібний дощик імжить,
Милесенький до милої біжить

або в іншій пісні:

Ой не піде дрібен дощик без грому, без хмари,
Ой не піде дівка заміж без людського поговору
й слави¹³.

Увага до семантики, екстралінгвістичних факторів, історії культури, до сфери, в якій побутувало слово, обряду й обрядової реальності, до обрядових дій і предметів стала пізніше визначальною прикметою і наукових студій Потебні.

¹¹ Учен. зап. Второго отд-ния императ. Акад. наук, 1863, кн. 7, вып. 2, с. 1—42. Окремий відбиток побачив світ 1862 р. Цікаво відзначити, що Потебня познайомився з цією працею Лавровського лише 1865 р.

¹² Там само, с. 40.

¹³ Там само, с. 14—15.

Щодо праці, про яку вище йшлося, то Олександр Опанасович і сам розумів її недоліки. Віддаючи її до друку, він планував, що докторською його дисертацією стануть чотири розвідки. Дві з них — «О полногласии», «О звуковых особенностях русских наречий» — були вже надруковані, а от інші дві надрукувати не вдалося, бо в кожному рядку траплялися приклади санскритської, литовської та інших мов, а також наголоси чотирьох типів¹⁴. Чекати далі не хотілося.

Тому я вирішив зробити докторською дисертацією свій твір «О мифическом значении и пр. ...», — писав Потебня О. М. Бодянському 21 листопада 1865 р.— Мені, звичайно, не байдуже, подам я цей твір на факультет місяцем раніше чи пізніше. Я знаю недоліки свого твору, але маю на увазі, між іншим, і те, що медики прямо з лави можуть отримувати ступінь доктора, який за кількістю і якістю знань, які вимагають від докторанта, стоїть нижче нашого магістерського, але за правами зрівнюється з докторським ступенем інших факультетів¹⁵.

Гостра критика Лавровського на самому початку наукової діяльності боляча вразила Потебню. Лише через деякий час визнав він слушність багатьох зауважень вченого. Адже ще в першій праці «О некоторых символах...» Потебня дозволяв собі в етимологічних розшуках вільно поводитися з фактами. Лавровський звернув тоді увагу на це, але висловився досить м'яко: «Не можна не помітити, проте, у цій стороні дослідження й захопленнь, які подекуди завели молодого автора дуже далеко, давши простір фантазії при деяких зближеннях».

В усякому разі, хоча Потебня й написав «Відповідь» (досі ненадруковану), у якій намагався виправдатися стосовно деяких закидів, але друкувати її не став і врешті-решт визнав, що Лавровський багато в чому мав рацію. Можливо, не без впливу його критичних зауважень вчений став дуже обережний у висновках. В останніх, найбільших за обсягом і значенням, етнографічних працях Потебні ця обережність настільки велика, що була за-суджена його сучасниками.

Нові праці вченого автора, — писав О. М. Пипін, — надзвичайно цінні для фахівців великою масою спостережень над стилем народної пісні, її метафоричними й символічними образами, міфологічними натяками, психологічною підкладкою; жаль, проте, що автор весь час залишається тільки дослідником, коментатором, збирає багатий матеріал цікавих зіставлень і ухиляється від загального висновку про стиль і міфологічний зміст досліджених ним галузей народної поезії — висновку, який у руках досвідченого дослідника міг би бути особливо

¹⁴ Одна з цих розвідок побачила світ 1973 р. Друга ще чекає на видання.

¹⁵ ВР ІЛ АН УРСР, ф. О. Бодянського, № 99, арк. 213.

повчальним, між іншим, як порадник для майбутніх працівників на цій ниві¹⁶.

Підсумки дискусії вчителя й учня (своїх «сина й онука») підвів Срезневський, що висловився так:

Читаючи ці твори, не можна не дивуватися начитаності дослідника й вмінню користуватися знанням багатьох мов і творів народної поезії та міфології багатьох народів, а разом з тим і його широкій кмітливості у підшукуванні співвідношень між уявленнями та в порівнянні придатних для нього даних, помічених ним у найрізноманітніших джерелах. Не дивно, що саме багатство запасів його пам'яті й легкість користування ними давали йому силу захоплюватися, і що сила захоплення повинна була нерідко перемагати в ньому стриманість його розуму, готового стільки ж коритися безсумнівним доказам, стільки й сумніватися в усьому, що не пояснюється такими доказами. Захоплення примушувало його доходити висновків, які видалися іншим занадто сміливими або й неправильними, хоча й такими ж, які захищали дослідники, гідні повної поваги, і, між іншим, такі обдаровані, як Яків Грім і Буслаєв. Навіть захоплення таких людей важливі для успіхів науки, для вироблення прийомів роботи і прийомів критики, для оцінки важливості даних, потрібних для висновків, і висновків з них. Розглядаючи з цього боку праці пана Потебні, не можна не бути вдячним йому за них, так само, наприклад, як і пану Лавровському за суворий розгляд частини їх (див. його «Разбор исследования о мифическом значении некоторых обрядов и поверий», 1866). Тільки час і майбутні дослідження багатьох діячів можуть показати, що саме з міркувань пана Потебні повинно вважатися надбанням науки. Нині ж можна залишитися лише при впевненості, що він попрацював не зовсім даремно — не тільки над поясненням значень деяких слів і думці й житті народу, але й над деякими явищами поезії, міфології та обрядності народної, що приніс користь у всякому разі підбиранням різноманітних зближень та порівнянь¹⁷.

Відзначивши важливу роль Срезневського в науковій долі Олександра Опанасовича Потебні, пригадаємо, що вперше великий учений почув про нього від своїх учнів — братів Лавровських. Передано йому було такий епізод. Якось Микола Олексійович Лавровський порадив студентам останнього курсу познайомитися з працею свого вчителя «Мысли об истории русского языка». Праця, де була відтворена картина поступового розвитку східнослов'янських мов, справила на юнака сильне враження. Мимоволі запам'ятав він її, а на іспиті цитував напам'ять цілі сторінки¹⁸.

Ідучи за кордон, Потебня відвідав Срезневського в Петербурзі у серпні 1862 р. Вони бесідували тоді кілька годин. Пізніше Олександр Опанасович пригадував: «Незважаючи на коротке особисте знайомство, він, я гадаю, з

¹⁶ *Пытин А. Н.* История русской этнографии: В 3-х т. Спб., 1890, т. 2, с. 153.

¹⁷ Зап. Акад. наук, 1876, т. 27, кн. 1, с. 93—94.

¹⁸ *Ляпунов Б. М.* Воспоминание о А. А. Потебне. — Живая старина, 1892, № 1, с. 138.

першого побачення був постійно прихильний до мене, між іншим, тому, що дивився на мене, як на внука зі слов'янської філології»¹⁹.

УСПІХ

Хоча Потебня зазнав невдачі, подавши книжку «О мифическом значении некоторых обрядов и поверий» до захисту як докторську дисертацію, до тих матеріалів, які мали стати дисертацією, він також не повернувся. Так і залишилася незавершеною цікава й оригінальна розвідка, присвячена питанням акцентології. То була перша у вітчизняному й слов'янському мовознавстві монографія, де висувалася і розвивалася ідея порівняльно-історичного вивчення слов'янського наголосу. У праці міститься опис слов'янського наголосу у відмінюванні і дієвідмінюванні. Дані російської мови систематично порівнюються з відповідниками української та сербохорватської мов. Подаються паралелі з болгарської, а також, наскільки дозволяв тодішній рівень знань, з литовської та інших мов. Монографія створювалася як навчальний посібник, але важлива вона і як довідник, що містить різні відомості з акцентології та граматики слов'янських мов.

Опублікована лише 1973 р., тобто через сто років після того, як автор припинив над нею роботу, праця Потебні не втратила наукової вартості. Чітко визначена в ній система уявлень видатного вченого про акцентні відношення в слов'янських мовах з реконструкцією праслов'янської акцентної системи майже не суперечить сучасним поглядам акцентологів. Гідні подиву точність і чіткість, з якими вчений встановив і аргументував на сучасному йому рівні мовознавства можливу наявність у пізній праслов'янській мові трьох акцентних парадигм для всіх граматичних класів слів, розглянутих у праці (іменник, прикметник та дієслово). Те, що вона до останнього часу не була відома широкій науковій громадськості, затримало розвиток вітчизняної науки про наголос, проте можна припустити, що в самому Харкові про неї знали. Окремі акцентологічні розробки Потебні згодом знайшли відображення в працях Б. М. Ляпунова, С. М. Кульбакіна та ін.

Розгляд цієї праці Потебні тим важливіший, що серед його друкованих праць немає розвідок, присвячених питанням акцентології. У працях та листах вченого зустрічаються лише окремі зауваження, що свідчать про його глибокий інтерес до цієї, на той час ще майже нерозроб-

¹⁹ Олександр Опанасович Потебня : Ювіл. зб. ..., с. 93.

леної ділянки слов'янського мовознавства. Зокрема, в «Заметках о малорусском наречии» Потебня висловив передбачення, що вчення про наголос становитиме окрему галузь лінгвістичної науки²⁰.

Певною мірою винятком є лише стаття Потебні «О полногласии», у якій з'ясування природи ряду фонетичних явищ пов'язується з акцентологією. Кілька її сторінок відведено викладові основних відомостей про відповідність східнослов'янських наголосів сербським і про відношення сербських штокавських наголосів до чакавських²¹. Ці відомості, як зазначає автор, не є оригінальними. Вчений запозичив їх з маловідомої в Росії книжки А. Мажуранича «Slovnica hèrvatska»²². Учень Потебні Б. М. Ляпунов згадував, що вчений особисто був знайомий з А. Мажураничем та вивчав сербохорватський наголос під його керівництвом²³.

Дослідники зазначають, що акцентологічна термінологія А. Мажуранича має дещо зовнішній характер²⁴: вона не стільки стосується самих наголосів, скільки їх письмових знаків і є в основному перекладом загальновідомих грецьких і латинських термінів. Так, короткий низхідний наголос, що позначається знаком ($\grave{\text{`}}$), Мажуранич називав сильним тяжким (jak težki), короткий висхідний ($\acute{\text{`}}$) — слабким тяжким (slab težki), довгий низхідний, що позначається знаком акута (`), — гострим (ostri-acutus), довгий висхідний ($\text{'}^{\text{`}}$) — «обволікаючим» (zavinuti-circumflexus).

У своїх працях Потебня застосовував терміни *гострий* і *обволікаючий* («облеченный») наголос, запозичені з граматики Мажуранича. Однак цим назвам, як і знакам наголосу, що їм відповідають, він надав протилежного значення. Така заміна пояснюється тим, що Мажуранич наслідував у цьому випадку старовинних хорватських лексикографів, а Потебня вживав знаків, прийнятих у словнику Вука Караджича, що мав незрівняно більшу популярність, ніж словники його попередників²⁵. Замість термінів *сильний тяжкий* і *слабкий тяжкий* Потебня вживав *більш тяжкий* і *менш тяжкий*.

²⁰ Див.: Потебня А. А. Заметки о малорусском наречии, с. 10.

²¹ Див.: Потебня А. А. Два исследования о звуках русского языка: О полногласии. — Воронеж, 1866, с. 38—46. (Передрук. із «Филологических записок» за 1864 р.).

²² Див.: *Mažuranić A. Slovnica hèrvatska*. — Zagreb, 1861. — Д. 1.

²³ Див.: Памяти Александра Афанасьевича Потебни, с. 30.

²⁴ Див.: *Брандт Р. Начертание славянской акцентологии*. — Слб., 1880, с. 81.

²⁵ Див.: Потебня А. А. Два исследования..., с. 39.

Мажуранич не тільки встановив зв'язок між штокавською й чакавською системами наголосу, а й висловив здогад, що одна з них утворилася з другої. На його думку, основною загальносербською системою наголосу була чакавська, свідченням чого є подібність чакавського наголосу до східнослов'янського, яка могла бути тільки залишком спільного минулого. Проте Мажуранич не зміг зробити висновку з власного відкриття, що чакавський наголос, який лежить в основі штокавського і подібний за місцем до східнослов'янського, є, цілком імовірно, давнім загальнослов'янським або, у крайньому разі, спільним для південних і східних слов'ян.

Таке припущення, що нині не викликає заперечень, було висловлене Потебнею і стало відоме в науці 1864 р., коли з'явилася його стаття «О полногласии»:

Тонічна подібність руського і сербохорватського (а, мабуть, і хорутанського, і болгарського) є такою міцною основою припущення, що Русь становила одне плем'я з теперішніми задунайськими слов'янами і після відокремлення західних племен, що перед нею видаються незначними засади розподілу Добровського й Шафарика, ці *розъ і разъ, въ і изъ* і т. п. Всі західні наріччя, за винятком маловідомого у цьому відношенні кашубського (Гильф. Ост. сл., 86, Этн. сб., V), втратили рухомість наголосів. Нахил до цього міг бути однією з перших ознак їх відокремлення від південно-східних²⁶.

У наступні роки припущення Потебні підтримали інші слов'янські вчені, хоча найповніше розвинув його сам Потебня у праці, що залишилась невідомою і його сучасникам, і пізнішим дослідникам у галузі слов'янського наголосу. Праця, яку ми умовно назвали «Ударение», збереглася в рукопису і складається з двох частин, перша з яких має заголовок «Ударение в спряжении», а друга — «Ударение в склонении»²⁷. Ознайомлення з рукописом показало, що в цій праці вчений звертається до проблем, порушених ним раніше в статті «О полногласии»: «Подібність руських і давніх сербських наголосів не обмежується одними повноголосними в руській словами: вона проходить через усе відмінювання іменників і прикметників, зміни за ступенями, дієвідмінювання, словотвір, що ми *спробуємо довести в іншому місці*» (курсив наш. — В. Ф.)²⁸. Відповідно до свого задуму Потебня в праці «Ударение» вивчає акцентологічні явища в тісному зв'язку з морфологією, послідовно розглядаючи наголос кожної частини мови. Так, у її першій частині, присвяченій дієслову та його формам, простежуються взаємні тонічні співвідношення теперіш-

²⁶ Див.: Потебня А. А. Два исследования ..., с. 44.

²⁷ Копія втраченого рукопису Потебні, на яку ми будемо посилалися далі, зберігається в ЦДІА УРСР у Києві, ф. 2045, оп. 1, спр. 197, 198.

²⁸ Потебня А. А. Два исследования..., с. 44.

нього часу та інфінітива, наголос у наказовому способі, аористі, імперфекті, дієприкметниках і дієприслівниках. У другій частині розглядається наголос іменників та прикметників.

Перш ніж приступити до розгляду вчення Потебні про наголос, з'ясуємо час написання досліджуваної праці. Це дасть можливість визначити коло наукової літератури та першоджерела, якими міг користуватися вчений, і, отже, з'ясувати ті відомості про наголос і акцентологічну термінологію, які він дістав від своїх попередників. Побічні дані дозволяють віднести написання праці на період між 1864 і 1880 рр. Вона не могла бути написана раніше 1864 р., бо саме в статті, яка вперше побачила світ того року, Потебня планував здійснити такий намір у майбутньому. Після 1880 р. — року публікації твору Р. Ф. Брандта «Начертание славянской акцентологии» — не можна було писати про слов'янський наголос, не згадуючи цієї першої загальної праці з даного питання²⁹. Навіть відсутність у праці Потебні терміна «акцентологія», широко запровадженого до наукового вжитку саме Брандтом, може свідчити про те, що український учений написав свій твір до виходу в світ книжки Брандта. А оскільки в праці Потебні не згадуються твори, що з'явилися після 1866 р., то цілком можливо, що роботу над нею вчений припинив навіть раніше 1870 р.

Які ж граматичні праці стимулювали теоретичні погляди Потебні і його підхід до проблеми наголосу?

Початок порівняльному вивченню наголосу в індоєвропейських мовах було покладено працями засновника порівняльної філології Ф. Боппа, у яких вперше було показано, що давньогрецька мова і санскрит мають значну спорідненість акцентуації. Бопп довів також, що деяку подібність із наголосом цих мов мають литовський та первісний слов'янський наголоси. Загальних праць із питань порівняльної акцентології слов'янських мов на той час ще не було. Як зазначалося, перша праця такого типу з'явилася 1880 р. і належала Брандту. Не було й розвідок, які висвітлювали б наголос будь-якої однієї слов'янської мови.

Необхідний мінімум відомостей про наголос могли дати Потебні лише граматики. Для російської мови він здобував такі відомості з граматики О. Х. Востокова —

²⁹ Загальноновизнаною є думка, що саме Брандт один із перших зацікавився питаннями нової галузі слов'янського мовознавства — вченням про наголос, а названа його праця далеко випередила зарубіжну славістику.

У розквіті творчих сил. Фото початку 70-х років XIX ст.

вченого, що перший звернув увагу на наявність у російській мові слів із рухомим наголосом. Але Востоков, виділивши науку про наголос в окремий розділ граматики — «Слогоударение», зазначив, що його ще зовсім не розроблено: «Який же саме склад потрібно вимовляти з наголосом, цього навчаємося з уживання і з словника, тому що не підшукано ще на те певних правил»³⁰. Як видно з цитати, Востоков не сумнівався в тому, що такі правила буде встановлено. Однак продовжувач його справи

Г. П. Павський не приділяв уваги наголосові. Хоч у своїх «Филологических наблюдениях» він вказував на ті випадки, коли наголос закріплено за певними складами або закінченнями, але торкався цих питань лише побіжно.

Більш систематично дослідженням російського наголосу займався академік Я. К. Грот. Потебня використав три його статті, надруковані протягом 1853—1860 рр.: «Замечания о спряжении русского глагола», «О глаголах с подвижным ударением», «О некоторых законах русского ударения». Цікаво, що Гротові вивчення наголосу видавалося справою важкою і надто невдачною. Тому він свідомо обмежив своє дослідження, маючи на меті не сформулювати закони наголосу, а лише відповісти на питання, чи є в російській мові можливість визначити ці закони, чи вони в такій мірі невідчутні та невловні, що відкрити їх неможливо. Не випадково, оцінюючи досягнення своїх попередників у галузі вітчизняної акцентології, Потебня був змушений відзначити: «Обидва ці вчені (О. Х. Востоков і Я. К. Грот. — В. Ф.) мають на увазі одну лише російську літературну мову і, вказуючи на факти, не вдаються ні до яких історичних пояснень, тому що наголоси у давньоруській мові за пам'ятками поки що не відомі» («Ударение», арк. 6)³¹.

³⁰ Русская грамматика Александра Востокова, по начертанию его же сокращенной грамматики полнее изложенная. — Спб., 1831, § 183.

³¹ До останнього варіанта передмови ця оцінка не ввійшла.

Спостереження над російським наголосом вчених-граматистів Потебня доповнював даними словників. На той час уже вийшли з друку «Опыт областного великорусского словаря», підготовлений Академією наук (1852), та перше видання словника В. І. Даля (1863—1866). Високо оцінивши ці лексикографічні праці, Потебня все ж зазначав, що вони «як матеріал для граматики далеко не бездоганні. Наші словники, не виключаючи далевського, як зібрання граматичних відомостей не відповідають найбільш поміркованим вимогам: у них не показуються ні особливості змінювання слів за відмінами і дієвідмінами, ні зміни наголосів» («Ударение», арк. 1).

Якщо в 60-х роках минулого століття вивчення російського наголосу перебувало в зародковому стані, то дослідження наголосу інших східнослов'янських мов (української та білоруської) не було навіть розпочато. Закласти підвалини наукового вивчення українського наголосу судилося Потебні — на той час уже видатному вченому, авторі загальноновизнаної праці «Мысль и язык» (1862). Лише через прикру випадковість праця Потебні про наголос залишалася невідомою до останнього часу, чим значною мірою було затримано розвиток вітчизняної лінгвістики у цій ділянці.

В історію української акцентології вчений увійшов, давши дослідникам української мови й українського наголосу «чудове видання творів українського письменника Г. Ф. Квітки (Харків, 1887 і 1889 рр.) з дотриманням наголосів і тих місцевих особливостей харківської говірки, які були цілком стерті у петербурзькому виданні Куліша 1858 р.»³². У листі до В. Ягича 27 квітня 1887 р. Потебня докладно розповів про роботу над цим виданням:

Тепер редагую малоросійські повісті Квітки, твори якого, що стали рідкістю, по-моєму, мають першорядне значення для вивчення малоросійської мови і давнього побуту. Особливість її, для редактора, складність цього видання, крім відновлення початкового тексту, зіпсованого П. О. Кулішем, полягає в тому, що я ставлю два наголоси: ' (по-старовинному оксію) на синтаксично підпорядковуючих членах мови і \ варію на членах підпорядкованих, напр.: «не займі менє, мій батеньку, не займєть тебе лихая годїна».

Власне, тут двох наголосів мало, але боюсь, що і при них видання буде недосить справним (надруковано 15 аркушів). Зрозуміло, що малоруська мова у згаданому відношенні багато в чому не відрізняється від інших, але де в чому вона відмінна³³.

Особлива увага Потебні до не вивченого на той час українського наголосу цілком зрозуміла. Вчений, якого

³² Памяти Александра Афанасьевича Потебни, с. 29.

³³ Олександр Опанасович Потебня: Ювіл. зб. ..., с. 80.

вабили передусім питання історичної еволюції як у загальних її рисах, так і в індивідуальних часткових мовних фактах³⁴, не уявляв вивчення російської мови відірвано від української. Обидві вони були для нього наріччями єдиної загальноруської мови: «Адже літературна російська мова і великоруські говори не становлять усієї руської мови. І тут, як і при розв'язанні інших питань руської граматики, не можна обминати безкарно малоруське наріччя» («Ударение», арк. 1).

Приступаючи до вивчення українського наголосу, Потебня був змушений визбирувати матеріал з найрізноманітніших джерел. Як відомо, робота над унормуванням українського літературного наголосу фактично розпочинається з зародження на Україні лексикографії. Особливо цінний матеріал для історичної акцентології містить «Лексикон» Памва Беринди, у якому досить послідовно проставлені наголоси. Процес нормування наголосу в українській літературній мові відбивають також акцентовані видання прозових творів та поетичні твори періоду, коли закладалися її основи, включаючи систему наголошування, зокрема твори Г. Ф. Квітки-Основ'яненка й П. О. Куліша, І. П. Котляревського й Є. П. Гребінки. Крім того, Потебня використав матеріали з української акцентології, що містилися в збірниках української народної творчості (А. Л. Метлинського, М. І. Костомарова, М. Т. Номиса), у власних фольклорних записах. Але основою української частини праці Потебні, її акцентологічним ґрунтом було чудове знання ним рідної мови, багата мовна практика, на яку він постійно посилався.

Творчо поєднуючи дані писемних джерел із власним досвідом, учений за кілька десятиліть до виходу в світ Словника української мови Б. Д. Грінченка засвідчив наголошування великої кількості українських слів, більше того — спробував встановити правила перенесення їх наголосів.

Саме завдяки величезному акцентологічному матеріалові його праця у наш час є цінним джерелом вивчення українського наголосу середини ХІХ ст.

Щодо інших слов'янських мов, то найкраще дослідженим був на той час сербохорватський наголос. Хоча ні в сербів, ні в хорватів не було спеціальної праці, присвяченої наголосові, проте в цілому ряді граматичних посібників детально вивчалася система сербохорватського

³⁴ Див.: *Булаховский Л. А.* Александр Афанасьевич Потебня : К шестидесятилетию со дня смерти. — Киев, 1952, с. 9.

наголошення. З цих праць Потебня особливо виділяв згадану вище граматику А. Мажуранича, «Облици српско-го језика» Д. Даничича (1863), його ж статтю «Српски акценти» (1856) та «Српску граматику» В. Вуїча (1863). І в сербів, і в хорватів існувала також багата лексикографічна традиція. Сербохорватська лексикографія могла похвалитися не тільки другим виданням чудової праці Вука Караджича «Српски рјечник истумачен њемачкијем и латинскијем ријечима» (1852), але й рядом інших, менш відомих словників.

Інакше було з мовою болгарською. У відкинутому пізніше самим автором вступі до праці «Ударение» є рядки, які свідчать про те, що спочатку Потебня не збирався залучати болгарську мову до порівняння: «Питання про наголоси в теперішній час, наскільки мені відомо, може бути зведене на історичний ґрунт лише порівнянням руських наріч між собою і найближчими до них живими слов'янськими наріччями, головним чином саме задунайськими. Із цих останніх я беру сербохорватські, тому що для вивчення болгарського і хорутанського у тонічному відношенні є дуже мало посібників» («Ударение», арк. 6). Хоча стан вивчення болгарського наголосу не зазнав змін за ті роки, коли Потебня працював над монографією, проте ставлення вченого до цього питання все-таки змінилося. В остаточному варіанті вступу вже йдеться про намір автора порівнювати дані східнослов'янських мов не тільки з сербською, але й з болгарською мовами.

У самій праці цей намір відбився дещо своєрідно. В одній з її частин — «Ударение в склонении» — болгарський наголос взагалі не згадується. Зате в частині «Ударение в спряжении» болгарський матеріал використовується досить послідовно, але становить собою ніби додаток до написаного раніше, не зовсім пов'язаний із основним текстом. Очевидно, в першому варіанті праці болгарського матеріалу не було зовсім. Переписуючи її, Потебня дещо переробив вступ, що відбило зміну його ставлення до даних болгарської мови, і почав додавати болгарські приклади наприкінці відповідних розділів, іноді супроводжуючи їх необхідними роз'ясненнями. Оскільки йому вдалося переписати начисто лише першу частину (а про це, до речі, свідчить і те, що вона набагато досконаліша, ніж друга), то в другу болгарський матеріал не потрапив зовсім.

Щодо граматичної літератури, то Потебня зміг використати лише недосконалу «Grammatik der bulgarischen Sprachen» братів Цанкових (1852) та «Главные вопросы

язика новоболгарського» — працю російського вченого П. Безсонова, що вийшла 1855 р. З лексикографічних праць він скористався словником, доданим до граматики братів Цанкових. Відомо, правда, що вчений був знайомий і з початком «Болгарського словаря» Н. Герова, хоча важко сказати, чи залучав його матеріали. На жаль, солідна лексикографічна праця І. А. Богорова «Българско-френски рѣчник» (Відень, 1871) Потєбнею не використана зовсім. Це додатково свідчить, що 1871 р. Потєбня вже не повертався до роботи над досліджуваним питанням. Надолужуючи нестачу лексикографічних даних, він бере матеріал з виданих 1855 р. П. Безсоновим акцентованих «Болгарских песен из сборников Ю. И. Венелина, Н. Д. Катранова и других болгар».

Зібраний великий матеріал допоміг ученому досліджувати слов'янський наголос у порівняльному плані, поглибивши його історичний аспект. Зрозуміло, що вихідним при цьому був наголос східнослов'янський. Як відзначав Потєбня, порівняння східнослов'янського наголосу з сербським і болгарським дає «можливість відносити одні з явищ руської акцентуації до спільнослов'янського періоду, другі до пізнішого і найпізнішого часу — одним словом, намітити головні риси історії слов'янського складонаголосу» («Ударение», арк. 4). За допомогою порівняльно-історичного методу, тобто зіставленням свідчень східнослов'янських нарід, інших слов'янських мов та деяких індоєвропейських (литовська, санскрит), Потєбня зміг зробити ряд відкриттів, що, на жаль, увійшли в науку значно пізніше як відкриття інших дослідників. Наведемо кілька прикладів.

У 1905 р. з'явилася стаття Л. Л. Васильєва «Заметка об акцентовке несклоняемого причастия на -лъ»³⁵. На підставі великої кількості прикладів із російських пам'яток XVI—XVII ст. автор дослідив явище рухомості наголосу дійсного дієприкметника минулого часу в російській мові.

При зверненні до відповідного розділу монографії Потєбні — «Причастие прошедшего времени действительное на -л» — впадає в око значно ширший матеріал, використаний ученим для дослідження. Оскільки у його розпорядженні не було акцентованих пам'яток, відповідне явище російської мови простежувалося порівняно з мовою сербською. Залучалися також окремі факти болгарської мови. Українська мова тут, як і в інших частинах монографії, органічно входить у дослідження. І тому такими

³⁵ Журн. М-ва нар. просвещения, 1905, авг., с. 464—469.

обґрунтованими є висновки вченого, що «малоруське наріччя тут новіше за великоруське» («Ударение», арк. 66). Йдеться про українські дієприкметники, що переносять наголос на кінцевий склад не тільки у жіночому роді однини, але й у середньому, а також у множині (*дав — далá — далó — дали́*, пор. російські *дал — далá*, але *дало — дали*). Давність відповідного явища у російській мові підтверджується порівнянням із мовою сербською, де маємо *дати — дао — дала — дало — дали*. Адже гострий наголос (*дала*) на передостанньому складі у сербській мові дорівнює російському на останньому (*далá*). В середньому роді та множині циркумфлексивний наголос (˘) падає на той самий склад, що і в російській мові. Набагато повніша в Потєбні й морфологічна характеристика рухомості наголосу дієприкметників на *-лѣ*. Перехід наголосу пов'язується з утворенням дієприкметників від дієслів різних розрядів. Учений розробив струнку схему, за якою всі дієприкметники розподіляються на ті, що мають однакові наголоси в усіх трьох родах та обох числах, і ті, які мають різні наголоси.

Відзначивши, що болгарська мова в ділянці дієслова дала цінні факти щодо старого (найдавнішого слов'янського) місця наголосу, Л. А. Булаховський у доповіді на IV Міжнародному з'їзді славістів підкреслив, що порівняльно-історичне значення наголосу болгарського дієслова, крім усього іншого, визначається тією його особливістю, що в формах теперішнього часу дійсного способу порівняно з давнішим станом у ньому відбулося, очевидно, майже повне уодноманітнення за наголосом 2-ї особи однини і наступних, наприклад: *кажа* (пор. укр. *кажу́: ка́жеш*), *борясе* (пор. рос. *борю́сь: бо́решься*), *возя* (пор. рос. *вожу́: во́змишь*) і т. ін.³⁶

У російській мові факт переходу наголосу з кінцевого складу дієслів у 1-й особі однини теперішнього часу на попередній у 2-й особі засвідчено вже «Русской грамматикой» (§ 186) О. Х. Востокова, який уперше запровадив до вжитку термін «рухомий наголос». Я. К. Грот звернув увагу на те, що Востоков розглядав це явище не при вивченні дієслова, а в розділі про наголос, зазначивши, що й надалі це питання залишилося недостатньо вивченим. Рухомість наголосу, що становить особливість східнослов'янських мов, Потєбня розглядав порівняно з даними

³⁶ Див.: Булаховский Л. А. Болгарский язык как источник для реконструкции древнейшей славянской акцентологической системы. — М., 1958, с. 34.

болгарської та сербської. Він доходив висновку, підтверженого у наш час дослідженнями Булаховського, що рухомість наголосу давніша за нерухомість, а властиве південнослов'янським мовам узгодження наголосу 1-ї особи з наголосами наступних осіб однини — крок до його нерухомості («Ударение», арк. 23 зв.).

І до нашого часу багато нез'ясованого лишається в історії наголосів слов'янських прикметників. У працях Л. А. Булаховського, Є. Куриловича і Хр. Станга висловлюються припущення про те, що наголос повних прикметників спирається на наголос відповідних коротких форм і склався в процесі злиття іменної та займенникової основ у займенниковій відміні прикметників, можливо, вже на ґрунті окремих слов'янських мов.

Переконливі докази на користь цього припущення, виведені із спостережень над матеріалом української, російської та сербської мов, містяться у розділі «Ударение прилагательных» досліджуваної праці Потебні. Глибоке проникнення в проблему походження означених прикметників³⁷ ще 100 років тому дало цьому видатному фахівцеві в галузі слов'янських мов можливість першим розглянути наголос прикметників у порівняльному плані. Як і в багатьох інших питаннях мовознавства, Потебня і тут виявився попередником учених, що займаються цією проблемою в наш час.

Характеристика акцентологічних праць Потебні була неповною, якби ми не врахували того, що написав учений про наголос в інших дослідженнях. Особливу увагу привертають акцентологічні студії вченого, що мали увійти до четвертого тому «Из записок по русской грамматике». Наприклад, у розділі «Существительное» Потебня розглядав тонічні умови утворення називного відмінка множини на *-а*, *-я*, щоб з'ясувати сенс наголосу в множині. На його думку, наголос на закінченні *-а* разом із самим закінченням означає не просто множинність, а множинність збірну, яка притаманна лише певним значенням слів (пор. *поводы* і *повода́*, *образы* і *образа́*)³⁸.

У працях Потебні з морфології було знято суперечність між акцентуацією та історичною граматиною, на яку вже в ХХ ст. звернув увагу відомий польський мовознавець Є. Курилович, зазначивши, що проблема історії наголосу

³⁷ Див.: Потебня А. А. Образование и значение определенных прилагательных. — Мовознавство, 1967, № 3, с. 83—88.

³⁸ Див. рукопис праці О. О. Потебні про іменник: ЦДІА УРСР, ф. 2045, оп. 1, спр. 171, арк. 65.

залишалася поза увагою дослідників і через те, що при висвітленні питань морфології можливе повне абстрагування від акцентуації.

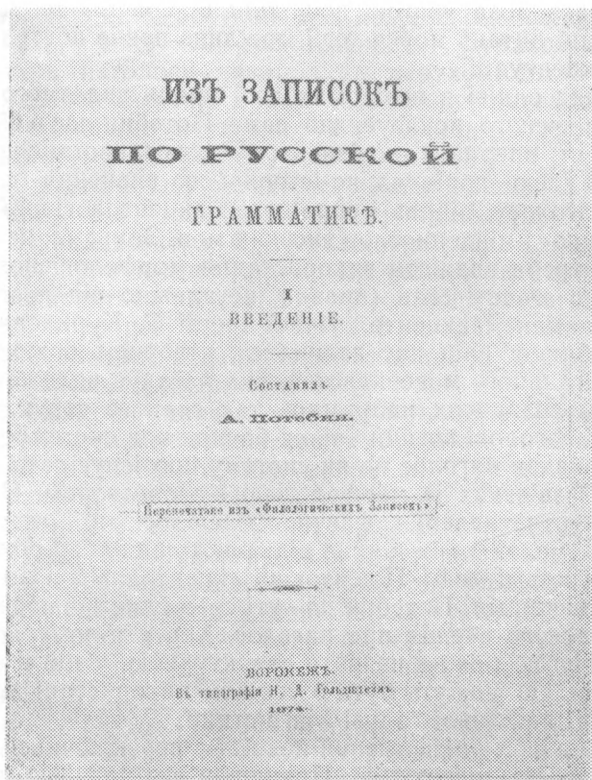
Розгляд однієї з невідомих досі праць видатного українського вченого показує, що саме Потебня ще в 60-х роках XIX ст. вперше у слов'янському мовознавстві висунув і розвинув ідею порівняльно-історичного вивчення слов'янського наголосу; зібрав і опрацював акцентологічний матеріал східно- і південнослов'янських мов. Зокрема, заслугою Потебні треба вважати використання морфологічного критерію, що згодом став (правда, незалежно від нього) наріжним каменем акцентологічної теорії Є. Куриловича.

Потебню у наш час називають «творцем оригінальної теорії загального мовознавства, яка нагадує положення сучасних мовознавчих напрямків, так званого структуралізму»³⁹. У наголосі вчений також бачив вияв системності мови, але вивчав наголос не як систему, що існує сама по собі, а в її зв'язках із морфологією і словотвором. На його думку, протиставлення, факти семасіологізації цих протиставлень, механізм їх діяння відіграють важливу роль у загальній системі мови. Пов'язавши акцентологію з морфологічними явищами, Потебня по суті став одним із попередників сучасного вчення про наголос. Хоч у цілому його акцентологію не можна назвати структурною, у ній є чимало елементів, які можуть бути з успіхом використані для розвитку цієї важливої галузі лінгвістики.

З кінця 60-х років учений повністю переключився на нову докторську дисертацію. Працював він над нею довго й наполегливо. Щоправда, його колеги по роботі — М. О. Лавровський (брат Петра Олексійовича), М. С. Дринов та О. І. Кирпичников — радили здобувати ступінь доктора наук за сукупністю праць, але Потебня, добре усвідомлюючи свої можливості, рішуче відхилив їхню пропозицію.

У 1874 р. учений захистив докторську дисертацію «Из записок по русской грамматике» (т. 1—2). То була капітальна, суто лінгвістична праця, що зробила цілий переворот у вітчизняній філології. На великому фактичному матеріалі (писемні пам'ятки, свідчення народних говорів, споріднені слов'янські й неслов'янські мови) Потебня пояснив багато різних мовних явищ, дослідив історію становлення й розвитку окремих граматичних категорій, показав зміни в структурі російської, української та інших слов'янських мов.

³⁹ *Goląb Z., Heinz A., Polański K.* Słownik terminologii językoznawczej. — Warszawa, 1968, s. 699.

Титульна сторінка докторської дисертації О. О. Потєбні 1874 р.

Принципово важливі питання розглядаються у вступному розділі (т. 1). Дослідник з'ясовує, що таке слово, висвітлює поняття кореня слів, граматичних форм, розглядає відношення граматики до логіки, дає своє розуміння членів речення та частин мови. І скрізь лінгвіст-філософ утверджує принцип історизму в мовознавчій науці. Наприклад, вимагаючи від дослідників не обмежуватися надто загальними визначеннями речення, він пише:

Звичайно, дати малозмістовні визначення легше. Увага зупиняється переважно на таких рисах речення, які протягом віків і тисячоліть видаються незмінними; і в такий спосіб постає визначення, однакове для багатьох періодів навіть не однієї мови, а багатьох. Таке визначення може бути правильне, але для історичного мовознавства воно означає те саме, що для історії взагалі думка Екклезіяста: «що було, те й буде; і що робилось, те й робитиметься, і нема нічого нового під сонцем». Інтерес історії — саме в тому, що вона не є лише безконечною тавтологією. Так само і з основного погляду на мову як на

мінливий орган думки впливає, що історія мови, розглянутої на значному проміжку часу, повинна давати ряд визначень речення⁴⁰.

Ще в ранній своїй праці «Мысль и язык» Потебня підкреслив виняткове значення порівняльно-історичного вивчення мов, відзначивши при цьому тісний, неподільний зв'язок історичного мовознавства з порівняльним. За його словами, думка про порівняння всіх мов є для мовознавства таким же великим відкриттям, як ідея людства для історії. Розглядаючи мову в її історичному розвитку, учений слушно вважав, що завданням мовознавства при висвітленні фактів мови є не тільки вирішення питання звідки, але й куди ми йдемо. При цьому він виразно уявляв, що мови безперервно змінюються, а зміни в них пов'язані з ускладненням думки, розвитком культури. «У живих мовах, — писав Потебня, — руйнування старого є водночас творення нового. Не кажучи вже про безперервні зміни лексичного змісту, творення нових граматичних функцій триває до нашого часу, нічим не віщуючи занепаду творчості». Отже, на думку вченого, нові мови досконаліші, ніж давні, бо містять у собі більший капітал думки. Виходячи з положення, що поверхня мови завжди більше або менше рябіє зразками різнохарактерних пластів, які лишилися зовні, вчений встановив, що саме в мові належить до минулого, що нове, а що тільки виникає. Враховував він і причини заміни однієї форми іншою: остання становить для думки щось, мабуть, більш відповідне її потребам.

Особливий інтерес становить у першому томі кінцевий, десятий, розділ. Присвячений проблемі частин мови, він є ніби містком до другого тому. Для Потебні частини мови — граматичні категорії, що існують лише в реченні, вони є продуктом довгого історичного розвитку. У праці «Мысль и язык» він писав: «Як зерно рослини не є ні листок, ні квітка, ні все це взяте разом, так слово на початку позбавлене ще всяких формальних означень і не є ні іменник, ні прикметник, ні дієслово»⁴¹.

У кінцевому розділі 1-го тому Потебня поглибив цю тезу: «Розуміючи мову як діяльність, неможливо дивитися на такі граматичні категорії, як дієслово, іменник, прикметник, прислівник, як на щось незмінне, раз назавжди введене з постійних властивостей людської думки. Навпаки, навіть у відносно невеликих періодах ці категорії помітно змінюються»⁴². Такий підхід до частин мови дав змогу вчено-

⁴⁰ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. Т. 1/2. — М., 1958, с. 83.

⁴¹ Потебня А. А. Мысль и язык. — М., 1862, с. 147.

⁴² Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1/2, с. 82.

му намалювати історію їх розвитку взагалі та показати конкретні шляхи їх становлення в слов'янських мовах зокрема.

Синтаксичні явища, які Потебня розглядав у 2-му томі «Из записок по русской грамматике», згруповані навколо складених членів речення. Він аналізував складений присудок, інфінітив, детально описував функції окремих відмінків (особливо орудного), порушував багато інших граматичних питань. Усе це ілюструвалося великою кількістю фактичного матеріалу.

На особливу увагу заслуговують такі міркування вченого.

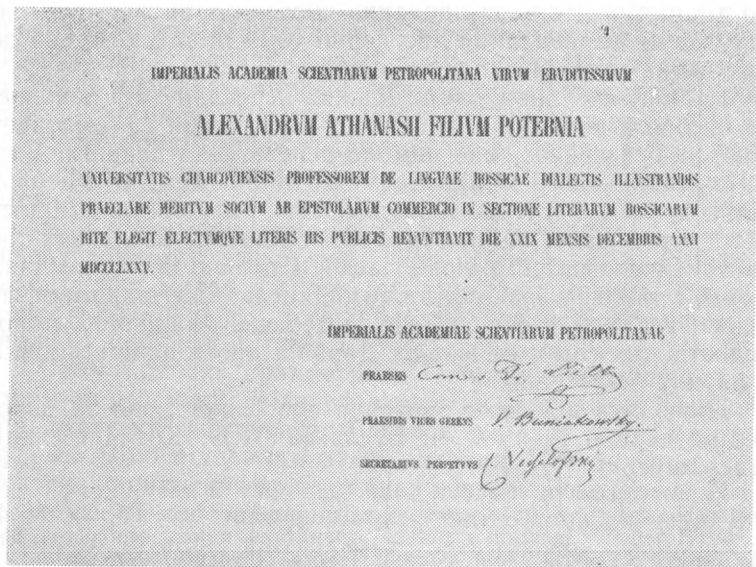
1. Дієприкметник — форма, проміжна між іменем і дієсловом — в давньоруській мові вживався значно ширше, ніж у сучасній. За давнини він міг мати такий ступінь відносної самостійності й предикативності, який у новій мові можливий лише в особовому дієслові та неозначеній формі. Коли дієприкметник дійсного способу (в іменній формі) стоїть там, де в сучасній мові було б ужите особове дієслово, він стоїть не замість дієслова, а «сам за себе». У реченні «завтра вставъ и рече» дієприкметник є присудком (за термінологією Потебні, — другорядним присудком), майже рівнозначним присудку дієслівному. Принагідно підкреслимо, що вчення Потебні про другорядний присудок — одна з найблискучіших сторінок у вітчизняному мовознавстві. На прикладі цього члена речення дослідник, зокрема, показав, що до давніх мовних явищ не можна підходити з міркою сучасної мови. Те, що сучасникам видається незвичним, було структурною особливістю давньої мови.

На думку вченого, історичний розвиток дієприкметників свідчить про протилежність імені й дієслова, що зростає з часом.

2. У мові посилюється різниця між іменником як переважно самостійним і неузгоджуваним словом та прикметником як словом атрибутивним.

3. Кількість дієслів, які служать предикативними зв'язками, у напрямі до нового часу зменшується. З другого боку, виділяється дієслово, що вживається здебільшого як зв'язка — суто предикативна форма без будь-якого змісту.

Встановлення закономірностей у розвитку східнослов'янського синтаксису — одна з основних заслуг Потебні перед вітчизняним мовознавством. Крім того, він висвітлив ряд важливих питань з історії інших слов'янських мов. Через те його дослідження «Из записок по русской грамматике» має загальнославистичне значення.

Диплом члена-кореспондента Петербурзької академії наук О. О. Потебні. Грудень 1875 р. Із фондів ЦДІА УРСР у Києві.

Синтаксичні погляди Потебні зробили великий вплив на багатьох видатних дослідників синтаксису, зокрема О. М. Пешковського та О. О. Шахматова. Ідеї, висловлені в монографії «Из записок по русской грамматике», згодом увійшли і в курси шкільних граматик. Синтаксичні спостереження Потебні багато в чому не втратили значення й на сьогодні.

Сучасники гаряче вітали появу цієї праці. На підставі детальної рецензії академіка Срезневського її авторові було присуджено повну Ломоносовську премію, він був також удостоєний звання члена-кореспондента Академії наук. Від сорокарічного вченого з нетерпінням чекали продовження граматичних досліджень. «Дай бог Вам — не стійкості й любові до праці наукової, які за Вами, напевне, залишаться назавжди, а здоров'я й сил, щоб встигли цілком до кінця довести свою важливу справу, тобто поки що «Записки з російської граматики», — писав йому Срезневський у листі від 5 грудня 1875 р.⁴³

Та склалося інакше. Спочатку Потебня мав намір присвятити 3-й том «Из записок ...» дієслову. Роботу вже розпочав, але захоплення іншими темами заважали довести її

⁴³ Айзеншток І. Я. З листування О. О. Потебні, с. 178.

до кінця. Зрештою, на прохання численних читачів він підготував до перевидання два перші томи праці, додавши до них новий матеріал.

Укомплектоване в одній книжці, переглянуте й доповнене автором, видання «Из записок по русской грамматике» 1889 р., безперечно, має чимало переваг над першим. Учені сприйняли його з таким самим ентузіазмом, як і перше, відгукнулися багатьма захопленими рецензіями. Славист А. С. Будилович, оцінюючи вчення Потебні про еволюцію синтаксичних категорій одночасно зі зміною морфологічних форм, а також у взаємодії з ними, писав: «Це відкриття, не тільки вгадане, а й доведене Потебнею, важливе в мовознавстві так само, як вчення Дарвіна про мінливість видів у науках біологічних»⁴⁴.

Підводячи підсумки вивчення російської мови за попередній період, учень Ф. І. Буслаєва О. О. Котляревський стверджує:

Найважливішими працями останнього часу в галузі історичного східнослов'янського мовознавства слід визнати дослідження проф. О. О. Потебні... Записки з руської граматики мають особливий для нас інтерес у другій своїй частині. Такого стрункого, методичного, а разом з тим багатого історичним і порівняльним матеріалом дослідження над синтаксисом російської мови в її давньому й новому вигляді ще не було у нашій філологічній літературі⁴⁵.

У 1885—1890 рр. Потебня читав у Харківському університеті курс, що став основою 3-го тому «Из записок по русской грамматике». Праця, яку автор присвятив змінам значення і замінам іменника, завершена не була, хоча він не залишав роботи над нею до останніх днів свого життя. Підготували 3-й том до друку і видали 1899 р. дружина і учні Потебні⁴⁶.

Зміст 3-го тому «Из записок по русской грамматике» тісно зв'язаний зі змістом двох перших. У ньому розвинуті положення й висновки, яких дійшов учень унаслідок власних студій з історії синтаксису східнослов'янських мов. Одним з основних у праці є питання про походження іменника й прикметника. Шлях від імені до прикметника лежить через атрибутивне вживання іменника, вважає Потебня. Тому спочатку різниця між ними була мінімальною. Вона зросла в процесі історичного розвитку обох граматичних категорій.

Ось як уявляв учений цей шлях.

⁴⁴ Журн. М-ва нар. просвещения, 1889, март, с. 208.

⁴⁵ Котляревский А. А. Древняя русская письменность: Опыт библиол. излож. истории ее изуч., с. 168—169.

⁴⁶ Див.: Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. Т. 3. Об изменении значения и заменах существительного / Изд. М. В. Потебни. — Харьков, 1899. — 663 с.

У давньоруській мові, як і в сучасній українській та російській мовах, існували й короткі (нечленні, іменні) прикметники, і повні (членні, займенникові). Але в давньоруській мові граматичні функції і, отже, взаємні стосунки цих двох видів прикметників були іншими, ніж у сучасній. Система прикметника в давньоруській якісно відрізнялася від системи прикметника в сучасних східнослов'янських мовах.

Як і в сучасних українській та російській мовах, у давньоруській існували прикметники якісні та відносні. Якщо в сучасних мовах відносні прикметники можуть існувати лише в повній формі, то в давньоруський період вони виступали як у короткій, так і в повній формі.

Чому короткі прикметники втратили відмінювання в процесі розвитку східнослов'янських мов? Чому відносні прикметники виступають у сучасних мовах лише в повній формі? Щоб відповісти на ці питання, Потєбня розглянув історію виникнення прикметника взагалі та походження його повних і коротких форм зокрема. Відповідаючи на поставлені питання, він водночас висвітлював зовсім ще не ясну історію категорії прикметника в східнослов'янських мовах.

Прикметник є частиною мови, яка означає властивості — прикмети предметів. Вона розвивається на основі синтаксичної категорії означення. Природно, що передумови розвитку означення (прикметника) створюються лише в міру того, як мовці навчаються виділяти ті або інші властивості предметів, порівнюючи ці предмети між собою, пізнаючи один предмет через інший. Таке пізнання властивостей предметів розвивається не шляхом пасивного їх спостереження і споглядання, а в активному процесі виробництва, праці. Справжні передумови виникнення в думці категорії властивості — прикмети, а в мові — синтаксичної категорії означення і, далі, прикметника створюються лише з тим, як мовці навчаються відтворювати ті або ті властивості предметів, тобто робити що-небудь круглим, червоним, гірким і т. ін. Оскільки властивості предметів розкриваються через інші предмети, то насамперед назви властивостей — це назви предметів, які з погляду тих, що говорять, є переважними носіями цієї властивості або ознаки. Так, наприклад, властивість твердого насамперед виражається тим самим словом, що й камінь, яке з погляду мовців стає переважним носієм ознаки твердості. Те саме слід сказати про позначення червоного через кров або блакитного через небо тощо. Звідси ясно, що на початковому етапі розвитку означення немає і не може бути особливої категорії слів, які

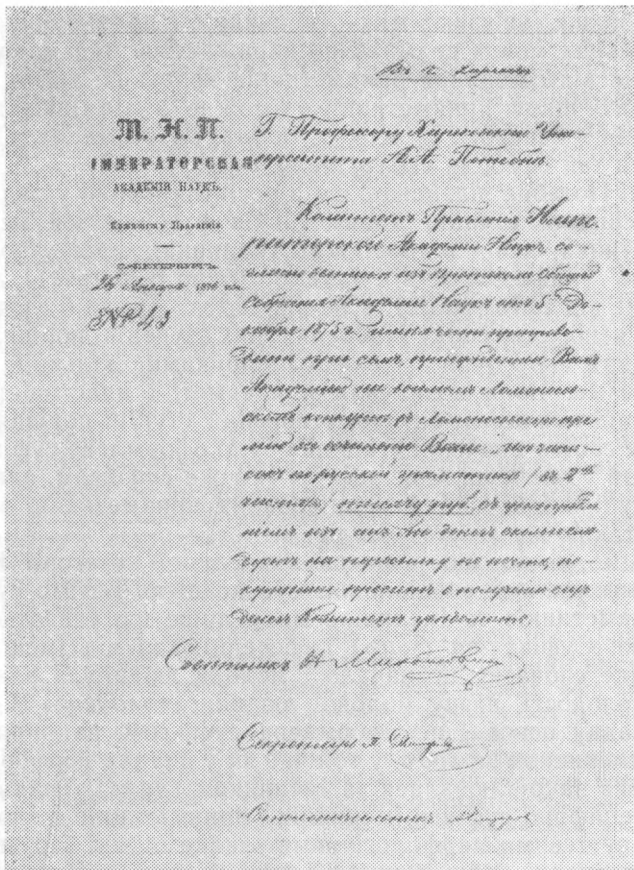
передають ознаки предметів. Виразником властивостей є та сама граматична категорія імен, назв предметів. Звідси ясно також, що в своєму генезисі всі прикметники є відносними, семантично похідними від назви предмета, через відношення до якого характеризуються ті або ті предмети.

Досить «пошкребти» будь-який якісний прикметник, щоб за наявності відповідного матеріалу відкрити в ньому відношення до якогось конкретного предмета. Так, українському якісному прикметнику *крутий* (давньоруське *крутъ*, старослов'янське *крѣтъ*) у литовській мові відповідає іменник *krantas* — берег. Поняття крутого будувалося в цьому випадку на основі образу крутого берега: порівняймо українське *берег*, старослов'янське *брѣгъ* і німецьке *Berg* — гора. Лише поступово, з розвитком абстрактного мислення, ознака відособлюється як така і мислиться окремо. Тоді утворюється якісний прикметник, у якому образ предмета вже відсутній. Якісний прикметник — категорія абстрактніша, ніж відносний.

Отже, добре бачимо глибокий генетичний зв'язок між іменником як назвою предмета і прикметником як назвою ознаки предмета, що спочатку дається також через назву предмета. Тому Потебня справедливо вказував на те, що між іменником і прикметником спочатку немає ніякої граматичної різниці: обидві граматичні категорії виділяються зі спільної категорії імені, яке використовується то як назва предмета, то як назва ознаки.

Спочатку групи імен, що закріплюються для позначення ознаки, обмежуються суто лексично — певні імена починають спеціалізуватися на позначенні ознак. Наприклад, у турецькій мові слово *як* (білий), яке за формою нічим не відрізняється від іменника, закріплене для передачі поняття *білий*. Це, так би мовити, лексичне означення. Та дуже рано виникають і семантичні форми означення — прикметника. У тій самій турецькій мові, наприклад, слово *залізо*, як і багато інших імен, може виступати і в якості ознаки — прикметника — і в якості іменника. У першому випадку воно ставиться перед іменем, яке означається, і не відмінюється, наприклад: *demir kapı* — «залізні двері», власне «залізо—двері». Такий стан речей зовсім не свідчить про те, що мислення турецького народу архаїчніше, ніж тих народів, які виділили особливу морфологічну категорію прикметників.

Можливості вираження в мові тієї або іншої категорії нескінченно різноманітні. Турки мислять тими ж категоріями, що й ми, але у них категорія ознаки-властивості, означення прикметника не набула специфічного морфоло-

Повідомлення Петербурзької академії наук про при-
судження О. О. Потєбні Ломоносовської премії. 1875 р.
Із фондів ЦДІА УРСР у Києві

гічного вираження; в інших мовах за сприятливих обставин означення-прикметник оформляється й морфологічно — особливими суфіксами-закінченнями. Так сталося і в східнослов'янських мовах.

Та обставина, що й у слов'янських мовах колись існували способи вираження означення-прикметника, властиві турецькій мові, доводиться нашими архаїчними за структурою прикладками, означеннями-іменниками типу російських *жар-птица*, *душа-человек*, *царь-девица* і т. ін. Тут як означення виступає іменник, поставлений перед іншим іменником, який не відмінюється: *жар-птица*, *жар-птицы*, *жар-птице* і т. ін.

Глибокий зв'язок між іменником і прикметником у слов'янських мовах граматично виражається насамперед у тому, що відмінювання прикметників коротких, тобто найдавнішого шару прикметників, тотожне з відмінюванням іменників з основою на *ъ, о, а*: *добръ, добра, добро* відмінюються так само, як *столъ, жена, село*.

Далі Потебня відзначає, що в російській мові у ряді випадків вищий ступінь прикметників утворюється не від прикметника, а від відповідного іменника: *ниже* утворене від *низъ (низје)*, а не від *низъкъ* (було б *низъче*), *гаже* утворене від *гадъ (гадје)*, а не від *гадъкъ* (було б *гадъче*). Звідси ясно, що в епоху утворення цих ступенів порівняння імена *низъ, гадъ* були стільки ж іменниками, скільки й прикметниками. Вони позначали й предмет, і властивість, а інакше від них не міг би бути утворений ступінь порівняння. Пізніше *гадъ* у значенні «гадкий» було оформлене суфіксом *-ък*, *низъ* у значенні «низкий» — тим же суфіксом, але вищий ступінь цих віддиференційованих прикметників залишився таким же (*ниже, гаже*).

Бачимо, отже, що розщеплення єдиної категорії імені супроводжувалося спеціальною суфіксацією. Багато суфіксів прикметників та іменників мали лише цю словотворчу функцію. Суфікс *-ец (-ьць)* диференціював від імені *молодъ*, яке спочатку позначало і молоду людину, і властивості молодості, назву молодої людини: *молодецъ*. У цьому випадку основа, не оформлена суфіксом, закріпилася за прикметником *молодъ*, у той час як у *низъкъ* неформлена основа закріплювалася за іменником (*низъ*). Таким чином, специфічні суфікси іменників і прикметників є споконвіку їх суттєвими морфологічними ознаками, які беруть початок в епоху, коли іменник і прикметник виділялися з єдиної категорії імені.

Повні прикметники утворювалися від коротких додаванням означених займенників *и, я, е*. Спочатку займенник зберігав свою повну значущість, і у вислові *добръ-и, добра-я, добро-е* розрізнялися дві частини — власне прикметник і вказівні займенники *и, я, е*, які, хоча і ставилися при прикметнику, але відносилися до іменника, який цей прикметник означав.

Як і в другому томі, учений знову підкреслює, що в мові граматичні розряди виникають, змінюються та замінюються іншими, у зв'язку з чим змінюється і весь склад мови. Так знову підкреслюється взаємозв'язок усіх елементів у мові.

Вияткове наукове значення мають спостереження вченого над уживанням у давньоруській мові й усній народній.

творчості безсуб'єктних (безособових) зворотів. Потебня не тільки розглянув основні типи безособових речень, але й запропонував власне розв'язання проблеми їх походження. На його думку, основний шлях від особових речень до безособових — це втрата суб'єкта в особових реченнях або його перетворення в орудний діючої особи, що дозволяло на певному етапі припускати за об'єктом невідомий суб'єкт.

Великою заслугою Потебні є розробка вчення про паратактичні підрядні речення. Паратаксис — це синтаксичний зв'язок самостійних, незалежних речень, які йдуть одне за одним. Ученому ми зобов'язані науковим аналізом різних за будовою паратактичних підрядних речень з цінними історичними коментарями щодо часу їх виникнення.

Третій том «Из записок по русской грамматике» був так само високо оцінений науковою громадськістю, як і два перші. У листі до дружини Потебні О. О. Шахматов писав:

Не знаходжу слів, як дякувати Вам за увагу, що виявилась у надісланні мені видрукуваних аркушів твору покійного Вашого чоловіка, якого я все більше й більше вчуся цінувати як видатного наукового мислителя. Буду з нетерпінням чекати наступних аркушів і закінчення праці⁴⁷.

У рецензії на третій том, що збереглася серед паперів Шахматова і лише недавно побачила світ, вчений писав:

Твір, що розглядається, у складі як двох перших, вже виданих, так і цієї третьої частини є безсумнівним внеском у науку про мову; та основний предмет праці — висвітлення історичної долі східнослов'янських мов — дає йому настільки помітне й почесне місце серед досліджень з російської мови, що вихід третьої частини його буде зустрінутий привітаннями з боку всіх, хто займається рідною мовою, і притому не лише професійних учених, але й викладачів російської словесності в наших навчальних закладах: для кращих з них «Из записок по русской грамматике» стали давно настільною книжкою. Всі вони переконані, що кожна сторінка цієї третьої частини твору Потебні є збагаченням науки про рідне слово; добір фактів з історії східнослов'янських мов значною мірою збільшить наше знання у цій галузі, а науковий погляд автора на предмет, що досліджується, розширить розуміння загальних граматичних явищ мови⁴⁸.

У 1935 р. в нашій країні відзначалося сторіччя з дня народження Олександра Опанасовича Потебні. Ювілейний комітет ухвалив відзначити цю дату виданням четвертого тому «Из записок по русской грамматике». У його підготовці взяло участь нове покоління мовознавців. Серед них такі відомі вчені, як академік І. І. Мещанінов, член-кореспондент АН СРСР Ф. П. Філін та член-кореспондент АН УРСР Б. О. Ларін. З учнів Потебні дожив до сторіч-

⁴⁷ Мовознавство, 1974, № 3, с. 41.

⁴⁸ Там само, с. 38.

ного ювілею вчителя і взяв участь у підготовці четвертого тому лише О. В. Ветухов.

Ф. П. Філін пригадував, що розрізнені частини й окремі аркуші, які можна було б віднести до цієї праці, безладно лежали в архіві⁴⁹. Це ставило перед укладачами важке завдання. Треба було не тільки встановити порядок розміщення частин, але й відібрати саме те, що мало увійти до цього тому. Не всі матеріали «Из записок по русской грамматике» вдалося знайти того разу. І все ж основне зробили: продовження тексту фундаментального дослідження Потєбні було підготовлене до друку й мало стати доступним для широкого кола дослідників.

Більша частина підготовленого тому присвячувалася генезису й природі дієслівних категорій виду, часу, способу і стану. Саме ці матеріали автор готував колись як третій том, але, захоплений новими ідеями, відклав їх на майбутнє.

Як і завжди в працях Потєбні, викладові власної концепції передуює критичний огляд літератури. Розглядаючи дієслівні категорії, він найповніше й найоригінальніше виклав питання про розподіл дієслів на види. Погляди вченого на еволюцію категорії виду в слов'янських мовах багато в чому випереджали тодішні уявлення про ці проблеми і по суті перегукувалися з новими теоріями походження й розвитку видів слов'янського дієслова, що виникли й усталилися в мовознавстві значно пізніше. Так, наприклад, задовго до голландського славіста Н. Ван-Вейка Потєбня висловив здогад, що сліди первісних довідових стосунків найкраще збереглися в ряді форм від дієслів руху: *нести, носить*; порівняймо українське *ношати, ношувати* — *нашивать*.

Спостереження харківського вченого над нейтральним, байдужим щодо виду вживанням дієслівних форм у давньоруській і старослов'янській мовах були повторені й підтверджені пізніше в багатьох славістичних працях, зокрема в дослідженнях чеського славіста Ф. Травничка, польського В. Дорошевського, французького А. Меїє та ін.

Записи Потєбні, об'єднані в четвертому томі «Из записок по русской грамматике», не обмежуються системою дієслова, а стосуються й інших категорій слів — займенників, числівників, прийменників.

Четвертий том було підписано до друку в перші дні Великої Вітчизняної війни — на початку липня 1941 р. Видрукована в блокованому Ленінграді, праця Потєбні дїста-

⁴⁹ Див.: *Филин Ф. П.* Александр Афанасьевич Потєбня. — Рус. речь, 1971, № 5, с. 42.

ла належну оцінку лише 1949 р.⁵⁰ Відомий радянський учений, академік В. В. Виноградов, високо оцінивши видання 1941 р., звернув увагу і на деяку неповноту матеріалу, поданого в цій книжці. Так постало питання про нове, повніше видання четвертого тому. Нині таке видання, підготовлене в Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР, вийшло двома випусками у видавництві «Просвещение». Це ж видавництво нещодавно випустило в світ і три перші томи «Из записок по русской грамматике»⁵¹.

У новому виданні четвертого тому помітно зріс обсяг. До нього увійшов весь текст, виданий 1941 р., а також рукописи Потебні, що збереглися в його особистому архіві.

Серед нових розділів найбільший інтерес становить написане у 80-х роках XIX ст. велике дослідження «Существительное». У вступній частині до цього розділу, присвяченій поділу іменників на відміни, Потебня, використовуючи досягнення порівняльно-історичної граматики, простежив процес взаємодії основ іменників різних відмін і обґрунтував його. Історію іменного східнослов'янського відмінювання він вивчав на широкому тлі слов'янських мов, залучаючи до порівняння матеріал мов романських і германських.

В окремий розділ автор виділив відмінювання українських іменників — перше у вітчизняній науці ґрунтовне дослідження з цього питання. Цікавлячись процесом утворення граматичних категорій, він звертав особливу увагу на подвійне закінчення в деяких відмінках іменника. Українська мова дала багатий матеріал для розгляду родового відмінка. В основному вчений встиг розробити значення та походження родового відмінка на *-у*. При цьому він звернув увагу на цікавий процес семантизації варіантних відмінностей в іменниках типу *листа* (паперу) і *листу* (на дереві), *двора* (конкретно) і *двору* (переносно) та ін.

Про постійну увагу дослідника до актуальної і для нашого часу проблеми творення й значення коротких та повних прикметників свідчить невелика стаття «Прилагательное». Глибиною аналізу вона нагадує розділ «Происхождение имени прилагательного» з третього тому «Из записок по русской грамматике», але в ній набагато більше уваги приділено питанням словотвору.

В останні роки життя Потебня дедалі пильніше цікавився слов'янським словотвором, про що свідчить ряд сто-

⁵⁰ Див.: Виноградов В. В. О IV томе «Из записок по русской грамматике» А. А. Потебни. — Тр. Ин-та рус. яз., 1949, т. 1, с. 239—263.

⁵¹ Див.: Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1/2. — М., 1958. — 532 с.; т. 3. — М., 1963. — 550 с.

Київ. 1876 з. Февраль 10 д.

Милостивий Господрь,
многочаздвальный
Александръ Архангеловичъ!

Вашаго статнаго посланца Василь
своего князя, недавно вышедшаго изъ ти-
пографіи. Мнѣ нечего распространять-
ся о томъ, что Ваши членскія извѣщанія
служили для мене истощительнѣе знанія и
того возбуждающаго настроенія, которое
дало мнѣ смѣлость взяться за свой трудъ.
Не думаю, чтобы онъ удовлетворилъ стуже-
шимъ требованіямъ Вашей критики, во-
оруженной глубокою знаніемъ славян-
скихъ наречій, но позволю себѣ надръ-
заться, что въ моемъ «Очеркѣ» Вы не
оставите безъ вниманія искренней по-
пыткѣ представить вопросъ о надорче-

Фотокопія першої сторінки листа П. Г. Житецького до О. О. Потебні з повідомленням про вихід своєї праці «Очерк звуковой истории малорусского наречия». Из фондів ЦДІА УРСР у Києві

рінок третього тому «Из записок по русской грамматике». Його спеціальна розвідка під назвою «Именные суффиксы» вміщена як додаток до першого випуску четвертого тому.

Вихідним пунктом дослідження іменної словотворчої системи для Потебні була теорія дієприкметників (Participialtheorie), що її висунули німецький мовознавець Т. Бенфей та його послідовники. За цією теорією, вся різноманітність іменних суфіксів зводиться до невеликої кількості дієприкметникових суфіксальних форм. Бенфей безпідставно твердив, що активні дієприкметники теперішнього часу давніші за інші іменні форми. А. Кун та інші зарубіжні дослідники намагалися звести до однієї форми суфікси різних видів, постулюючи при цьому непереконливі звукові переходи. Не поділяючи теорії Бенфея в цілому, Потебня вбачав, однак, у ній і деякі позитивні сторони. Він, з одного боку, визнавав первісну різноманітність і генетичну відмінність певних суфіксів, а з другого — можливість переродження одного суфікса в два і більше нових суфіксів, про що свідчили пізніші факти слов'янських мов.

Вітчизняне мовознавство другої половини XIX ст. розвивалося під знаком критики вчення про логічне членування речення, прийнятого у першій половині століття, і відмовилося від нього.

Першим проти зближення і навіть ототожнення основних понять граматики й логіки, характерного для лінгвістичної думки попереднього періоду, виступив Потебня. Передусім, він акцентував увагу на тому, що і логіка, і граMATика мають різні предмети дослідження. «Для логіки, — підкреслював учений, — словесне вираження прикладів її побудови байдуже», тоді як граматику цікавить саме це і ніщо інше. Виступаючи проти звичайної практики ототожнення слова й поняття, речення й судження, Потебня писав: «Слово не лише присутністю звукової форми, але й усім своїм змістом відрізняється від поняття й не може бути його еквівалентом або вираженням уже тому, що в ході розвитку думці передують поняття». І далі він зазначав: «ГраMATичне речення зовсім не тотожне й не паралельне з граMATичним судженням». На думку О. О. Потебні, «граMATичні категорії не збігаються з логічними».

Це стосується передусім категорії членів речення: «Категорії предмета та його ознаки не потрібні логіці, для якої і те й інше — тільки поняття, сукупності ознак. Тим менше можна вивести з логічного судження інші члени речення: означення, обставину, додаток». Потебня підкреслював, що у логіки й граматики не тільки різні предмети, але й різні завдання дослідження. Логіка вивчає закони правильного

мислення, відповідає на питання, чи не суперечлива думка, тоді як мовознавство, яке на відміну від логіки є не гіпотетичною, а генетичною наукою, «розглядає процес розповіді». У результаті Потебня показав, що логічне членування речення не є лінгвістичним завданням і що мовознавство відає лише граматичним членуванням.

Усвідомлюючи глибше, ніж його попередники, різницю граматики, логіки та психології, Потебня не міг не полемізувати з ними. Особливо ґрунтовною в праці «Из записок по русской грамматике» є критика синтаксичних поглядів Ф. І. Буслаєва, спостереження й висновки якого послужили вихідним моментом власних досліджень Потебні. Та гіркий досвід з критикою П. О. Лавровського не минув марно. Перш ніж віддати до друку працю «Из записок по русской грамматике», він поділився своїми сумнівами з самим Буслаєвим. Ось що відповів йому великий російський мовознавець:

Ви пишете, що повага до авторитету не виключає полеміки. Я скажу ще більше. Всяка жива ідея тому й плідна, що зароджує масу нових ідей, які й повинні відноситися до неї полемічно, щоб іти вперед. Сім'я повинно пустити в землю коріння й саме знищитися, щоб дати пагони, які зацвітуть. Той же закон природи управляє долею історичного прогресу, і той професор, який не радіє, що його слухачі дали та ширше від нього йдуть у науці, не тільки не цінує свого достоїнства, але й чинить капітальний гріх проти свого прямого призначення⁵².

Як глибоко шанував Потебня Ф. І. Буслаєва, красномовно свідчать такі рядки з єдиного, що зберігся, його листа до цього вченого від 15 березня 1879 р.:

Вважаю для себе щастям, що можу обґрунтувати свою рекомендацію О. І. Кирпичникову⁵³ на відзиві вченого, який користується настільки заслуженим і загальним визнанням. Прийміть мою щире подяку і побажання Вам ще багатьох років на службу російській науці, на її честь і славу. Честь маю бути одним з Ваших шанувальників⁵⁴.

Учень Потебні М. Г. Халанський пригадував, що з того часу, як було надруковано «Историческую хрестоматию церковнославянского и древнерусского языка» Ф. І. Буслаєва, його учитель не розлучався з нею ні в своїй науковій кабінетній роботі, ні на практичних заняттях зі студентами⁵⁵.

⁵² ЦДІА УРСР, ф. 2045, оп. 1, спр. 50, арк. 1 зв.

⁵³ Кирпичников Олександр Іванович (1845—1903) — російський історик літератури, професор Харківського, Новоросійського, Московського університетів, учень Ф. І. Буслаєва.

⁵⁴ ЦДАЛМ СРСР, ф. 69, оп. 1, спр. 52, арк. 1.

⁵⁵ Халанский М. Г. Памяти Ф. И. Буслаева. — Тр. пед. отд. Харьк. инст.-филол. о-ва, 1899, вып. 5, с. 3.

У КОЛІ СУЧАСНИКІВ

Незадовго до захисту докторської дисертації факультет звернувся до Потебні з проханням взяти на себе завідування музеєм образотворчих мистецтв при університеті. Музей мав би очолювати професор кафедри історії мистецтва, яка існувала в університеті, але такого професора не було.

Любов до рідного університету, розуміння його інтересів спонукали Потебню погодитися на цю пропозицію. Без усякої матеріальної винагороди зайнявся він справою, далекою від його наукових інтересів.

На прохання Потебні хранителем музею став його давній друг Григорій Сергійович Чириков, який по закінченні університету працював у бібліотеці.

Друзі почали з упорядкування занедбаних колекцій музею. Наприклад, багата колекція картин, акварелей, малюнків, гравюр, мистецьких видань, подарована Алфьоровим, надіслана була до університету без описів і будь-яких вказівок. Розбираючи її, Потебня та Чириков озброїлися довідниками з мистецтва, каталогами, словниками. Коли цього не вистачало, зверталися до компетентних людей.

За кілька років музей мав вигляд справжнього храму мистецтв. Збільшено було його площу. Картини, раніше розвішані як трапилося, розмістилися в строгій системі. Очищені від пилу, вкриті лаком, вони радували очі відвідувачів. Статуї було поставлено в простінках та кутках.

Скромно оцінюючи свої досягнення, Потебня у листі від 2 березня 1875 р. писав меценату І. Є. Бецькому:

Наука, якій я намагаюся служити, а саме мовознавство, зокрема історія східнослов'янських мов, перебуває з історією мистецтва лише в тому віддаленому зв'язку, що й багато інших наук, які викладаються в університеті. Я взяв на себе зберігання музею лише тому, що треба ж комусь з членів університету виконувати цей обов'язок. Кафедра історії мистецтва в Харківському університеті навряд чи скоро буде зайнятою. Таким чином, музей ще довго буде без постійного господаря. Я, за родом своїх занять і браком часу, можу принести музеєві лише незначну користь⁵⁶.

Докторська дисертація Потебні принесла йому заслужене визнання. З від'їздом до Ніжина М. О. Лавровського він зайняв місце завідуючого кафедрою російської словесності. Авторитет Потебні серед колег і студентів був завжди дуже високий. Мусили визнавати це й ті, кому не до вподоби були погляди та вчинки молодого професора.

А тим часом він відважився на крок, який потребував багато рішучості, мужності і відповідав духу улюбленого

⁵⁶ ВР ДБЛ СРСР, ф. 32 (І. Є. Бецького), картон 7, спр. 2, арк. 160.

Дружина О. О. Потєбні Марія Францівна (крайня ліворуч) із синами Олександром (внизу) і Андрієм та сестрами. 1 травня 1873 р.

роману революційної молоді тих часів «Що робити?» М. Г. Чернишевського. Наприкінці 60-х років громадянською дружиною Потєбні стала заміжня жінка. Дочка харківського видавця і продавця книг Франца⁵⁷ Заленського, Марія Францівна залишила на той час свого чоловіка — багатого полтавського поміщика Миколу Спиридоновича Ковалевського, не витримавши його деспотичної вдачі. Їй довелося при цьому розлучитися з сином, якого Ковалевський їй не віддав. Не мала Марія Францівна й права вступати в новий шлюб.

⁵⁷ Очевидно, у зв'язку з переходом у православ'я батько Марії Францівни мав ще інше ім'я — Володимир.

Подружнє життя Потебні склалося напрочуд щасливо. Марія Францівна поділяла передові погляди свого чоловіка, і невдовзі його друзі стали її друзями. Вченому було створено надзвичайно сприятливі умови для праці. У власному будинку по вул. Підгірній, № 4 все було підкорено його науковим інтересам. Години інтенсивної розумової праці змінювалися фізичною роботою у невеликому садочку, де росли розкішні квіти. Поряд з батьком привчалися до роботи сини — Олександр та Андрійко.

Взимку заливали власну ковзанку, й тоді вже хлопчики навчали батька ковзанярської майстерності.

Увечері вся родина збиралася в затишній вітальні. Марія Францівна сідала до рояля. Олександр Опанасович любив під звуки музики переписувати начисто накидані вдень рядки. Андрійко щось малював. А старший, Сашко, нерідко приєднувався до матері зі своєю віолончеллю.

Часто приходили гості. Бували в домі колеги Олександра Опанасовича по роботі, студенти, а то й молоді науковці з інших міст. Слава про харківського «самітника» вже вийшла за межі слов'янських країн. І послухати його мудрих порад прагнули й литовець Е. Вольтер, і румун Б. Хашдеу, й фінн Міккола.

Поступово визначилося коло друзів Потебні, місцевих і тих, що жили далеко від Харкова, хоча від цього їхня роль у житті вченого не стала меншою.

Про них наша подальша розповідь.

Марин Дринов. Потебня зустрівся з Дриновим 1872 р., коли кожен з них був уже цілком сформованою особистістю з яскравою індивідуальністю, чітким розумінням власного покликання. Проте в тій частині життєвого шляху, який вони пройшли нарізно, до зустрічі, було багато спільного, і ця обставина стала міцною підвалиною їхніх дружніх стосунків на всі наступні роки, протягом майже двадцятирічної спільної роботи на споріднених кафедрах.

Народився Марин Дринов 1838 р. в небагатій родині в болгарському містечку Панагюриште Північної Фракії. Одержав він добру початкову й середню освіту, а 1858 р. виїхав до Росії для навчання в університеті. Підготовка зайняла три роки — спочатку в Києві, а пізніше в Московії. 1861 р., витримавши вступні іспити, він був зарахований студентом Московського університету, де слухав лекції О. М. Бодяньського та Ф. І. Буслаєва і під їх керівництвом 1865 р. здобув ступінь кандидата університету.

По закінченні навчання Дринов став домашнім учителем у домі княгині К. О. Голіциної, що дало йому змогу протягом подальших шести років разом зі своїми вихован-

цями відвідати Прагу, Відень, Женеву та Рим. Ці поїздки молодий учений використав для роботи в європейських архівах, яка стала основою багатьох його досліджень. У цей період він опублікував першу розвідку — «Иезуиты и фонариоты» (журнал «Время», Константинополь, 1866), пізніше — праці з історії Болгарії, які відразу одержали міжнародне визнання. Повернувшись до Росії 1874 р., Дринов витримав у Московському університеті магістерський іспит і захистив магістерську дисертацію «Заселення Балканського півострова слов'янами». Після цього він прийняв запрошення Харківського університету очолити кафедру слов'янських нарід.

Ранні наукові успіхи Дринова відкрили перед ним можливість працювати в столичних університетах, але він віддав перевагу провінційному Харківському. Він прагнув не тільки наукової, але й практичної незалежності. Адже всю свою дослідницьку діяльність молодий учений пов'язав з долею Болгарії.

Тепер важко датувати першу особисту зустріч учених. Швидше за все, це сталося 1872 р., коли Дринов приїздив до Харкова, щоб познайомитися з майбутніми колегами. Можна, проте, з певністю сказати, що з перших хвилин знайомства з Дриновим Потєбня відчув до нього глибоку симпатію. Це почуття ясно виражене у відзиві про працю Дринова, з яким Потєбня виступив 2 травня 1873 р. за дорученням факультету. Починався відзив словами, що показували, наскільки глибоко розумів і як високо цінував він наукову діяльність Дринова:

Перед нами твори п. Дринова: 1-й — «Погляд на походження болгарського народу і на початок болгарської історії», Відень, 1869 р.; 2-й — «Огляд історії болгарської церкви від її початку й дотепер», Відень, 1869 р.; 3-й — «Заселення Балканського півострова слов'янами», Москва, 1873 р. ...

Перші дві праці написані по-болгарському і мають на увазі, в усякому разі часті, мету практичну. Унаслідок тяжких обставин болгарський народ «побачив себе ніби відрізанним від світу, сиротою між іншими народами, без минулого, без історії, без предків. Тому одне почуття мусило обійняти душу болгарина — самоприниження, яке рішуче перешкоджає самостійному розвитку болгар» (слова М. Дринова) і заважає їм користуватися сприятливішими умовами життя. Цьому почуттю гадав протидіяти п. Дринов виданням час від часу для своїх співвітчизників творів, які відносилися до їх історії.

Третій твір п. Дринова є його магістерська дисертація, схвалена історико-філологічним факультетом Московського університету. Написана російською мовою, вона свідчить про досконале знайомство автора з нею. Тут п. Дринов не знаходить за потрібне висловлювати інтимні причини, які примусили його обрати той, а не інший предмет, і — не без підстави, тому що для нас цілком достатньо того, що твір трактує дуже важливі питання перших століть історії слов'ян. Усі три праці, особливо остання, найзріліша, виявляють в авторові ґрунтовне знайомство з широким колом джерел грецькою й латинською мовою та з уче-

ною літературою предмета німецькою, французькою й італійською мовами, не кажучи вже про слов'янські мови⁵⁸.

Далі Потебня зупинився на основних достоїнствах і деяких недоліках праці Дринова. Всі члени факультету одноголосно висловили згоду з його відзивом, і Дринова було обрано доцентом кафедри слов'янської філології.

Наступного, 1874 р. трапилася нагода й Дринову виступити з оцінкою наукової праці Потебні. За дорученням ради факультету він підготував офіційний відзив на його докторську дисертацію. Це був перший відгук на працю, що пізніше дістала загальне визнання. Основна увага у відзиві Дринова була приділена новаторству Потебні, його полеміці з провідними мовознавцями ХІХ ст. — О. Х. Востоковим, Ф. І. Буслаєвим, І. І. Срезневським, Р. Шлейхером, Ф. Міклошичем та ін. Закінчуючи відзив, Дринов писав, що дослідження Потебні «Із записок по русской грамматике» «безперечно становить важливе надбання для науки про східнослов'янські мови»⁵⁹.

«Вельмишановний Марин Степанович брав діяльну участь у науковому хрещенні славетного лінгвіста і був одним з найдоброчливіших названих його батьків», — писав М. Ф. Сумцов. Учень обох вчених відзначав, що він досі не знав рецензій із таким серйозним аналізом та глибиною думки: «Потебню, як відомо, важко читати, а ще важче рецензувати... Цей відзив робить честь самому рецензентові»⁶⁰.

Через рік Дринов виїхав у закордонну подорож. Регулярно повідомляв він Потебню про хід своїх занять, виконував його доручення. Одночасно Потебня залагоджував справи Дринова на місці. Обмін листами тривав безперервно. В одному з них Дринов писав:

Вельмишановний Олександр Опанасовичу!

Дякую Вам за лист від 24 квітня, про одержання якого я своєчасно сповістив Вас через Амфіла Степановича⁶¹. Душевне спасибі Вам за клопоти у моїх справах. На підставі Вашого повідомлення про асигнування мені факультетом близько 300 карбованців на придбання книг я вибрав тут у Гебетнера-Вольфа на 127 карбованців різних книг, які він відішле завтра до Харкова на ім'я бібліотеки. Гебетнера-Вольфа мені рекомендували як найакуратнішого з тутешніх продавців книжок — він бреться постачати Вас у Харкові усякими польськими книжками на тих самих умовах, на яких постачає й бібліотеку Варшавського університету. Рахунок за цю посилку, в 147 крб. 54 коп., він надішле днями

⁵⁸ Почесть. — Харьков, 1908, с. 271—272. — (Сб. ист.-филол. о-ва. Т. 15).

⁵⁹ Там само, с. 279.

⁶⁰ Там само, с. 129.

⁶¹ Амфіл Степанович Лебедев — професор Харківського університету, учень Ф. І. Буслаєва.

з листом на ім'я нашого бібліотекаря Я. О. Бялясного, якого потурбуйтеся попросити заплатити цей рахунок швидше. Я придбав тут кілька книжок для себе й дві-три для Вас. Крім того, одержав для Вас від Лукіана Малиновського дві його праці: «Молитва Вацлава» та статтю про опільський говір. Всі ці книжки, мої та Ваші, загорнуті в окремих пакетах, який віддав Гебстнеру-Вольфу, щоб поклав і його до ящика, в якому відішле книжки для бібліотеки. На пакеті цьому виставлено моє прізвище з позначкою зберігати до запитання. Потурбуйтеся попередити про це Бялясного. Коли Ви хочете, то візьміть до себе цей пакет, розпечатайте, відберіть собі книжки, які Вам належать (на них виставлено Ваше прізвище), решту ж тримайте до мого приїзду. Малиновський дуже цікавився Вашими працями, адреса його: Лукіанові Юліановичу Малиновському. Викладачеві 3-ї Варшавської гімназії. У Варшаву. У будинок гімназії.

Я переконався, що у Варшаві можна зручніше, ніж будь-де, ознайомитися з польською літературою, тому й засидівся тут так довго. Сьогодні їду до Познані, звідки в Прагу і т. д. Амфіл Степанович повідомив мене телеграмою про моє обрання в Раді, але про подробиці балотування не написав ще.

Марії Францівні дякую за уклін і поздоровлення, засвідчіть їй мою повагу.

З глибокою пошаною М. Дринов ⁶².

Повернувшись до Росії, Дринов подав до Московського університету докторську дисертацію «Південні слов'яни й Візантія в X ст.».

Саме в цей час у Болгарії почалося повстання, відоме як Квітневе. У ньому взяли участь брати вченого. Так його родина, як і родина Потєбні, стала причетною до визвольного руху слов'ян.

Ще йшли бої в Болгарії, коли вчена рада Харківського університету розглянула питання про затвердження Маріна Дринова у званні екстраординарного професора. І тут на підтримку його кандидатури знову виступив Олександр Опанасович Потєбня, що закінчив свій виступ так:

Із звіту про закордонні заняття М. Дринова, поданого ним на факультет, я зробив висновок, що заняття ці дуже плідні. Збірка зразків середньо- та новоболгарської мови, яку він укладає, обіцяє дати розв'язання деяким спірним питанням слов'янського мовознавства, важливим, тим часом, для історії церковнослов'янської мови взагалі та, зокрема, на російському ґрунті. Взагалі, я вважаю себе вправі думати, що в особі М. С. Дринова наш університет придбав велику наукову силу ⁶³.

20 грудня 1876 р. рада Харківського університету затвердила Дринова в званні ординарного професора. Але в Харкові його вже не було. На цей час погляд ученого на шляхи визволення Болгарії змінився. Він уже обстоював збройну боротьбу за свободу. Більше того, у своїй публічній лекції «Болгарія напередодні її погрому» Дринов практично визнавав необхідність визвольної війни: «Доля, бачиться, обрала інший шлях до рятунку багатостраждаль-

⁶² ЦДІА УРСР, ф. 2045, оп. 1, спр. 73, арк. 3—4 зв.

⁶³ Почесть, с. 275.

Будинок О. О. Потебні в Харкові

ного народу — шлях кривавий, але пряміший і коротший»⁶⁴. Все це призвело до того, що він на кілька років залишив Харків і взяв участь у болгарському визвольному русі.

Про своє обрання Дринов дізнався в дорозі з телеграми Потебні й тепло подякував йому за турботу в листі від 24 грудня. Навіть у цей період не забуває вчений про справи й інтереси товариша:

Вельмишановний Олександрє Опанасовичу!

Душевне спасибі за телеграму, яку отримав ще у вівторок, о 9-й годині ранку. Виконавче засідання попереднього комітету відбулося третього дня, — за одним разом закінчили всі наради. Виявилось, що не було про що й радитися: програма IV з'їзду⁶⁵ давно готова й уже

⁶⁴ Дринов М. С. Сочинения. — София, 1915, т. 3, с. 55.

⁶⁵ Йдеться про з'їзд, присвячений 75-річчю виходу в світ «Слова о полку Ігоревім», що відбувся 1877 р. у Казані.

надрукована, надруковані вже й питання. На цій додатковій нараді було запропоновано кілька нових питань, серед них два від Вашого імені й три від мене, — вони будуть надруковані в окремих додатках до програми з'їзду. Комітет зобов'язує нас подати доповіді або повідомлення за поданими нами питаннями — мало того, він сподівається, що ми з Вами поїдемо на з'їзд до Казані. Вас зробили членом-кореспондентом з'їзду, що, мабуть, Вам уже відомо⁶⁶.

Потебня очолив створене 1873 р. при Харківському університеті Історико-філологічне товариство, секретарем якого з самого початку був Дринов. Після його повернення з Болгарії почався десятирічний плідний період їх спільної роботи в цьому товаристві.

Передчасна смерть Потебні 1891 р. була важким ударом для Дринова. Він очолив Історико-філологічне товариство і почав діяльно піклуватися про увічнення пам'яті свого товариша. 1892 р. Дринов підготував збірник «Пам'яті Александра Афанасьєвича Потебни» і перевидав ранню працю Потебні «Мысль и язык».

У записці Історико-філологічному товариству Дринов писав:

Праця «Мысль и язык», обнародувана років тридцять тому в «Журнале Министрства народного просвещения» за 1862 р., у наш час зробилася великою бібліографічною рідкістю і навіть зовсім майже забута. Тим часом вона має важливе значення, яке з плином часу буде тільки зростати, тому що працям Олександра Опанасовича Потебні у вивченні східнослов'янського слова належить своє майбутнє...

Розвинуті тут погляди покійний автор проводив у всіх своїх творах, які внаслідок цього перебували в настільки тісному зв'язку з його працею «Мысль и язык», що читачеві, не знайомому з останньою, багато що буде видаватися неясним, недомовленим⁶⁷.

Дружба з Марином Дриновим сприяла розвитку болгарських інтересів Потебні. До його послуг була величезна бібліотека слов'янських видань, зібрана Дриновим, серед яких визначне місце займали книги з болгаристики. Дринов постійно інформував його про новини політичного й культурного життя Болгарії. Коли болгарський учений організував у Харкові комітет допомоги балканським слов'янам, Потебня став його активним помічником.

Сучасники вважали Потебню фахівцем у питаннях болгаристики. Саме до нього як знавця болгарського народного побуту та народної творчості звертається комісія Російського географічного та археологічного товариства з проханням висловити міркування щодо програми вченої експедиції, яка мала вирушити до Болгарії⁶⁸.

Болгарські дослідники на працях Потебні вчилися глибини й сміливості теоретичного мислення, самостійно-

⁶⁶ ЦДІА УРСР, ф. 2045, оп. 1, спр. 73, арк. 5—6.

⁶⁷ Пам'яті Александра Афанасьєвича Потебни, с. 69.

⁶⁸ ЦДІА УРСР, ф. 2045, оп. 1, спр. 16, арк. 1—2.

сті, об'єктивності й майстерності аналізу. Праці харківського вченого були поштовхом до вивчення болгарської народної пісні в теоретичному аспекті. Основні положення Потебні про порівняльне вивчення слов'янського народного вірша, походження південнослов'янського епосу, про необхідність досліджувати народні твори в єдності форми й змісту пізніше розвинув болгарський дослідник М. Арнаутов. Він наголошував на своїй солідарності з ідеями Потебні та підкреслював, що правильністю поглядів і глибиною філософської думки український учений випередив багатьох сучасників.

Бодуен де Куртене. «У колишній Росії були три чудові лінгвісти-теоретики: О. О. Потебня, Ф. П. Фортунатов та І. О. Бодуен де Куртене», — писав академік Л. В. Щерба⁶⁹. За словами радянського вченого, всі троє були справді самостійними мислителями в галузі загального мовознавства й залишили глибокий слід у науці.

І Потебня, і Фортунатов (1848—1914), і Бодуен де Куртене (1845—1929) були сучасниками. Вони пройшли школу вітчизняного мовознавства, для якого було характерне розуміння мови як історичної категорії. На кінець першої половини ХІХ ст. І. І. Срезневський у праці «Мысли об истории русского языка» (1849) висунув положення: вивчати мову, не вивчаючи її історії, неможливо. На його думку, мовознавство має розкривати закони, яким підлягає розвиток мови.

Срезневський робив спробу з'ясувати причини, що зумовлюють зміни мов. Він відзначав зовнішні обставини — «зв'язки народу промислові, розумові, політичні, релігійні, кровноспоріднені з іншими народами», що впливають на мову. Внутрішні обставини пов'язані з виявленням суперечностей, що діють у мові, з виявленням того, які граматичні форми необхідні в мові, а без яких можна обійтися, які явища в мові випадкові, а які звиваються як волокна в одну нитку. Срезневський висунув важливе положення про нерівномірність розвитку елементів мови. У силу цієї нерівномірності в мові спостерігається існування різних шарів, «різночасно створених, давніх та нових». Нерівномірність розвитку мови, наявність в ній старих та нових елементів, боротьба між старим і новим визначають, за Срезневським, поступову зміну мови, яка виявляється в зміні її будови.

Працю Срезневського високо оцінили сучасники. Багато її положень були засвоєні слов'янськими вченими і

⁶⁹ Щерба Л. В. Ф. Фортунатов в истории науки о языке. — Вопр. языкознания, 1963, № 5, с. 89.

переосмислені ними відповідно до потреб духовного життя своїх співвітчизників. Прихильно було прийняте основне положення праці — ідея розвитку мови. У рецензії Буслаєв підтримав тезу про наявність у мові різночасних явищ, стверджуючи, що «історія мови стоїть у найтісніших зв'язках з сучасним її станом, оскільки відновлює і пояснює те, що тепер вживається несвідомо». Так у слов'янському мовознавстві середини ХІХ ст. закріплюється важливе положення про тісний зв'язок історичного (діахронічного) та сучасного (синхронного) стану мови.

На той час, коли розпочалася наукова й педагогічна діяльність Потебні та Бодуена де Куртене — 60—70-ті роки ХІХ ст., — ідея розвитку мови, тісного зв'язку її сучасного стану з історією була особливо актуальною.

Життя і діяльність великого польського і російського мовознавця Івана Олександровича (Яна Ігнаци Нецислава) Бодуена де Куртене тісно пов'язані з нашою країною. 1868 р. двадцятитрьохрічним юнаком приїхав він до Петербурга, щоб удосконалити знання зі слов'янської філології. Перед цим обдарований юнак закінчив слов'янський відділ історико-філологічного факультету Варшавського університету, де особливо цікавився історією польської мови. Його наукова розвідка, присвячена цьому питанню, була надрукована німецькою мовою під назвою «Деякі випадки дії аналогії у польському відмінюванні». У праці автор вперше послідовно застосував принцип аналогії для пояснення звукових змін і походження відмінкових форм.

У Петербурзі науковим керівником Бодуена де Куртене став Срезневський. Враховуючи інтереси молодого вченого, він запропонував йому тему магістерської дисертації, пов'язану з давньопольською мовою. У передмові до друкованого тексту дисертації Бодуен де Куртене зазначив: «На закінчення я вважаю найприємнішим обов'язком засвідчити тут глибоку вдячність І. І. Срезневському, який і запропонував мені зайнятися цим питанням і під час моїх занять не відмовлявся бути моїм керівником та наділяти мене своїми порадами, які, здебільшого при укладанні словника, були для мене неоціненною допомогою»⁷⁰.

У праці Бодуена де Куртене було зібрано та опрацьовано польську лексику з великої кількості латинських

⁷⁰ Бодуэн де Куртенэ И. А. О древнепольском языке до XIV столетия. — Лейпциг, 1870, с. IV.

документів, що стосувалися Польщі. Цей матеріал, головним чином особові імена й назви місцевостей, давав уявлення про найдавніші лексичні шари давньопольської мови Х—ХІІІ ст. Але основне значення праці в тому, що цей матеріал використано для опису фонетики давньопольської мови. Перша в історії полоністики спроба дати опис фонетичної системи давньопольської мови була високо оцінена керівником дисертанта, який в пізніше опублікованому «Отчете о трех книгах И. А. Бодуэна де Куртенэ» висловився так:

Завдання полягало в доказовому розкритті давньої будови польської мови, до того часу невідомої більшості дослідників, — і воно розв'язане, наскільки було можливо, повно та ясно. Прийоми, вжиті дослідником для розв'язання обраного ним завдання, з'явилися в його книжці не вперше; але цими прийомами для жодного наріччя ніким не зроблено було такого докладного й старанного дослідження, яке знаходимо в його книжці з давньої польської. Це, безсумнівно, один із найнеобхідніших посібників не тільки для того, хто бажає знати історію польської мови, але й для всякого слов'яніста⁷¹.

Варто відзначити, що теоретичні засади магістерської дисертації Бодуена де Куртене, стисло сформульовані у вступі, розвивають і продовжують зміст праці Срезневського «Мысли об истории русского языка». Бодуен де Куртене, якого з юнацьких років найбільше цікавили питання теоретичного мовознавства, особливо цінував цю роботу свого вчителя. Не раз нагадував він йому про необхідність перевидати книжку, що вийшла друком 1849 р. і давно стала рідкістю. Пізніше, коли питання про друге видання «Мыслей об истории русского языка» стало реальністю, Бодуен де Куртене у листі до Срезневського від 11 квітня 1877 р. висловив свій погляд на значення цієї праці: «Мысли об истории русского языка» — це така пам'ятка самостійної роботи російської думки в галузі лінгвістичної науки, що її бажано мати відтвореною і в 2-му виданні так, як вона з'явилася спочатку від першого, так би мовити, удару художника-вченого. Я навіть думаю, що не пошкодило б передрукувати перше видання цілком без усяких змін, додаючи тільки, де потрібно, примітки до 2-го видання. Це буде найкращий спосіб. Тут будуть задоволені потреби в історії мовознавства в Росії і теперішнього стану мовознавства взагалі»⁷².

Вплив «Мыслей об истории русского языка» дається взнаки й у подальших студіях Бодуена де Куртене, зокре-

⁷¹ Сб. Отд-ния рус. яз. и словесности, 1881, т. 21, с. 35.

⁷² Цит. за публікацією листів Бодуена де Куртене до Срезневського у статті: *Смирнов С. В.* И. А. Бодуэн де Куртенэ и И. И. Срезневский. — В кн.: *Ученые записки Тартуского гос. университета. Тарту, 1973, с. 204.* — (Тр. по рус. и слав. филологии. Сер. лингв.; Т. 22).

ма в докторській дисертації «Опыт фонетики резьянских говоров» (1875), тему якої йому також підказав Срезневський. На цей раз для дослідження було обрано словенську мову. Срезневський як автор першої спроби класифікації словенських діалектів запропонував обмежитися говірками резьянськими і терськими, розташованими на межі слов'янських і германських мовних масивів. Спостереження над таким мовним матеріалом дало змогу Бодуену де Куртене зробити висновки, важливі не лише для історії слов'янських мов, але й для теорії мовознавства. У праці є надзвичайно важливі думки про взаємини між мовами (взаємовплив і схрещування споріднених говірок, взаємовплив сусідніх мов, роль субстрату). Срезневському — офіційному опоненту на захисті Бодуена де Куртене — це дало підставу рекомендувати працю на Уваровську премію, якої Бодуен де Куртене був удостоєний 1876 р.

Перші наукові праці Бодуена де Куртене свідчать, що ідею розвитку мови він сприйняв у тому вигляді, в якому вона була засвоєна тогочасним російським мовознавством. Так, уже в його магістерській дисертації було використано обидва аспекти вивчення мови — описовий та історичний. Праця має описовий характер, обумовлений висунутим на перший план завданням аналізу фонетики, словотвору, відмінювання іменників та дієслів у давньопольській мові до XIV ст. Проте автор використав у ній також пам'ятки XIV та першої половини XV ст. Цей історичний підхід дав йому можливість подати досліджувану епоху в зв'язках з наступним розвитком польської мови.

У близькій за часом до цієї праці Бодуена де Куртене монографії Потебні «Из записок по русской грамматике» (т. 1—2) також простежуються риси синхронного опису мови. Структура речення східнослов'янських мов у XIX ст., різні граматичні категорії того ж періоду з їхніми формами та значеннями, частини мови та їх особливості — важливий предмет його дослідження. У цьому плані праці Бодуена де Куртене і Потебні помітно відрізняються від сучасних їм західноєвропейських лінгвістичних розвідок, у яких віддається перевага давнім явищам мови, її історії.

Потебня, як і Бодуен де Куртене, використав методи порівняльно-історичного мовознавства. Приклади сучасної мови супроводжуються в його монографії прикладами з давньоруської та споріднених мов, східнослов'янських діалектів. Подано також відповідні коментарі.

Обидва слов'янські вчені не обмежилися лише практичним застосуванням описового й історичного аспектів дослідження мови, а й розробили це питання теоретично.

Наприклад, ще 1870 р. Бодуен де Куртене мав намір надрукувати в одному з німецьких лінгвістичних журналів замітку про історичну мінливість основ відмінювання в індоєвропейських мовах. Але статтю було відхилено як надто сміливу, і вона побачила світ лише 1902 р. під назвою «Заметка об изменяемости основ склонения, в особености же об их сокращении в пользу окончаний». У ній учений вказував на те, що корені або основи слова, як і все в мові, підлягають постійним змінам, фонетичним або аналогічним, які приводять до зміни меж між морфемами слова. Він простежує послідовні етапи процесу переоформлення давніх основ, починаючи з прамови до появи окремих мов. Результатами такого морфологічного переоформлення стали, на його думку, повне змішування типів відмінювання, зникнення категорій основ у їх колишньому значенні та поява нових основ.

Подібні ідеї висловив Потебня в праці про іменник⁷³, яка, очевидно, створювалася на кілька років пізніше, ніж неопублікований варіант статті Бодуена де Куртене. Простежуючи процес взаємодії основ іменників, Потебня обґрунтував його теоретично, причому, як і польський вчений, звернув особливу увагу на стирання відмінностей між основами.

Історію іменного східнослов'янського відмінювання Потебня вивчав на широкому тлі слов'янських мов, залучивши до порівняння матеріал романських та германських мов. Дані романських мов становлять великий науковий інтерес для спеціалістів у галузі слов'янського мовознавства з огляду на спільність процесів, що відбувалися в романських і болгарській мовах за період становлення їх аналітичної будови. Услід за Срезневським Потебня вважав (і небезпідставно), що морфологічні зміни в граматичній будові мови зумовлюються як внутрішніми законами її розвитку, так і зовнішніми впливами. На його думку, ці впливи можуть сприяти глибоким змінам граматичної будови мови, що, зокрема, видно на прикладі болгарської та романських мов:

Занепад флексій в індоєвропейських мовах супроводжується, загалом кажучи, одними й тими ж явищами подібно до того, як у змінах звуків, занепаді довгих, посилені асиміляції повторюються всюди одні й ті ж закони. У болгарському відмінкові закінчення зазнали більшого

⁷³ Див.: ЦДІА УРСР, ф. 2045, оп. 1, спр. 171.

спотворення, ніж у будь-якому з інших слов'янських наріч, можливо, тому, що новоболгарське, подібно до романських, утворилося під сильним зовнішнім впливом ⁷⁴.

Проте на болгарський аналітизм Потебня дивився не як на момент, нав'язаний ззовні:

Цей останній (зовнішній вплив. — В. Ф.) як у згаданих мовах, так і всюди не вносить у граматику чужих для мови стихій, а тільки прискорює розвиток, тих, що були в мові до нього, через що і не слід дивитися ні на романські наріччя, ні на болгарське як на злиття різнорідних елементів. На цьому ґрунтується важливість порівнювання таких, за загальним визнанням, цілісних мов, як німецькі, слов'янські, з такими, як романські. Порівнювати можна лише однорідні величини ⁷⁵.

На думку Потебні, у романських та болгарській мовах зовнішній вплив міг тільки стимулювати процес руйнування відмінкових форм, що почався значно раніше. Одні відмінки, точніше, відмінкові форми, що виявилися сильнішими, асимілюють інші, внаслідок чого кількість граматичних форм зменшується, а зв'язки між словами передаються за допомогою службових слів. Розглянувши залишки синтетичної будови, що збереглися в аналітичній будові сучасних болгарської та романських мов, Потебня водночас зробив цікаві зауваження про ті або інші мовні факти. Наприклад, він зазначав, що форми чоловічого і середнього роду на *-а*, що вживаються у болгарській мові при числівниках *два*, *три*, є залишками двоїни, закінчення якої він бачить і в іменниках, що вживаються з числівниками *п'ять* — *дев'ять*, *двадцять*, *сто*. Показово, що відзначені ним у болгарській мові випадки вживання кличної форми замість називного відмінка властиві також українському й польському фольклорові.

Розглядаючи питання про зовнішні впливи, Потебня, як і Бодуен де Куртене, використав ідеї Срезневського, який виділяв зовнішні причини змінювання мов, зумовлені їх взаємним контактуванням, і внутрішні, викликані втратою певних граматичних форм.

Приділяючи велику увагу вивченню сучасної мови, Бодуен де Куртене підкреслив важливість та необхідність наукового опису її структури. Спроба теоретично обґрунтувати важливість статичного (описового) аналізу мови була новою для лінгвістичної думки XIX ст. Поштовх для створення вчення Бодуена де Куртене про статистику та динаміку дали твердження Срезневського про те, що історія мови перебуває у найтіснішому зв'язку з сучасним

⁷⁴ Там само, арк. 106 зв.

⁷⁵ Там само.

її станом, а також положення про наявність у мові різночасних шарів ⁷⁶.

Необхідність розмежувати ці галузі лінгвістики, на думку Бодуена де Куртене, диктується самою природою предмета дослідження. Необхідно, вважав вчений, розрізнити закони розвитку мови та закони, що зумовлюють деякий даний її стан. Закони другого роду становлять суть мови. Разом з тим, на переконання вченого, закони першого роду органічно пов'язані з законами другого роду, одні перетворюються в інші. Підвищена увага Бодуена де Куртене до описового методу не означала, проте, применшення ним важливості порівняльно-історичного методу. Виділяючи в лінгвістиці статичний (синхронний) та динамічний (діахронічний) плани, учений підкреслював: «Немає непорушності в мові... Статика мови є частковий випадок її динаміки».

Услід за Срезневським Потебня висунув ідею про те, що в синхронному стані мова — це не однорідні явища, а сукупність різних за часом появи мовних фактів. Наявність різних пластів або шарів у мові диктує різні методи її вивчення — в сучасному її стані (те, що Потебня називав синтаксисом) та в історичному розвитку (етимологічне, за термінологією Потебні, вивчення): «Буде перед нами речовинне або формальне значення слова, ми однаково а) або визначаємо його, що можливо тільки з контексту, зі сполучення його з іншими — точка синтаксична; б) або відшукуємо шлях, яким мова дійшла до цього значення, — точка етимологічна».

Зміст, який Потебня вкладав в усталені терміни «синтаксис» та «етимологія», нагадує погляди Бодуена де Куртене на статистику й динаміку. Як і його колега, Потебня протиставляв ці поняття, вказуючи на їх тісний зв'язок: «Етимологія та синтаксис відносяться одне до одного, як історія та опис сучасного стану; останнє пояснюється першим».

Намагаючись розглядати будову і склад сучасної мови як результат всієї попередньої історії, Бодуен де Куртене чітко сформулював принципи відносної хронології у вивченні мовних фактів, що відносяться до різних періодів розвитку мови. «При граматичному розгляді, — підкреслював він, — необхідно дотримуватися хронологічного принципу, тобто принципу об'єктивності щодо здійснюваного у часі генетичного розвитку мови».

⁷⁶ Див.: Березин Ф. М. Русское языкознание конца XIX — начала XX в. — М., 1976, с. 6.

У своїх дослідженнях Потебня надто обережний у віднесенні того або іншого мовного явища до певної епохи розвитку мови. Висловивши твердження, що в східнослов'янських мовах у напрямку до нашого часу збільшується протилежність імені та дієслова, він додає: «Але я гадаю, що відшукати ці сліди важко й що ті, які бачать їх на поверхні теперішньої або хоча й давньої, але високоформальної мови, якою є грецька, занадто полегшують собі роботу».

Те, що в наукових працях Потебні міститься приховано, що необхідно розшифрувати, прямо й відверто дається в його лекційних курсах. Усякий аналіз, на його думку, повинен відбуватися поступово. Було б величезною помилкою від слова, даного нам у сучасній мові, робити стрибок у доісторичний час. «Правильний метод, — підкреслював Потебня в курсі лекцій, читаних у 1882/83 навчальному році, — є метод історичний. Він відшукує стан слова, який найближче передує даному, тобто тому, з якого починаємо»⁷⁷.

Діяльність Потебні і Бодуена де Куртене збіглася за часом з діяльністю представників молодограматичного напрямку. Проте погляди слов'янських учених на розвиток мови помітно відрізняються від поглядів молодограматиків, тому що останні вважали науковою лише історичну граматику, а значення статичної, описової ігнорували.

Співзвучні твердженням Потебні та Бодуена де Куртене ідеї про необхідність розрізняти в мові опис (синхронію) та історію (діахронію), описовий (синхронічний) та історичний (діахронічний) аспекти дослідження висловив уже на початку ХХ ст. швейцарський учений Ф. де Соссюр. Проте він ставив у центр уваги описову, синхронну, лінгвістику, а історичну, діахронічну, визнавав другорядною.

Ідеї, пов'язані з розвитком мови, зокрема думка про тісний зв'язок описового та історичного її вивчення, як і багато інших теоретичних тверджень, висунутих Потебнею й Бодуеном де Куртене, не були достатньо оцінені їхніми сучасниками, вони набули актуальності й поширилися лише тепер.

Потебню та Бодуена де Куртене зв'язували й товариські стосунки. Можна припустити, що вони познайомилися 1876 р., коли Бодуен де Куртене приїздив до Харкова. Дізнавшись про відрядження Марина Дринова до Болгарії, він робить спробу зайняти місце викладача на кафедрі

⁷⁷ Потебнянські читання, с. 183.

слов'янських нарiч, але рада Харківського університету відхилила його кандидатуру.

Незважаючи на недовге особисте знайомство, вчені надалі постійно обмінювалися листами. Посилали вони один одному й праці своїх учнів.

Для історії мовознавства (вітчизняного й світового) найбільше значення мають два листи Бодуена де Куртене — від 11 квітня 1880 р. і 15 січня 1881 р. Здавалося б, нічого незвичайного. Професор А. Лескін — знайомий Бодуена де Куртене — просить дістати необхідні йому для наукової роботи праці Потебні. Та, процитувавши звернення Лескіна, Бодуен де Куртене доніс до нас ту високу оцінку, яку дав Потебні голова молодогограматичного напрямку:

Чи не могли б Ви якимось чином дістати граматичні праці О. О. Потебні, я досі жодним способом не міг їх роздобути. Найбільше потрібні мені «Два исследования...»⁷⁸ і «Заметки о малорусском языке»⁷⁹, та я був би радий усьому, що вийшло з-під його пера⁸⁰.

Цей невеликий абзац спростовує твердження, усталені в науковій літературі, нібито праці Потебні не були відомі світовій лінгвістичній думці ХІХ ст. До того ж в архіві Потебні зберігається лист самого А. Лескіна від 13 березня 1881 р.⁸¹ Він свідчить про те, що завдяки турботам Бодуена де Куртене обмін книжками між вченими було налагоджено.

Привертає увагу й зміст інших листів Бодуена де Куртене. У кожному з них — турбота про когось, прохання допомогти кому-небудь. Великі вчені не стояли осторонь і від громадського руху свого часу, займаючи чітко прогресивні позиції. Про це свідчить обмін листами від 25 липня — 18 серпня 1883 р. про влаштування в Харкові студентів, позбавлених права навчатися в Казанському університеті за політичними мотивами.

Ватрослав Ягич. Протягом багатьох років діяльність видатного слов'янського вченого Ватрослава Ягича (1838—1923) була пов'язана з Росією. Він приїхав у нашу країну 1872 р. і до 1874 р. займав кафедру порівняльного мово-

⁷⁸ Праця «Два исследования о звуках русского языка» (Воронеж, 1866) складається з двох статей, опублікованих спершу в журналі «Филологические записки»: «О полногласии» (1864, вип. 5) та «О звуковых особенностях русских наречий. С приложением образцов менее известных малорусских говоров» (1865, вип. 1).

⁷⁹ Окремий відбиток праці «Заметки о малорусском наречии» (Воронеж, 1871) передрукований з журналу «Филологические записки» за 1870 р. вип. 1—5.

⁸⁰ ЦДІА УРСР, ф. 2045, оп. 1, спр. 253, арк. 2.

⁸¹ Там само, спр. 76, арк. 1—2.

знавства й санскриту в Новоросійському університеті в Одесі.

З 1874 по 1880 р. Ягич очолював кафедру слов'янської філології Берлінського університету.

1880 року, після смерті Срезневського, Ягича обрали дійсним членом Петербурзької академії наук, і він переїхав до Петербурга. У Петербурзькому університеті він зайняв кафедру російської й церковнослов'янської мов. За періоду роботи в столиці Ягич діяльно збирав навколо себе російські наукові сили, був ініціатором ряду видань академії, у тому числі окремих пам'яток.

Ще в 70-х роках Ягич відповідно до свого розуміння завдань слов'янської філології задумав і здійснив видання журналу широкого філологічного профілю — «Archiv für slavische Philologie», що об'єднав кращі сили тогочасної вітчизняної та західнослов'янської філологічної науки. «Архів» почав виходити в Берліні 1876 р.

З-поміж учених нашої країни до співробітництва в «Архиві» Ягич залучив насамперед Потебню. У спогадах Ягич писав:

Необхідність мати співробітника для «Архиву» спонукала мене звернутися в Росії до людини, що постійно займається російською, особливо українською мовою, з чисто науковим спрямуванням, точно дотримуючись філологічного методу. Це був О. О. Потебня. Я зацікавився його філологічними, точніше лінгвістичними працями, коли ще був у Загребі та Одесі⁸².

Відзначаючи «чудову наукову об'єктивність О. О. Потебні», Ягич один з перших помітив та оцінив філософську спрямованість мислення цього вченого, хоча творчості самого Ягича така спрямованість не була властива. В «Истории славянской филологии» Ягич відзначав:

Він стоїть, на мій погляд, у ряду сучасних з ним філологів дуже високо: важко вказати іншого, хто міг би стати нарівні з ним у глибокому розумінні явищ мови та в філософській проникливості... Філософськими міркуваннями про мову у відношенні до психічних процесів слов'янська філологія зовсім не багата. Із згадуваних у нас слов'янських філологів, можливо, найглибше збагнув питання цього роду О. О. Потебня.

Щоб зрозуміти стосунки Потебні та Ягича, варто також звернутися до неопублікованих архівних матеріалів та свідчень маловідомих або забутих тепер видань. З'ясується при цьому, що ще 1871 р. Ягич надрукував у журналі «Rad jugoslavenske Akademije znanosti i umjetnosti» (т. XIV, с. 200—212) — органі Югославської академії наук та мистецтв — свою першу рецензію на граматично-діалектологічні праці Потебні. Уже тоді підмітив він багато визначних особливостей у дослідженнях українського

⁸² Јаһић В. Спомени тојећа живота. — Београд, 1930, с. 204.

вченого. Наприкінці 1873-го або на початку 1874 р., від'їжджаючи з Одеси до Берліна, він надіслав Потебні свої праці. Із супровідної записки видно, як уважно стежив він за працями Потебні, що виходили в світ, та як високо цінував його незвичайне обдаровання.

Одна Ваша примітка, надрукована в останній книжці «Журнала Министерства народного просвещения», — пише він, — змушує мене запропонувати деякі з моїх книжок і статейок, окремі відбитки яких випадково ще в мене зійшлися. Прошу Вас прийняти їх як доказ тієї поваги, яку я вже давно маю до Вас як до чудового представника слов'янської філології, який вміє займатися слов'янською наукою справді по-науковому⁸³.

Можна думати, що Ягич звернувся з цим листом до Потебні після ознайомлення з його рецензією на праці М. Колосова «Очерк истории звуков и форм русского языка с XI по XV столетие» та Л. Гейтлера «Starobulgarska fonologie se stalym zretelem u jazyku Litevskemu». Рецензія була опублікована під назвою «Заметки по исторической грамматике русского языка». У ній Потебня заперечував тлумачення ряду особливостей Ассеманієвого евангелія як дуже архаїчних і вважав можливим бачити в них результати пізніших змін. Ягича це мало зацікавити, оскільки він писав передмову до цієї пам'ятки, виданої вперше хорватським істориком Ф. Рачким 1865 р.⁸⁴

Відповідь Потебні від 29 квітня 1874 р. свідчить про те, що Ягич лише випередив події: знаючи про інтерес хорватського вченого до питань, які ставилися в його праці, Потебня чекав закінчення друку рецензії, щоб надіслати її Ягичу. Слід гадати, що у посилці з книгами, надісланий Потебнею Ягичу, разом з листом був виданий на той час у Воронежі перший том «Из записок по русской грамматике» («Введение»). Другий том, що друкувався в Харкові, він надіслав до Берліна наприкінці 1874 р.

У 1875 р. відомий німецький учений Йоган Шмідт випустив другу частину своєї праці «До історії індогерманського вокалізму», де спеціально слов'янському вокалізмові відводиться близько 170 сторінок. У наступному, 1876 р. Ягич написав з цього приводу велику статтю «Про деякі відкриття слов'янського вокалізму» та опублікував у першому томі свого «Архіву». Як видно з цієї статті, Шмідт

⁸³ Ягич И. В. Письма к русским ученым, 1865—1886, с. 68.

⁸⁴ Ассеманієве евангеліє — пам'ятка XI ст. Назване так на честь патера І. Ассемані, який вивіз його 1736 р. з Єрусалима до Італії. Зберігається в бібліотеці Ватикану. Належить до службових евангелій, тобто таких, що містять розповіді про життя й учення Ісуса Христа, розташовані в порядку недільних читань при відправленні церковної служби.

«відкривав» явища (йдеться про сполучення голосних з плавними), давно відомі слов'янським ученим, і не знав таких ґрунтовних для свого часу досліджень, як стаття П. О. Лавровського «О полногласии» (1859) та праця Потебні «Два исследования о звуках русского языка» (1866).

Рецензія Ягича на докторську дисертацію Потебні «Из записок по русской грамматике» (т. 1—2), яку він помістив у другому томі «Архіву» за 1877 р. (тобто невдовзі після її публікації), була по суті однією з перших вагомих оцінок праці Потебні, що засвідчили неабияке її значення для тогочасного мовознавства. «Достоїнства цієї праці, — писав рецензент, — дають їй право на надзвичайно почесне місце в ряду досить нечисленних досліджень у галузі порівняльно-історичної літератури; праця О. О. Потебні є гідним суперником синтаксису Міклошича».

Особливо відзначав Ягич заслуги Потебні в галузі східнослов'янської діалектології та історії російської й української мов. Ще за життя вченого Ягич підкреслив те нове в його методі, що дало змогу харківському досліднику досягти видатних результатів. «Чого не вистачало Далю, за його ж визнанням, — писав Ягич 1889 р., — тим великою мірою володів глибокодумний дослідник східнослов'янських мов і видатний діалектолог професор О. О. Потебня. Його статті «Два исследования о звуках русского языка» (1866) та «Заметки о малорусском наречии» (1871) становлять собою поворот до суто наукового напрямку в дослідженнях діалектологічних»⁸⁵. У некролозі Ягич називав Потебню засновником наукової діалектології в Росії і підкреслював, що «його глибокодумні синтаксичні дослідження, які поширювалися на всі слов'янські мови, на жаль, не доведені до кінця, перевершують повнотою і тонкістю спостережень все, що можна вказати в цій галузі слов'янського мовознавства»⁸⁶.

Ягич багато зробив для того, щоб праці Потебні стали відомими й одержали заслужене визнання. Він сам вважав це своїм досягненням:

Той, хто пише ці рядки, ставить собі деякою заслугою, що він 1874 р., восени, виїжджаючи через Петербург за кордон, звернув увагу відповідних кіл (через Бестужева-Рюміна) на значення досліджень О. О. Потебні, що були вкриті мороком невідомості через те, що друкувались у провінційних виданнях. Як пізно в Росії й за кордоном стали цінувати лінгвістичну й філософсько-філологічну діяльність

⁸⁵ Ягич И. В. Критические заметки по истории русского языка. — Спб., 1889, с. 67.

⁸⁶ Arch. slav. Philol., 1892, Bd 14, N. 3, S. 480.

О. О. Потебні, свідчить дивний факт, що навіть Міклошичу більша частина праць О. О. Потебні залишилася невідомою⁸⁷.

Ягич доклав чимало зусиль до популяризації праць Потебні за кордоном, куди вони тривалий час зовсім не потрапляли. «Особливо з російської літератури неосвіченість вражаюча, — писав він з Відня О. О. Шахматову 1886 р. — Днями екзаменувався з «малоруської» або, як тут офіційно кажуть, «рутенської» мови студент-галичанин, який не зумів мені сказати ні слова ні про О. О. Потебню, ні про його дослідження з історії української літератури. Це невігластво характеризує тутешніх «хохломанів», як би назвали їх у Росії»⁸⁸.

Тісні й плідні наукові контакти Ягича й Потебні тривали від 1874 р. близько 15 років. Потебня брав активну участь в «Архіві», а Ягич перекладав його праці, постійно замовляв йому рецензії та статті.

Особисто ж учені так і не зустрілися.

⁸⁷ Ягич И. В. История славянской филологии. — В кн.: Энциклопедия славянской филологии. Спб., 1910, вып. 1, с. 551.

⁸⁸ Цит. за: Академик А. А. Шахматов. — М., 1947, с. 57.

ПОРА ОЧИЩАТИ РАХУНКИ

ДОСЛІДНИК

У 80-х роках інтереси Потебні знову зосередилися на народній творчості.

Доручення Академії розглянути збірник Головацького, — писав він до Ягича, — відвернуло мене від обробки уже забутої і частково вивітрілої моєї розвідки про дієслово, до якої я збирався повернутися, та примусило звернутися до української народної поезії, з якої я почав років 20 тому. Я не шкодую, тому що й відносно цього предмета, який тут, у Харкові, має свою традицію (Костомаров, Метлинський та деякі інші), пора мені очищати рахунки¹.

Дві праці Потебні — «Объяснения малорусских и средних народных песен» та розгляд збірника Я. Ф. Головацького «Народные песни Галицкой и Угорской Руси» — мають важливе теоретичне значення для фольклористики.

У першій з них досліджувався величезний матеріал різних видів народної поезії та обрядовості. Тут Потебня сформулював власний основний принцип фольклористичного аналізу. Вихідним було уявлення про художній образ як органічну форму думки, що міститься в ньому. Звідси випливала вимога покласти в основу вивчення не тільки народної словесності, але й теорії словесності в цілому аналіз еволюції образів, в яких втілювалася людська думка протягом усєї своєї історії. Ця велика й капітальна праця містить багато нових спостережень і важливих міркувань, а тому довго ще буде настільною книгою для всіх, хто вивчає народну поезію, її форми і зміст.

Близький до цієї праці розгляд збірника Я. Ф. Головацького «Народные песни Галицкой и Угорской Руси». Він є стислим дослідженням про формальні принципи класифікації пісень. На думку Потебні, для класифікації пісень, яка привела б у певну систему зібрані багатства пісенного фольклору, слід розподіляти пісенну творчість за мотивами та розміром. Такий розподіл, вважав учений, дає можливість виявити окремі групи пісень, оскільки на його погляд, нова пісня складається за зразком попередньої, тобто примикає до неї наспівом і віршованим розміром.

¹ Олександр Опанасович Потебня : Ювіл. зб. ..., с. 85—86.

Встановлення генеалогії наспівів неможливе без виявлення генетичних зв'язків між розмірами. Подібної класифікації пісень до Потебні не було, бо для цього бракувало як матеріалів, так і необхідної підготовки збирачів фольклору.

Не можна звинувачувати наших збирачів, — писав учений, — що в них відносно легке записування слів не йде поряд з записуванням наспівів, які в багатьох випадках тільки й можуть застерегти від неточності й помилок при передачі розміру. Ми бачимо, що пісня, особливо лірична, без наспіву втрачає половину життя й ціну, що слова, як здається, незначні набувають часом глибокого, іноді зовсім несподіваного смислу від наспіву ?

Як і інші дослідники, Потебня шукав шляхів до встановлення історично-генетичного принципу вивчення народної поезії. Він виходив при цьому лише з таких фактів, які давали незаперечне право хоча б приблизно намітити час виникнення та змін у побутуванні народнопоетичної творчості. Учений брав до уваги дані історії мови, етнографічних та інших досліджень, які могли б допомогти висунути те або інше припущення.

Наприклад, пояснюючи походження весняної пісні «А ми просо сіяли», Потебня передусім звертає увагу на трудові процеси, відображені в її тексті. Далі він залучає дані матеріальної культури, відзначаючи, що просо, яке сіють і тепер, у давнину разом з ячменем було основною хлібною культурою. Аналізуючи текст пісні з історичного погляду, учений розглядає її форму. На його думку, приспів веснянки «Ой дід-ладо» є ознакою її стародавнього походження. Крім того, на давність пісні як додатковий факт вказує широке її побутування.

Групуючи пісні за спільністю змісту, розміру, мотивів, учений звернув увагу й на інші їхні ознаки, зокрема на образність. Образ розсіпання золота, сіяння перлів, якими в латиських піснях зображується сонце, він знаходив і в українських та болгарських веснянках, де образ сонця — дівчини, що сіє золото, — перенесений на наречену. У цьому порівнянні з сонцем і полягає величання людини, вже мало кому зрозуміле без відповідних коментарів.

Друга частина «Объяснений малорусских и сродных народных песен», що має підзаголовок «Обзор поэтических мотивов колядок и щедровок», за змістом виходить далеко за межі визначеної теми. Крім спостережень і заміток про колядки й щедрівки у ній багато зіставлень та думок про пісні весільні, весняні, літні, царинні, лазарські, купальські, обжинкові, підблюдні і т. ін. Російські билини, сербські та болгарські юнацькі пісні залучено для порівняння.

² Зап. Акад. наук, 1880, т. 37, № 4, с. 106.

О. О. Потебня. Фото 80-х років XIX ст.

У праці міститься чимало цінних спостережень, розробок і висновків про народну поезію, її форму та зміст. Водночас у ній поставлено і на матеріалі народної поезії певною мірою розв'язано ряд питань теорії художньої творчості. Наприклад, для розкриття її специфіки вчений розглядає окремі поетичні засоби. Так, образ сокола в заспівах народних пісень, на його думку, є засобом досягнення конкретності.

Прагнучи конкретності образів, поети різних часів і народів досягають цієї мети неоднаково. Вони або самим зображенням вказують на точку зору, з якої вона сприйнята, або ж (що, очевидно, є первіснішим) ставлять на цю точку зору себе чи іншу людську або людиноподібну істоту. Чим ширший світогляд, тим вище повинен стояти той, чийми очима дивиться співець. У народних піснях, зокрема колядках, цей поетичний засіб використовується постійно. З цього Потебня робить висновок: він міг виникнути в гористій місцевості, коли уявляється, що співець перебуває на вершечку гори. Недарма, очевидно, у фольклорі висловлюється побажання піднятися на крилах пісні, побачити далину очима птаха. У багатьох слов'янських народів співається, що сокіл сидить на високому дереві або літає високо в небі. У заспіві української думи сокіл високо літає, квилить-проквіляє, бо бачить:

На Чорному морі негаразд починає:
Ізо дна моря сильно хвиля встає,
Судна козацькі-молодецькі на три часті
розбиває.

Наприкінці XIX ст. у Харкові було видано ще одну працю Потебні — «Из лекцій по теории словесности. Басня. Пословица. Поговорка» (1894). Історія її створення така. У другій половині 80-х років на прохання гуртка

Диплом дійсного члена Чеського товариства наук О. О. Потєбні. 1887 р. Із фондів ЦДІА УРСР у Києві

жінок Олександр Опанасович погодився у себе вдома прочитати їм курс про відношення поетичних творів до слова. Записи цих бесід зафіксувала одна із слухачок. Учений переглянув їх і почасти виправив. Коли про ці своєрідні жіночі курси довідався куратор Харківського навчального округу, він надіслав Потєбні запитання про програму курсу і зажадав відомостей про кількість і склад учасників. Обурений вчений, як оповідає харківська легенда, відповів куратору так: «Це моя приватна справа. У мене збираються лише ті, кого я запросив. Як професор, я читаю лише те, що вважаю корисним і цікавим для своїх слухачів. Розміри моєї аудиторії, природно, обмежені розмірами мого чайного столу».

Окремі замітки, що стосувалися теорії народної поезії, міфа, проблеми народності в її відношенні до вивчення мови і фольклору, питань епосу, окремих жанрів фольклору, міркування про тропи й фігури, про сутність поетичного та міфічного мислення тощо, були зібрані та опубліковані 1905 р. у Харкові під загальною назвою «Із записок по теорії словесности».

У працях «Із записок по теорії словесности» та «Із лекцій по теорії словесности» Потєбня виклав струнку теорію слова й образу. Усяке слово, на думку вченого, під час виникнення складається з трьох елементів: єдності чле-

нороздільних звуків (або, як говорить Потебня, зовнішнього знака значення), уявлення (тобто внутрішнього знака значення) і самого значення. Звук і значення на- завжди лишаються обов'язковими частинами слова. Без одного з цих елементів немає слова. Звук без змісту не є словом, і навпаки, значення, яке не супроводжується членороздільним звуком, також не слово.

Середній елемент слова, тобто уявлення (внутрішній знак значення), дуже мінливий і з плином часу може зникати. За його наявності слово має образність і може бути назване поетичним; коли ж уявлення втрачається, слово перестає бути образним і стає логічною назвою предмета, дії або його звичайним означенням. За термінологією Потебні, слово в цьому випадку можна назвати прозаїчним. Яскравим прикладом втрати уявлення в словах можуть бути дієслова: *облачить* із *обволочить*, *ошеломить* із *ударить по шелому*. Поетичне слово перетворюється на прозаїчне. Але життя слова на цьому не завершується. Далі може відбуватися зворотне перетворення, оскільки слово не застигає в своєму старому значенні, а має властивість набувати нового. Так, слово *дім* із втраченим уявленням може знову вступити в поетичну фазу, якщо взяти з нього лише одну ознаку і перенести її в іншу сферу. Можна, наприклад, сказати: «певний юрист до такої міри ознайомився з відомою юридичною справою, що він в ній дома».

У розумінні Потебні всі три елементи слова перебувають у нерозривній діалектичній єдності і не можуть бути довільно розкидані. До того ж середній елемент (уявлення) постійно має властивість заміщати собою образ, він ніби розчленовує образ, пов'язуючи його частини з поняттям. Так, слово *щит* у процесі вживання породжує уявлення — образ *за щитом*, від якого виникає поняття *защита*. У цьому понятті збереглися значення та єдність членороздільних звуків; уявлення ж втрачено, сховалося за формою і значенням слова.

Звідси можна зробити висновок, що елемент, який породжує образність (тобто уявлення), має особливу гнучкість, еластичність, здатність поєднувати старі й новоутворені слова, наповнювати їх новим змістом. Сам процес пізнання Потебня розглядає як процес порівняння: дві величини, що порівнюються, з'єднуються за допомогою третьої — уявлення, яке несе нове значення. Свою думку Потебня ілюструє прикладами з етимології деяких слів. Наприклад, слово *корова* має відповідник у латинській мові — *sevus* (олень), що значить *рогатий*. Але *рога-*

тий — це тільки одна із всієї сукупності ознак даної тварини, так би мовити, перше, найзагальніше уявлення про неї. Серед рогатих тварин є руді, сірі, чорні, рябі і т. ін., тобто станеться диференціація ознак і наше уявлення про рогатих розшириться. А це, в свою чергу, відіб'ється на значенні слова. Ознаки *рогатий* уже буде недостатньо для того, щоб зрозуміти, про кого конкретно йдеться. Отже, виникнення нових уявлень на базі раніше пізнаних і є той шлях, який стимулює розширення значень слів.

Для своїх лекцій з теорії словесності Потебня використовував і фольклорні матеріали. Так, визначаючи гіперболу, він відносить до неї величання. Ілюструє він це положення витягами з українських народних пісень:

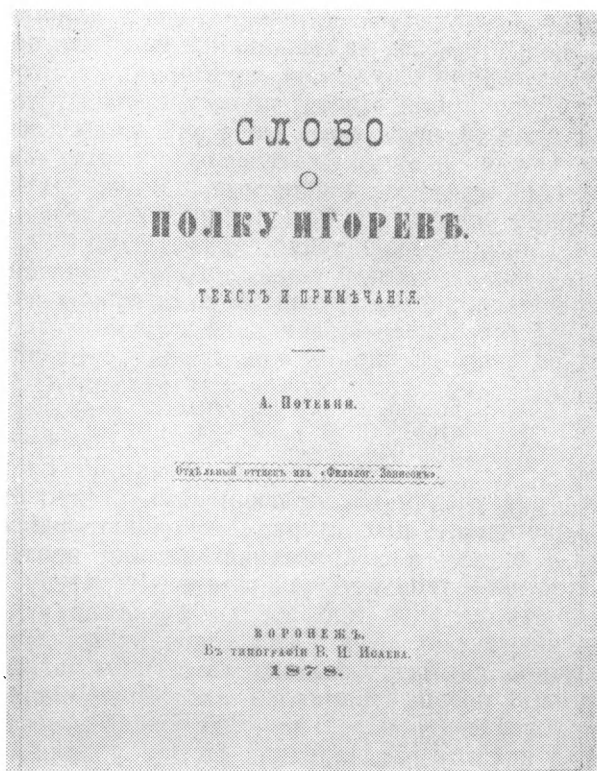
У мене дівчина, дівчина-рибчина:
Ой як заговорить, як у дзвін задзвонить,
Ой як засміється, Дніпро розліється.

Не один раз учений висловлював думку про те, що джерелом, яке живить літературу, є народна творчість. Не лише теми, сюжети, але й поетичні засоби, притаманні народній поетичній творчості, увійшли в літературу.

Розглядаючи питання про образи народних художніх творів, він звертається до пам'яток стародавньої літератури і підкреслює, що багато образів та спітєтів увійшло до них з народної поезії. Наприклад, поетичне порівняння Бояна з соловейком у «Слові о полку Ігоревім», на його погляд, веде початок від народних пісень, у яких «слава вкладалася в уста солов'я». У величальних народних піснях звичайним є образ «чудесного дерева», на верхівці якого птах (соловей) співає «славу». Потебня відзначає при цьому, що птах співає «те, що становить суть пісні».

Заперечуючи тим дослідникам, які вважали, що в «Слові о полку Ігоревім» зміст історичний, а форма неоригінальна і побудована на зразок візантійсько-болгарської воїнської повісті (В. Ф. Міллер, О. М. Веселовський та ін.), Потебня підкреслював, що ця пам'ятка глибоко національна, фольклорна і за змістом, і за формою, що це навдивовижу цілісний твір, який у цьому зв'язку може змагатися з будь-яким шедевром народної поезії. «Ми не знаємо, — писав він у передмові до своєї праці про «Слово» — іншого давньоруського твору, такою мірою прийнятого народнопоетичними стихіями».

Необхідно підкреслити, що у зростанні вимогливості до художності поетичних творів і довершеності їх образів Потебня вбачав свідчення розвитку поезії, а не її занепаду. Розвиток поетичного почуття, вважав він, у різних верствах

Титульна сторінка видання «Слова о полку Ігоревім» із науковим коментарем О. О. Потебні

може відбуватися нерівномірно, проте неправильною є думка про зворотний зв'язок між народною поезією та літературою освічених класів. Не слід думати, що з розвитком літератури має занепадати народна творчість. Потебня визнавав, що в житті можна знайти факти, коли народні пісні високої художньої вартості витісняються «творами лакейської, солдатської та острожної музи». Проте він вважав, що такі факти стають можливими лише як наслідок зниження естетичного почуття в тому середовищі, де їх виявлено, і рішуче заперечував, що вони зумовлені особливостями народної поезії і літератури. «Це лише тимчасова хвороба нашого розвитку, — зазначав він. — Література, особова поезія могли б приєднатися до переказу, підтримати його і не дати в ньому загинути тому, що варте життя».

ЛЕКТОР

Монографія «Из лекцій по теорії словесности», як майже всі праці вченого, створювалася в процесі читання лекцій. Цим зумовлена і своєрідність її мовного стилю. Тези й визначення в працях Потебні відбивають невпинне прагнення до максимальної точності. Звідси деяка громіздкість і важкість фрази. Разом з тим його визначення часто звучать як недомовлені до кінця, бо автор ніби дає своєму читачеві тези, стимулюючи його до докладніших роздумів у визначеному напрямі, збуджуючи творчі сили й спостережливість уявного співрозмовника.

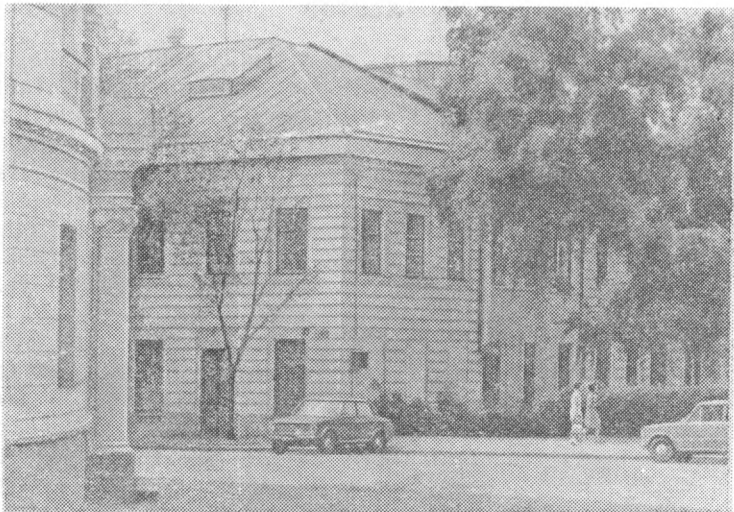
За спогадами сучасників, професор Потебня був чудовим лектором. Його лекції відзначалися жвавістю викладу. Це була проста розмова про досить складні речі. У його мові не було нічого, що нагадувало б промову з кафедри, нічого вишуканого, парадного, штучного. Здавалося, що він формулює думки на очах у студентів. Бувало Потебня запитував: «Розумієте?». І хоча студенти відповідали ствердно, подивившись на них, він говорив: «Ні, не розумієте». І знову викладав думку, але вже в інших зв'язках та іншому розвитку. Інколи лекція переходила в діалог.

Потебня запитував, змушував студентів думати, користувався їхніми помилками для дальших висновків, визначав характерність і психологічну вмотивованість цих помилок. Уся його лекція була розрахована на те, щоб будити творчу думку студента — самостійну, ясну, послідовну. Часто вчений захоплювався й залишався в аудиторії понад призначений час.

Учень Потебні — письменник, вчений-історик, академік АН УРСР Д. І. Яворницький у художньому творі «За чужий гріх» з великою любов'ю змалював постать свого вчителя в образі професора Хмари:

Звичайно в нього було не більш, як десяток слухачів, а проте це була велика і вчена, і моральна сила. Він вражав своїх слухачів не красномовством, не пластичністю речі, а дійсне страшенною глибиною свого розума, своїми оригінальними виводами і широкими порівняннями, до яких удавався, коли хотів ширше і яркше розвернути свої погляди і думки.

... Іноді він сяде на катедру і все прибира, усе прибира усякі приклади та призвіди, беручи їх із руського, польського, болгарського або ж із сербського чи із лужицького, хорутанського; далі удариться до перського, грецького, санскрицького; і слухачі його довго не можуть зрозуміти, на що й для чого те все він прибира та підводе. Коли ось він вмить стане на катедру, блисне гострими, глибокими і надзвичайно розумними очима, що засвітять йому не одним, не двома і не десятьма, цілими сорока розумами, розпряме глибокі зморшки на своєму високому і рівному, як по стромі, лобі й одразу як пробіжить по всьому тому матеріялу, який він тільки що зібрав до купи, та як виведе кінець,

Колишній корпус Харківського університету, в якому читав лекції
О. О. Потебня (наріжна аудиторія другого поверху)

так усі від незвичайності і глибочини його вивода аж жахнуться на місці.

... Своїми лекціями Хмара нагадував того справжнього артисту-будовця, що, будуючи величну і дивну хramину, він сперш усього обставнове її звідусіль густим рештованням і схова од погляда народа і довго, довго томить і шпирує його повною невідомостю, а потім вмить скине з будівлі усю дерев'яну одержу її і вмить покаже таку дивну і напрочуд величну хramину, що люде, збігшись до неї, довго стоять у глибокому непорозумінні й довго ніяк не можуть прибрати певних слів, щоб як слід висловити і вихвалити великого артисту-будовця.

... Слава про Хмару як великого ученого пройшла скрізь: не тільки що по всіх російських університетах, а навіть і далі, аж за кордон Росії.

ВИДАВЕЦЬ, РЕДАКТОР, ПЕРЕКЛАДАЧ

Уболіваючи за долю української культури, Потебня намагався зберегти й донести до читача кращі зразки народної поетичної творчості й твори письменників-класиків. Учений виступав як видавець, редактор і перекладач.

У 1880 р. (3 жовтня) до Потебні звернувся І. І. Манжура з пропозицією видати зібрані ним фольклорні матеріали:

Я маю збірник українських пісень (більше тисячі номерів), записаних мною в губерніях Харківській і Катеринославській. Коли існував Південно-західний відділ Російського Географічного Товариства, я його одіслав туди, але по закритті відділу я не знаю, де він дівся; ходять чутки, ніби вивезено за кордон; тому, вважаючи стосунки мої

з Відділом закінченими, маю честь запропонувати Харківському філологічному товариству — чи не видасть воно мого збірника в повному складі або частинами. Характеристику мого збірника Ви можете знайти у 2-му томі Записок Відділу. Крім того, у мене є багато казок, повістей, прислів'їв і т. ін., що не увійшли в «Народные предания» Драгоманова³.

Хоча Харківське історико-філологічне товариство ще не мало можливостей видавати книжки, Потебня зацікавився кореспондентом, про якого знав з передмови до збірника «Малорусские народные предания и рассказы». Там було відзначено, що від Манжури матеріалів «поступило особливо багато і всі найвищої якості»⁴. Потебня відповів Манжурі й, очевидно, просив надіслати деякі із зібраних пісень. Саме в цей час учений закінчив велику рецензію на збірку пісень Я. Ф. Головацького і в додатках до неї писав, що зробив огляд поетичних мотивів колядок та щедрівок за щойно викладеними принципами.

Одержавши від Потебні книжки, Манжура надіслав йому тлумачення окремих українських слів, скромно додавши: «Та все це Вам значно видніше і не смійтесь над моїми легковажними зауваженнями». Тут же подано зауваження до попередніх праць Потебні, що одночасно маляють самого Манжуру як збирача-фольклориста і доброго знавця народного побуту:

У Вашій рецензії на збірник Головацького (стор. 11) говориться про слово «бескид». В Олександрівському повіті є слово «бескеддя». Це скелясті яри, покриті терном, чорнокленом і корявим берестом, що зветься каранчина... Уявіть собі Журавлівку, тільки скелясту й покриту вищеназваними деревами, — це й буде бескеддя.

Потебня поставився до спостережень Манжури дуже серйозно. Деякі з них він умістив поміж «Дополнений и поправок» до своєї праці «К истории звуков русского языка» (вип. 3, Варшава, 1881, с. 122, 123, 129). І пізніше в працях вченого часто зустрічаються посилання на записи та повідомлення Манжури, що показують, як високо він цінував маловідомого збирача.

Зі свого боку Манжура відповідав Потебні повною відданістю. Восени 1881 р. він писав ученому:

Не покидайте мене без Ваших вказівок та заохочуючого до праці співчуття, бо в гурті, кажуть, і каша добре їсться, а то, живучи на хуторі, не бачучи нізвідки відгуку на свої поривання, губиш усяку енергію.

Невідомо, чим були заповнені подальші роки. Можна тільки гадати, що листування не припинялося, що саме в

³ Листи Манжури до Потебні опубліковані в кн.: *Манжура І. І.* Твори. — К., 1961, с. 382—400. До речі, зміст листів переконує, що родичем вченого Манжура, як вважають сучасні його біографи, не був.

⁴ Малорусские народные предания и рассказы. — Киев, 1876, с. 5.

цей час Манжура переписав та надіслав Потебні свої збірники матеріалів з української усної творчості. У протоколах Харківського історико-філологічного товариства зберігся запис про те, що професор Потебня робив доповідь про велике значення етнографічних записів Манжури і товариство ухвалило придбати всі ці матеріали, щоб згодом їх видати. Частину матеріалів товариство справді надрукувало ще за життя Потебні, якого й треба вважати їх видавцем⁵.

На 1881—1885 рр. припадає виступ Манжури на літературній ниві як поета. Саме тоді в катеринославській газеті «Степь» з'явилися перші його вірші. Дослідник творчості Манжури М. Мочульський вважає, що, «мабуть, і за заохотою Потебні почав Манжура писати вірші»⁶. Швидше мав рацію І. Я. Айзеншток, який стверджував, що Потебня відіграв певну роль на самому початку поетичної діяльності Манжури⁷.

Поет, наприклад, писав Потебні 7 січня 1885 р.:

Доля закинула мене в Катеринославську богадільню, де я тепер перебуваю. Коли вийду, не знаю. На перший час, як я влаштуюся, буду кінчати «Трьомсина», за якого мені обіцяв один видавець 200 крб.; але все це в майбутньому, тепер же прохаю допоможіть мені чим може.

У 1885 р. Манжура був у Харкові, можливо, у зв'язку з тим, що Історико-філологічне товариство придбало його етнографічні матеріали. На цей час, як пригадував М. Ф. Сумцов, він був уже цілком хвора людина, «хоч, незважаючи на нещасливу пристрась до горілки, що виявилася, тим часом, у нього і в Харкові ... зберіг чутливе серце, ясний ум, велике поетичне обдарування і живий інтерес до вивчення народу»⁸.

Потебня поставився до Манжури надзвичайно чуло, дав притулок у себе, довго розмовляв з ним, силуючись «заклясти в ньому біса», як писав згодом про це сам Манжура.

Мабуть, під впливом цих розмов Манжура від'їхав до Катеринослава з твердим наміром розпочати нове життя.

⁵ Див.: Степові думи та співи Івана Манжури / Под ред. А. А. Потебні. — Харьков, 1889. — 90 с.; Сказки, пословицы и т. п. / Зап. в Екатеринослав. и Харьк. губерниях И. И. Манжуры. — Сб. Харьк. ист.-филол. о-ва, 1890, т. 2, с. 3—203.

⁶ Мочульський М. На спомин Івана Манжури: Під роковини його смерті. — Літ.-наук. вісн., 1907, кн. 4, с. 32.

⁷ Айзеншток І. Я. Потебня і Манжура. — Зап. іст.-філол. відділу Всеукр. Акад. наук, 1929, кн. 21/22, с. 153.

⁸ Сумцов Н. Ф. И. И. Манжура как поэт и этнограф. — В кн.: Из украинской старины. Харьков, 1905, с. 114.

Справді, він ретельно знаходився складати книжки для народу, написав дві казки — «Як чорт шматочок хліба одслужив» і «Лиха година. Великодне оповідання», що вийшли друком у Катеринославі відповідно 1885 і 1886 рр.

Одержавши від Потєбні співчутливий відзив про мову казок, він погодився на пропозицію ученого перекласти на українську мову «Вія».

Увага, що звернув на Манжуру, скромного етнографа й дебютанта-поета, відомий професор та вчений, дуже його підбадьорила, і він ділиться з Потєбнею мріями й планами. Щоб підтримати надії поета й полегшити його матеріальне становище, Олександр Опанасович намислив видати збірник його поезій.

Лист до П. Г. Житецького від 18 лютого 1886 р. свідчить, як високо цінував Потєбня поетичний талант Манжури:

Знаючи за чутками про Ваші стосунки з редакцією «Киевской старини», дозволяю собі звернути Вашу увагу на особу, імені якої немає серед співробітників. Це Іван Іванович Манжура... Не кажучи вже про те, що, на мою думку, це, можливо, найталановитіший з молодших українських поетів (що для «Киевской старини» за характером цього журналу має мало значення), він як збирач етнографічного матеріалу відомий Драгоманову та ін. Він продав своє зібрання Харківському історико-філологічному товариству, але всіляко користуватися ним може. Дещо він і друкував у «Киевской старине». Та з нього можна мати багато чого, аби хоч мізерна винагорода за працю, бо він без перебільшення потребує шматка, хоч і не просить. Так склалися обставини.

Якщо цензура дозволить видання його віршів і якщо мені одному видатки будуть не під силу, чи не посватаєте нас з якою-небудь книгопродавською фірмою. Проте, поки про це рано⁹.

Наприкінці 1888 р. Харківське історико-філологічне товариство, яке очолював Потєбня, почало друкувати збірник фольклорних матеріалів Манжури.

Щодо збірника віршів, то тут справа затяглася. У тогочасних листах Потєбні знаходимо чимало вказівок на це. Так, у липні 1887 р. він запитував свого родича Володимира Івановича Штейна:

Володимире Івановичу! Чи не маєте зносити з цензурою? Чи можна з провінції твір українською мовою посилати прямо до Петербурга? Постанови щодо цього видаються потай. Ми не знаємо, що дозволено, що ні. Мені передано невеликий, але, на мій погляд, неабиякий збірник віршів по-українському. Частина я півроку тому надіслав через друкарню в цензуру, і ні слуху. Сором і ганьба. Потрібно друкувати за кордоном, що, зрозуміло, і для нас тут даремне; та все-таки краще, ніж зовсім не друкувати¹⁰.

І через півроку Потєбня звертається до Штейна з тим самим питанням:

⁹ Олександр Опанасович Потєбня: Ювіл. зб. ..., с. 90—91.

¹⁰ Відділ рукописів Інституту російської літератури АН СРСР, ф. 541, № 19, арк. 85. (Далі: ВР ІРЛ).

З півроку тому я через друкарню Каплан і Бирюков у Харкові надіслав до цензури рукопис Івана Калічки (псевдонім) «Степові думи та співи». По-моєму, автор, мій знайомий Іван Іванович Манжура, має сильний поетичний талант і збірничок його віршів за достоїнством неабиякий. Так ось цензура, за чутками, не дозволяє друкуватися, хоч нецензурного там немає. Питання в тому, чи варто й чи можна подати прямо до Петербурзького Цензурного Комітету, обминаючи Київ і Одесу, цей збірник від мого імені, пустивши в хід мое ім'я? Я взявся видати цей збірничок і хочу зробити ще одну спробу, перше ніж, з дозволу автора, відішлю для друкування за кордон. Закордонне видання для нас буде втрачене¹¹.

У листі від 25 листопада 1887 р. знову йдеться про вірші Манжури:

Українські вірші, може, зберуся переписати знову, оскільки надісланий в цензуру рукопис не повернуто. А втім, судячи з того, що в останній час навіть невинні й пусті речі українською мовою друкуються за кордоном, важко сподіватися на успіх¹².

Очевидно, за допомогою Штейна справу було розв'язано. «Степові думи та співи» побачили світ у Петербурзі 1889 р.

Цікавим для характеристики стосунків Потебні та Манжури є доопрацювання вченим віршів поета, вміщених до збірника. На цей факт звернув увагу І. Я. Айзеншток. Наприклад, у рукопису Манжури в перекладі з Ієроніма Перма два останні рядки звучали не зовсім вдало:

Зіронька ясна темньої ночі
Чужа і холодна нам завжди здається,
Квітки ж радіють в степу наші очі,
І серце, мов рідне, до неї сміється.
Літо минулось і квітки немає,
А зіронька тихо зорить, як і влітку;
Щире так щастя рівнесенько сяє,
Зрадливе і пишне минається невидко.

Виправляючи останні рядки, Потебня продовжив паралелізм, зробив образ рельєфнішим, посиливши емоційне враження від чудового перекладу Манжури:

Щире так щастя, як зіронька сяє,
Зрадливе і пишне минає, як квітка¹³.

Потебня високо цінував поезію Манжури. За спогадами М. Ф. Сумцова, крім чистоти мови, ученого приваблювали їх самобутність, розмаїтість образів, мужній стиль¹⁴. Довіряв він і його тонкому мовному чуттю, не раз звертався з питаннями щодо вживання того або того слова. Так, уже

¹¹ Там само, № 20, арк. 150.

¹² Там само, арк. 240.

¹³ Айзеншток І. Р. О. О. Потебня і українська література. — Шляхи мистецтва, 1921, № 2, с. 98—99.

¹⁴ Сумцов Н. Ф. И. И. Манжура как поэт и этнограф, с. 125.

в одному з листів 1886 р. Манжура торкається вислову «поле лиліє», який трапляється в думі «Про втечу трьох братів»:

Чи не буде це живе й донині слово «линіти», тобто хвилюватися, переливаючись від тихого вітерця, то світлою, то темною смугою. Наприклад, кажуть «гречки лініють», тобто хвилюються за хорошої погоди, причому «одна смуга — аж ворона, а інша — сиза». У тій же думі, записаній Кулішем, зустрічається вислів «поки сонце обитріє». Хтось, чи не Антонович та Драгоманов, передруковуючи його, переробили в «обвітріє». Така сваволя не має підстав, тому що слово це в формі «обіздріти» існує біля Дніпра й дотепер. Наприклад, кажуть «нехай сонце обіздріє», тобто це буде саме той час, коли зійде роса з трави.

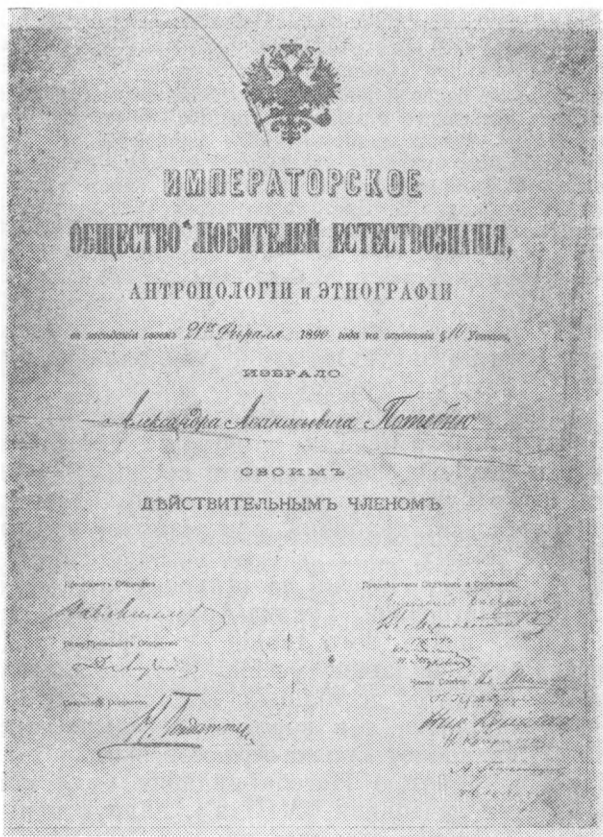
Разом з тим відчувається, що вчений був для Манжури не тільки високим авторитетом, але й дуже близькою за духом людиною. Манжура звертався до нього як до єдиного друга, що щиро цікавиться його долею, любить і розуміє його з усіма печалями. Так, в одному з останніх листів Манжура писав: «За фамільярність вибачте — так зірвалось; та мені здається, що хоч і стоїмо ми далеко на інших кінцях «житейської драбини», але ріднішої за духом людини кругом немає».

Виявом інтересу Потебні до талановитого українського поета Петра Петровича Гулака-Артемовського стало видання 1883 р. низки його творів у журналі «Киевская старина». Роллю видавця учений тут не обмежився, а поєднав її з роботою дослідника. До текстів було додано покажчики варіантів, а в короткій передмові відзначено особливості правопису Гулака-Артемовського.

Останньою роботою Потебні-видавця були «Малорусские домашние лечебники XVIII в.», надруковані 1890 р. в журналі «Киевская старина» кн. 1, с. 91—94. Приложення: 1—59.

18 листопада 1878 р. о першій годині дня в урочистому залі університету професор Потебня в присутності численної публіки прочитав лекцію про значення Г. Ф. Квітки-Основ'яненка як українського письменника, що особливо художньо та рельєфно відтворив історично-побутову сторону життя Слобідської України кінця XVIII—початку XIX ст. Вказавши на виправданість існування української мови й української літератури, лектор познайомив слухачів із хибними поглядами критичної думки 40-х років, яка висловлювалася з приводу творів Квітки, і протиставив помилкам критиків тієї епохи поважні аргументи.

Кафедра лектора була прикрашена зеленню та квітами, а над нею підносився портрет Квітки-Основ'яненка. По закінченні лекції було прочитано телеграми, одержані в цей день з різних кінців Росії від шанувальників Квіт-

Диплом дійсного члена Товариства любителів природознавства, антропології та етнографії О. О. Потебні. Із фондів ЦДІА УРСР у Києві

ки-Основ'яненка. Весь збір з лекції (200 крб.) і пожертвані присутніми на лекції 100 крб. склали частину суми, призначеної для оплати видання творів письменника.

Після цього невеликий гурток представників місцевої інтелігенції зібрався на ювілейний обід. Тут були професори університету, службовці і кілька дам. Було виголошено багато промов. Говорили О. О. Потебня, М. М. Бекетов та ін. Привітальні телеграми надійшли з Петербурга — від колишніх студентів Харківського університету, з Києва, Чернігова, Житомира, Глухова, Казані, Ніжина та інших міст. Прислав телеграму й біограф Квітки Г. П. Данилевський.

Дружина Потебні Марія Францівна в листі від 28 листопада 1878 р. писала до своєї сестри:

18 святкували урочисто ювілей Квітки. Олександр Опанасович прочитав непогану лекцію, потім ми обідали за підпискою, було душ до ста, з промовами й співами... Приїхав з цього приводу Лисенко, зібрав хор і співали малоросійські пісні (які, як тобі, напевно, відомо, заборонені для публічного виконання), а це хоча було й публічно, проте носило приватний характер, співав хор з його нової опери, а сам він грав увертюру «Різдвяної ночі»¹⁵.

Видати твори Квітки-Основ'яненка Потебня вважав своїм громадським обов'язком. Адже видання, здійснене Кулішем, до речі, неповне, вже давно розійшлося, а попит на твори улюбленого письменника не зменшувався. Водночас учений дивився на справу як на корисну «для історичного вивчення мови»¹⁶. Прагнучи підготувати наукове або, принаймні, найповніше видання, він надумав переглянути й звірити всі доти здійснені видання творів Квітки, а також почав розшукувати рукописи письменника в бібліотеках Харкова, Москви та Потербурга. Звертався він і до приватних осіб. Наприклад, приятель Потебні Г. С. Чириков 16 грудня 1878 р. писав І. Є. Бецькому: «Все, що Ви пишете про Квітку, я повідомив професорові Потебні. Він говорить, що цікаво було б йому бачити особливо українську повість «Перекотипале», писану власною рукою Квітки»¹⁷.

Книговидавець О. О. Гатцук писав Потебні про те, що московського видання творів Квітки він не знайшов, але продовжує шукати. На думку Гатцука, Потебня мав покласти в основу нового видання харківське, що друкувалося під наглядом автора.

Особливий інтерес у питанні видання творів Квітки-Основ'яненка за редакцією Потебні має листування вченого з І. І. Срезневським, який був особисто знайомий із письменником. Тому Потебня й звернувся до нього за допомогою та вказівками:

Я думаю, що українські твори слід було б надрукувати за першим виданням з віднесенням різночитань і виправлень О. О. Куліша у виноски. Не знаю, чи пощастить внести в це видання, якщо воно здійсниться, що-небудь нове, наприклад український оригінал повісті «Вот любовь», що безсумнівно існував. Можливо, Ви знайдете корисним дати які-небудь поради й вказівки¹⁸.

У наступному листі Потебня детально знайомив Срезневського з планом та принципами задуманого видання:

Найвні кошти не дозволяють думати про видання повного зібрання творів Квітки. Відповідно до цього я підготував до видання Малоро-

¹⁵ ВІ ІРЛ, ф. 541, № 19, арк. 201 зв.

¹⁶ Україна, 1927, кн. 1/2, с. 169.

¹⁷ ВР ДБЛ СРСР, ф. 32 (І. Є. Бецького), картон 8, спр. 1, арк. 183.

¹⁸ Україна, 1927, кн. 1/2, с. 173.

сійські повісті (крім однієї — зв'язав всі видання; правопис старий, не кулішівський, проте з додатком *є* для *тє*, *і* для *ї*, наприклад *ї-иш*, та двох наголосів, напр. «покрий мене, сира зѣмле, нехай я не бачу»), до яких я хотів би приєднати «Листи до любезних земляків», якщо знайдю можливість. Далі будуть йти повісті та історичні статті загальнолітературною мовою (починаючи з Ганусі), що були надруковані всього один раз і ґрунтовно забуті публікою. Драматичні твори, Халівський та Столбиков можуть бути до пори відкладені...

До особливостей мови я ставився обережно. З видання Куліша я утримав наголоси зі згаданою вище зміною, яка з зовнішнього боку збігається з старовинним звичаєм, а з внутрішнього має мету усунути фікцію, що міститься в такому зображенні акцентуації, як «моя мамо» або російське «мать моя». Насправді — один наголос більший, другий менший. Нового, звичайно, тут нічого немає. У подробицях можуть бути розбіжності й помилки з мого боку, як іноді помилявся Куліш. Зроблені останнім виправленням мови й пропуски я усунув. Виправлення інколи відзначав у виносках¹⁹.

У самому Харкові видавець знайшов дещо цінне для видання. В університетській бібліотеці було виявлено рукопис самого Квітки під назвою «Малороссийские повести, рассказанные Основьяненком. Книжка третья». Рукопис свого часу був уже повністю підготовлений до друку, навіть мав цензурний дозвіл. Він містив українські тексти повістей Квітки («Божі діти» та «Щира любов»), які до того часу були відомі лише в російському перекладі. Проте розпочати друкування творів Квітки виявилось далеко не простою справою. 1886 р. спадкоємці письменника передали земству право на видання його творів з тією умовою, що чистий прибуток піде на школу імені Г. Ф. Квітки-Основ'яненка. Лише після цього Харківська повітова управа прийняла рішення видати твори Квітки у тому вигляді, як підготував їх Потебня, за його редакцією і з його коментарями.

Тираж був визначений у 1800 примірників. Крім того, деякі особливо популярні твори мали вийти окремими брошурами тиражем до 30 тисяч примірників. Це були «Маруся», «Мертвецький великдень», «Добре роби, добре й буде», «Конотопська відьма», «От тобі й скарб», «Козирдівка», «Сердешна Оксана», «Пархімове снідання», «Салдацький патрет», «Божі діти», «Щира любов», «Листи до любезних земляків» і «Перекотиполе».

Через різні причини два перші томи творів Квітки за редакцією Потебні вийшли з друку лише на початку вересня 1887 р. Третій том побачив світ у червні 1889 р., а четвертий — у червні 1890 р.

Проте редакційну роботу Потебня закінчити не встиг. Ще два томи творів Квітки вийшли пізніше за редакцією М. Ф. Сумцова.

¹⁹ Там само, с. 170.

Те, що зробив учений, за його життя належно оцінене не було. Наприклад, «Киевская старина» (1889, № 10) почала свою рецензію підкресленням того факту, що «автор, який займає таке помітне становище в літературі і настільки популярний, тільки тепер, майже через п'ятдесят років після смерті удостоюється повного видання творів». Після цього було відзначено, що план видання, здійснюваний Потебнею, неповний, що деякі повісті пропущено: «Ганнуся», «Купований розум». Бажано було б, писав рецензент, «бачити, зрештою, зібраним разом все надруковане Квіткою від перших фельетонів Фалалея Повинухіна в «Украинском вестнике» десятих років до дрібних заміток і статей останніх років його життя». Приблизно такою ж була думка «Зорі» та інших періодичних видань.

Відповідно до умов наукової роботи на Україні XIX ст. Потебня викладав в університеті і писав свої праці російською мовою. І лише поетичні спроби вченого засвідчили як його глибоке знання української народної творчості, так і любов до рідної мови. Думка перекласти на українську мову античну класику виникла у Потебні в останні роки життя. І почав він з «Одіссеї», якою зацікавився ще в середині 70-х рр. Тоді ж він прочитав публічну лекцію про цей твір. На жаль, учений не записував своїх лекцій. Збереглися лише окремі начерки, якими він користувався, виступаючи перед слухачами. Начерки були опубліковані учнями Потебні після його смерті як додаток до книжки «Из записок по теории словесности» (с. 531—537). Книжка містить замітки вченого з теорії міфа, поезії й прози, які були йому доміжним матеріалом при читанні спеціальних курсів теорії поезії. Опубліковано було й знайдені уривки перекладу «Одіссеї»: 275 віршів третьої рапсодії, повністю сьому (347 віршів) та восьму (586 віршів), а всього — 1208 віршів (с. 541—583 названої вище книжки). Віршам передує невеличкий вступ (с. 538—541), цікавий тим, що в ньому розповідається про роботу над перекладом.

Хоча Потебня був одним з найкращих знавців української мови, він довго й старанно готувався до цієї роботи. Спочатку вчений простудював оригінал поеми, а після цього звернувся до її перекладів різними слов'янськими мовами²⁰. Відновивши в пам'яті образи та картини, які треба було відтворити в перекладі, він заглибився в читання тво-

²⁰ І. Я. Айзеншток свідчив, що на початку 20-х років у бібліотеці Харківського університету ще зберігався примірник перекладу «Одіссеї» польською мовою з помітками Потебні (Шляхи мистецтва, 1921, № 2, с. 99).

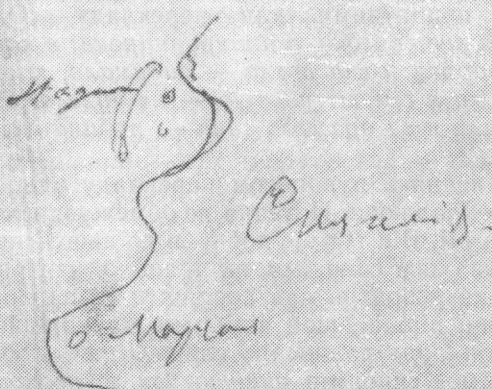
Я в своїм чужім кораблі маю
 Одишу з серця, пам'ятаю. не сто
 Покину Франції на землі
 Небачено будинок могого на бр.
 Шляхи. Як, вступивши в будинок

Мертвона мого
 - не маю.
 дором на мого
 Сподівання в
 Сподівання в.
 - на могого
 как могого

Гата (не см. от Неан)

Фотокопія фрагмента начерків праці О. О. Потєбні про «Одіссею» Го-

уважно до організації урядової
інформації щодо цієї справи.
- Справді там урядові
організації:
також, як робота вчора вночі;
до цього моменту.
§ 87-89.
завданням бачимо також ідею
наш. Квантита: над нами
- це організувати собі 20-
літній збір; затишні зусил-
ля. Коли прийняти
владу. Не в нас же.
ва
в
в

Мандри
Смисли
Морси

мера зі схемами мандрів героя поеми. Із фондів ЦДІА УРСР у Києві

рів народної словесності та класичних українських письменників.

В архіві вченого в окремії пачці паперів можна бачити зроблені ним виписки слів, виразів і фраз, які могли придатися для передачі назв предметів, дій, епітетів, означень, характеристик, що зустрічаються в «Одіссеї». Ці виписки лексичного матеріалу з фіксацією відповідних джерел показують, що Потебня перечитав Геродота, Іпатіївський літопис і літопис Самовидця, багато актів, виданих Археографічними комісіями, збірники пісень і прислів'їв Чубинського, Головацького, Метлинського, Номиса, Кольберга, матеріали, видані в «Записках о Южной Руси» й «Основі», твори І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, П. Гулака-Артемівського, Є. Гребінки, П. Куліша, Марка Вовчка, Л. Глібова, І. Манжури та ін.

Було зроблено понад 2500 виписок. Вони складаються з окремих слів або поставлених поряд синонімів: *горопаха, бідолаха, бідаха; густо, багато; скоро, швидко, хутко, шпарко, мерщій; бігати, чвалати, чесати, чухрати, чимчикувати, похатися; більше, кріпше, дужче, сильніше, міцніше* і т. ін. Записані також словосполучення, що вживаються в народній поезії для вираження певного поняття (*ревно заплакати, гвалт зчинити, раду складати, у славу вбитися, неславу зложити, сльози роняти, словами мастити, жалю серцю завдавати*) або для означення предмета (*ліс непролазний, качечка качуриста, ясна зброя, смажні уста, супротивне слово, люба згода, добра слава, пташки співучі, бджоли гудючі, золота брама — срібні одвірки, препишна вечеря, славні вечорниці, дівчина чемна, старець божий* та ін.). Виписував учений і цілі речення та фрази, що здавалися йому придатними для перекладу «Одіссеї», наприклад: *а в вись висока, а в ширь широка; в кору багрява, а в верх кудрява; сама стала — задумала, карі очі зарюмала; як була я сім літ удовою — не чула я землі під собою, як пішла я за вражого сина — побила мене лиха година* і т. ін.

Ознайомлення з рукописом перекладу «Одіссеї» показує, що, перекладаючи, Потебня не обмежувався одним словом чи виразом. Він тут же добирав до нього синонім або й два. Дописувалися синоніми, як правило, над рядком. Очевидно, вчений розраховував порівняти їх при остаточному переписуванні віршів, щоб відібрати найкращий. Так, над іменником *бандура* надписано слова *ліра й кобза*. Дієслово *живитися* має синоніми *шануватися* та *розкошувати*. До іменника *сварка* подаються синоніми *спірка* й *суперечка*, до *хазяйство* — *добро* й *добиток*, до *чадо* (одно) — *одилиця, оди-*

ничка. Порівняймо ще: вжиток — благо, вдача — доблесть, владика — господар, гнів — ненависть, губитель — душо-губ, злеє — лихо, колода — дуб, пучина — глиб, нащадок — потомок, дівка — панна, наддвірник — притолока, одноліток — ровесник, отче — батьку, палати — хороми, печаль — горе, порох — пил, піддашня — присінки, пута — сіті, розмова — річ, старий — батько, страх — сором, тета — пута, цілина — новина, честь — повага, шаноба — честь.

Аналізуючи добір синонімів Потєбнею, не вдається простежити якоїсь певної тенденції. Можливо, вчений враховував тут найрізноманітніші смислові й стилістичні нюанси, а також звучання вірша. Про це свідчать, як нам здається, такі дієслівні пари: *бігли — пливли, вихваляю — величаю, вмовляв — просив, в'язнив — уразив, дай — вділи, жують — їдять, зазнали — винесли, закопавшись — зарившись, здибало — настигло, зібралися — зійшлися, схопивсь — встав, ізвелів — приказав, любить — коха, метати (стріли) — пускати, навчали — наущали (будеш мене на добрий розум наущати — Метлинський, 351), нужуся — журюся, нудить — силує, облягли — обняли, одвічати — відповідати, одішлете — відправляйте, підштрикнула — пустила, прибув — завітав, пригорнуся — прихильюся, поспіли — попали, починав (співати) — заводив, пригнались — пригреблись, прорік — сказав, розкидав — розточив, прийняти (лиха) — зазнати, пустився (іти) — зібрався, спіткавши — зустрівши, точились (сльози) — лились, тужив — жалкував, взяли (лихо й журба) — скрутили.*

Звичайно, Потєбня не обмежувався добором синонімів лише до іменників та дієслів. Серед синонімів зустрічаються прикметники (*безлюдний — пустинний, веселий — приязний, гулкий — гучний — дзвінкий, зрадливий — лукавий, могутий — потужний, невимовний — неказаний, нерозумний — необачний, потужний — міцний, пресловутий — славетний, страшний — грізний, товстий — дебелий*), прислівники (*вкупі — посполу, добре — гаразд, до цяти — до щерті, надвоє — нарізно, разом — вкупі, чимало — багато, швидко — проворно, шкода — дарма*), службові частини мови (*коло — при, либонь — хіба, наперекір — проти, не то — чи, одначе — та тільки, поруч — побіля*) та ін.

На особливу увагу заслуговують у перекладі Потєбні синонімічні звороти, які передають ту саму думку різними лексичними засобами. Таких зворотів у тексті «Одіссеї» чимало: *аж страх розбирає — торопію, була до вподоби — подобалась, в душі замишлюючи злеє — каверзуючи злеє у*

серці, глумитися над ним — з його глузувати, добро замишляючи в серці — в думках до нього зичлива, до свого рідного краю — в отчизную землю, з криком сказати не можна яким — з галасом бозна-яким, інше щось мають на думці — інше щось затівають, од інших усіх втаїлося — з інших не постеріг ніхто, світло згасила очей — позбавила світла, як сіли вечеряти — відколи вечеряєм, перевищував всіх — узяв над всіма.

Видавці «Одіссеї» намагалися врахувати надрядкові варіанти-синоніми, подаючи їх внизу кожної друкованої сторінки. Проте це вдавалося їм не завжди. Нижче наведемо за рукописом Потебні уривок з 8-ї пісні, що в друкованому вигляді варіантів не містить. Синоніми подаємо в тексті в квадратних дужках:

Так. Та як був у плащі, ісхопившись узяв він у руку
Круг і більший і товщий, немалим чим дебелійший,
Од тих, якими кидались попромїж себе феаки,
Та розмахавши його, пустив міцною рукою.
Камінь загув; ік самїй землі аж поприпадали
Довговеселїї феаки, мужі корабельщики славні,
Під каменя льотом, а він перелетїв всі признаки,
Швидко з руки летячи [з руки біжучи]²¹. Положила признаку Атена,
Станом вподобившись мужу, слово рекла і сказала:
Йї слїпїй тобі, гостю, твою розпізнає прикмету
Помакки, з іншими бо вона не змішавшись в купу,
Геть собі дальше лежить. А ти на сей раз не бїйся:
З феаків ніхто туди її не докине [не досягне] ані перекине.
Так сказала, звеселився ясний Одісей²² многотерпець...

На жаль, у книжку «Из записок по теории словесности» було включено лише великі частини перекладу «Одіссеї». Малі уривки, про які є відомості в опису архіву Потебні, зробленому відразу після його смерті, до неї не потрапили²³. Пізніше архів ученого зазнав великих втрат. І тепер про ці невеликі тексти дають уявлення лише 4 рядки 10-ї пісні, які відшукав і опублікував І. Я. Айзеншток:

К острову Аполїї ми прибули. Проживав там
Атен, син Гиппата, милий богам нестерельним,
На пливучому острові, що його ввесь оббігала
Несокрушима стїна мїдяна та скелї²⁴.

Як показало наше вивчення архіву Потебні, у праці «Из записок по теории словесности» не повністю представлені й теоретичні розробки, пов'язані з перекладом «Одіссеї».

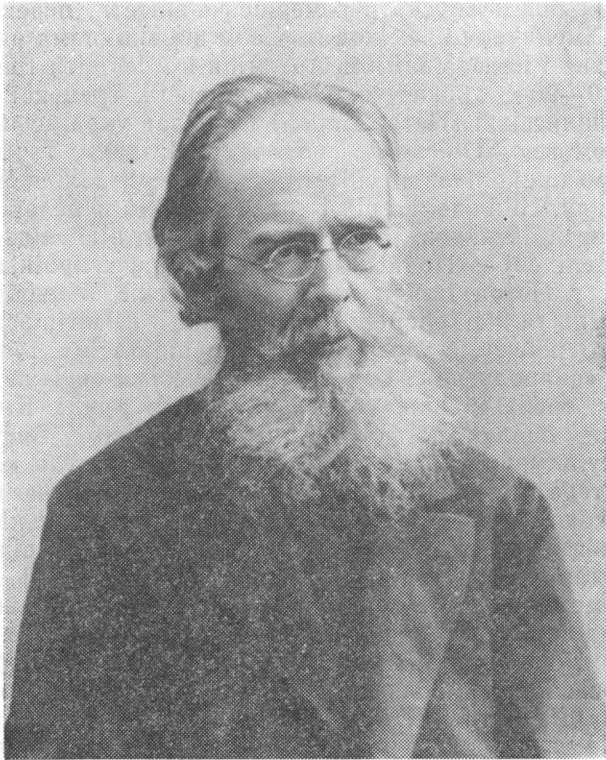
Уся ця велика робота Потебні була своєрідною підготовкою для передачі гомерівської поезії засобами україн-

²¹ У друкованому варіанті — «Швидко пустившись з руки».

²² У друкованому варіанті — «зрадїв Одісей».

²³ Памяти Александра Афанасьевича Потебни, с. 86.

²⁴ Шляхи мистецтва, 1921, № 2, с. 100.

О. О. Потєбня. Фото останніх років життя

ської мови. Суть її в тому, щоб, користуючись засобами виразності рідної мови, не підпорядкувати їм систему образів Гомера, не «українізувати» попутно всю внутрішню атмосферу і побутову обстановку його поем, як це робили попередні покоління українських перекладачів.

Так, перекладаючи «Іліаду» своєрідним чотиристопним амфібрахієм з наміром наблизити її звучання до українського народнописенного, С. Руданський не тільки вважав за можливе обходитися без славетних гомерівських епітетів, але намагався навіть перекладати міфологічні імена. Муза іменується в нього Співою, Аїд — Невидом тощо.

Майже одночасно з Руданським перекладав Гомера О. Навроцький, причому він теж замість гексаметра прийняв близький до народнописенного шестистопний хорей. Не відходячи від загальних прагнень до «онароднення» Гомера, що дозволяли йому замість аєда з кіфарою підставляти кобзаря з українською лірою, Навроцький все-таки не вва-

жав можливим опускати гомерівські епітети, перекладати грецькі імена, хоч і заміняв їх часом відповідними римськими (Діана і Венера замість Артеміди й Афродіти тощо).

У 80—90-х роках чудовий знавець грецької мови П. І. Ніщинський (Петро Байда) переклав українським гекзаметром всю «Одіссею» і половину «Іліади». Турбувався він і про прикрасальні епітети, хоча часом залишав їх без перекладу. Не подолав він і традиції щодо передачі грецьких назв по батькові — Атрідові у нього відповідає Атрієнко, Пелідові — Пелієнко і т. д. Такою ж «українізацією» нав'язані у Петра Байди й «лицарі славні», і «кобзарі» з «кобзами» та інші елементи українського і навіть загально-руського побуту, малозрозумілі провінціалізми тощо.

Від «онароднення» Гомера українськими перекладачами ХІХ ст. треба відрізнити позиції лівого крила Київської громади, очолюваного М. П. Драгомановим. Висуваючи свою культурно-освітню програму, він наполягав на тому, щоб література для українського народу створювалася «на мові, якою народ говорить, співає пісні, створює казки та прислів'я», пояснюючи при тому, що «взявши за відправну точку для української літератури простонародні пісні і казки, можна буде перекласти кращі зразки народних епосів аж до самого Гомера», а також ряд важливіших творів світової літератури. У світлі цих висловлювань новим щаблем в освоєнні Гомера на Україні уявляються часткові переклади «Іліади» та «Одіссеї», здійснені згодом І. Я. Франком, Лесею Українкою, О. О. Потебнею, В. Самійленком.

У праці «Александр Афанасьевич Потебня» (Петроград, 1924 р.) філософ Т. Райнов зробив кілька цікавих спостережень над перекладом «Одіссеї». На його думку, переклад Потебні не тільки витримує порівняння з класичним перекладом російською мовою, що належить В. А. Жуковському, але де в чому його перевершує. Для ілюстрації цього твердження Райнов подає уривок 7-ї пісні про перебування Одиссея у феакійців з перекладу Жуковського та паралельний з перекладу Потебні:

В город направил тем временем путь Одиссей; но Афина
Облаком темным его окружила, чтоб не был замечен
Он никаким из надменных граждан феакийских, который
Мог бы его оскорбить, любопытствуя выведать, кто он,
Но, подошед ко вратам крепкозданным прекрасного града,
Встретил он дочь светлоокою Зевса, богиню Афины,
В виде несущей скудель молодой феакийской девы.
Встретившись с нею, спросил у нее Одиссей богоравный:
— Дочь моя, можешь ли мне указать те палаты, в которых
Ваш обладатель божественный, царь Алкиной, обитает?
Многоспытанный странник, судьбою сюда издалека
Я заведен; мне никто не знаком здесь, никто из живущих

В городе вашем, никто из людей, обитающих в поле.
Дочь светлокая Зевса Афина ему отвечала;
— Странник, с великой охотой палаты, которых ты ищешь,
Я укажу; там в соседстве живет мой отец беспорочный;
Следуй за мною в глубоком молчаньи; пойду впереди я;
Ты же на встречах людей не гляди и не делай вопросов
Им; иноземцев не любит народ наш; он с ними неласков;
Люди радушного здесь гостелюбия вовсе не знают;
Быстрым вверяя себя кораблям, пробегают бесстрашно
Бездну морскую они, отворенную им Посейдоном.
Их корабли скоротечны, как легкие крылья их мысли.
Кончив, богиня Афина пошла впереди Одиссея
Быстрым шагом; поспешно пошел Одиссей за богиней.

У Потебні цей уривок звучить так:

Тоді-то підвівсь Одисей, щоб до города йти; Атена ж,
До його зичлива, туманом густим його оточила,
Щоб часом який з високоумних феаків спіткавши
Не став глумитись над ним словами та роду питати.
Коли ж уже мав уступити у город веселий,
То там зустріла його ясноока богиня Атена,
Дівчиною молодою, з глеком в руках, обернувшись,
Стала вона перед ним, а ясний Одисей став питати:
«Дочко, чи не провела б ти мене до домівки мужа
Алкиноя, що тут меж сими людьми панує?
Бо я тут чужий, дознавши й перетерпівши чимало,
Прихожу з далекого краю, тим-то не знаю нікого
З людей, що держать сей город і ниви сі роблять».
К йому ж промовила так ясноока Атена:
«Так я ж тобі, гостю, той дім покажу, що ти кажеш,
Бо се недалеко од чесного батька мого домівки.
Тільки ти мовчки іди (а я попереду йтиму);
Не поглядай ні на кого і не питайся ні в кого,
Бо тут такі, що не дуже чужих людей поважують,
Не дуже то люблять вітати, як прийде хто з іншого краю.
На кораблі швидкі вони лиш вповають, та моря
Пучину на них переходять: так дав їм землі потрясатель:
А кораблі в їх швидкі, як птиці крило або думка».
Так-то сказавши, його повела Паллада Атена
Спішно, а він затим пішов по слідах богині...

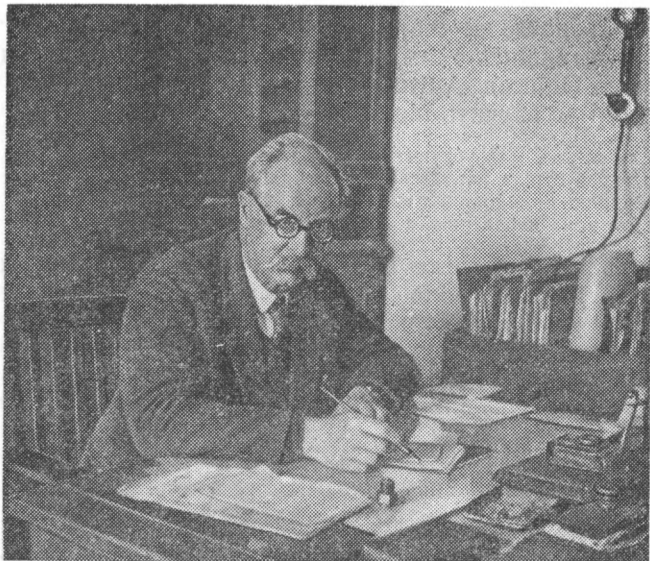
Райнов підкреслює, що переклад Потебні передусім простіший і природніший, тоді як переклад Жуковського рясніє навмисними залишками ломоносовського високого стилю й тією пишномовністю, що її багато хто визнає прикметою класичної поезії. Замість бундючного образу «несущей скудель феакійской девы» у Потебні простий образ молодої дівчини з глеком у руках. Настроївшись на стародавній лад, Жуковський перекладає: «Люди радушного здесь гостелюбия вовсе не знают». У Потебні просто: «Не дуже то люблять вітати, як прийде хто з іншого краю». Образи Жуковського якість розпливчасті, без певної рельєфності й психологічної колоритності. У Потебні вони, навпаки, точні, випуклі до скульптурності і повністю відповідають суті зображуваного. Жуковський говорить блідо: «Мне никто не знаком здесь, никто из живущих В городе вашем,

Син О. О. Потебні Андрій Олександрович, доцент кафедри ботаніки Харківського університету. Фото початку ХХ ст.

никто из людей, обитающих в поле». Потебня під-реслює: Одиссей розрізняє не просто тих, що живуть в місті і полі, а мешканців міст і тих, що «нивісі роблять», тобто хліборобів: виходить набагато конкретніше. Розмова між Одиссеєм і Афіною у вигляді дівчини передана Жуковським з робленою, фальшивою простотою. Дівчина визивається в нього показати дім Алкіноя «с великою охотою», додаючи, що він — поблизу оселі її батька «беспорочного». У Потебні все це конкретніше і правдивіше: дівчина говорить з видимим жалем до подорожнього: «Так я ж тобі, гостю, той дім покажу, що ти кажеш»,

і перекладачеві бажається вкласти в ці слова ще більше тепла, тому замість звертання «гостю», він добирає варіанти: «батьку», «паночке». Готовність свою вона пояснює тим, що дім «чесного батька мого» поряд дому Алкіноя: епітет «чесний» не лише в душі народної поезії, але й сповнений виразності, якої немає в епітеті, вжитому Жуковським. Ще: кораблі феакійців у Жуковського «скоротечні» — образ, який нелегко поєднати з образом корабля, предмета, що не здатний «текти» у сучасному розумінні, а давнє «течи» нами майже позабуте в значенні «рухатися». Потебня називає кораблі «швидкими» — вираз точний, образ уявний. Ще характерна подробиця: у Жуковського кораблі швидкі, «як легкіє крылья», у Потебні цей образ виразніший, конкретніший: «як птиці крило». «Взагалі, — говорить Райнов, — з деяким правом можна до перекладу О. О. Потебні пристосувати те, що сказав в одному листі до Фета Л. М. Толстой про Гомера в оригіналі, порівнюючи його з перекладом В. А. Жуковського: переклад О. О. Потебні подібний до джерельної води з смітинками, яка ломить зуби, тоді як переклад В. А. Жуковського нагадує дисти-

Син О. О. Потєбні Олександр Олександрович — завідує кафедрою електротяги Харківського механіко-машинобудівного інституту, учасник розроблення плану ГОЕЛРО. Фото 30-х років ХХ ст. Із фондів ЦДІА УРСР у Києві

льовану воду. А втім, це говориться не так на догану Жуковському, як для характеристики безсумнівних мистецьких елементів в обдаруванні О. О. Потєбні»²⁵.

Цікавим додатком до спостережень Райнова можуть бути слова Потєбні в листі до відомого російського вченого Ф. Є. Корша: «Пробував перекладати Гомера й, незалежно від мого вміння, думаю, що по-українському могло б вийти точніше й краще, ніж у Гнедича й Жуковського».

Продовжуючи спостереження Т. Райнова, інші дослідники підібрали ще деякі подробиці на користь перекладу Потєбні. Так, одне з порівнянь, наведених Райновим, не вичерпує всього поетичного образу. У Жуковського кораблі швидкі, «как легкие крылья их (тобто феакійців — В. Ф.) мысли», а в Потєбні, «як птиці крило або думка». Привертає увагу й таке місце з поданого вище перекладу Жуковського:

Но, подошед ко вратам крепкозданным прекрасного града,
Встретил он дочь светлоокою Зевса, богиню Афины,
В виде несущей скудель молодой феакийской девы,
Встретившись с нею, спросил у нее Одиссей богоравный...

²⁵ Райнов Т. Александр Афанасьевич Потєбня. — Пг., 1924, с. 20.

Такі звороти, як «встретил он ... богиню... в виде» тощо або «встретившись с нею, спросил...», вказують на ініціативу самого Одиссея. Активність богині Афіни не відзначена. У Потебні це звучить інакше:

Коли ж уже мав уступити у город веселий,
То там зустріла його ясноока богиня Афина,
Дівчиною молодою, з глеком в руках, обернувшись,
Стала вона перед ним, а ясний Одиссей став питати...

Виразами «зустріла його ... богиня... дівчиною ... обернувшись» і «стала вона перед ним» Потебня підкреслив ініціативу Афіни, її провідну роль.

У найкращому з сучасних перекладів «Одіссеї» Бориса Тена відповідне місце відтворено так:

Тільки-но до чарівного вже мав уступити він міста,
Як перестріла його сама ясноока Афіна
В вигляді юної діви, що з глеком ішла поуз нього.
Стала вона перед ним, і спитав Одиссей богосвітлий... ²⁶

Так само близький до потебнянського порівняння «як птиці крило або думка» рядок Бориса Тена: «Бистрі у них кораблі, мов крила, мов думка людини» ²⁷.

Потебні не пощастило ні завершити свій труд, ні довести перекладені ним уривки до художнього рівня, який цілком відповідав би його творчому задумові.

Не можна не помітити, що переклад Потебні не вільний від таких недоглядів, як, з одного боку, п'ятистопові рядки, з другого — гіперметричні, а також рядки з зайвим складом тощо. Не звільнився Потебня і від таких традицій своїх попередників, як підміна античної кіфари українською кобзою, як своєрідні назви по батькові грецьких героїв (правда, в трохи зміненій формі — Пелейович). Про незавершеність роботи Потебні над перекладеними ним уривками «Одіссеї» свідчать зрештою і численні варіанти до окремих слів і виразів у виносках, якими рясніє переклад.

Незважаючи на ці недоліки, попередня робота Потебні у зв'язку з перекладами з Гомера зробила вагомий внесок у методіку перекладацького мистецтва й підготувала ґрунт для подальшого й успішного освоєння спадщини Гомера в українській літературі.

²⁶ Гомер. Одіссея / Пер. із старогр. і склав приміт. Б. Тен. — К., 1963, с. 125.

²⁷ Там само, с. 126.

У ПАМ'ЯТІ НАЩАДКІВ

Уже з 1890 р. здоров'я Потебні почало помітно погіршуватися. Розкрилля ж його духовних сил ще тривалий час не віщувало близької розв'язки. І все-таки за кілька місяців до смерті він уже не міг відвідувати університет. Востаннє бачили його в аудиторії на початку вересня 1891 р. Відтоді оголошення «Професор Потебня не буде читати у зв'язку з хворобою» вже не знімалося. Студентів учений запрошував додому і під час бесід з ними ніби забував про хворобу, переймаючись запалом творчості. Та от настав час, коли навіть такі лекції вдома довелося відмінити.

Увесь кінець вересня, жовтень і листопад до студентів доходили чутки то про погіршення, то про поліпшення здоров'я Олександра Опанасовича. Студенти розпитували про нього викладачів та синів ученого. Одного разу професор Халанський відповів: «Мабуть, ми його втратимо: в останні відвідини я вже не міг бачити його». І на очах улюбленого учня Потебні заблищали сльози. Але через кілька днів Олександр Олександрович, старший син ученого, радісно говорив, що хворому стало краще.

І все ж незабаром пронеслася вразлива чутка.

Ми стояли в актовому залі університету, чекаючи лекції (публічної) Овсянико-Куликовського про Толстого, — писав Р. І. Каширенинов. — Підходить В. І. Харцієв блідий і зажурений: ми питаємо, що з ним. «А хіба ви не чули сумної новини?» Нам і в голову не прийшло, що за новина могла бути. «Олександр Опанасович помер сьогодні в 4 години». Не вірилося; обидва ми замислилися, намагаючись розібратися у своїх думках і почуттях. «Не кажіть же до кінця лекції Альоші». Він скоро підійшов, але ми промовчали. Тим часом збиралася публіка. Підійшли деякі професори. Турбувалися, щоб не стривожити Овсянико-Куликовського повідомленням раніше лекції. Та, як завжди буває, хтось поспішив сказати йому: зате, пам'ятаю, з яким натхненням, з яким жаром заговорив він в одному місці лекції про об'єктивну сторону людського духу, про споглядання, про науку. Йому уявилася в цю мить натхненна постать небіжчика й манила і кликала на ту височінь, якої він досяг за своє палке, діяльне життя і з якої тільки що кинув останній проникливий погляд на все земне; так нам здавалося¹.

¹ Из воспоминаний об А. А. Потебне одного из последних его слушателей Р. И. Каширенинова. — Харьков, 1713, с. 3—4.

Ось як пригадує цей момент Д. М. Овсянико-Куликовський, що саме в цей вечір, 29 листопада (11 грудня), читав у Харківському університетському залі публічну лекцію про Л. М. Толстого: «Йшов я на лекцію з тривожним почуттям невпевненості... Мое хвилювання все зростало; я почував, що все більше боюся». Та коли йому в момент переходу через зал до кафедри повідомили про смерть Потєбні, всю боязкість як рукою зняло. Твердою ходою попрямував він до кафедри, весь у полоні почуття, яке опишував так: «Тепер все одно, — чи справлюся з темою, провалюся чи ні, — все це дрібниці, про які не варто думати... І я привів усю лекцію в якомусь суворому тоні, — похмуро й різко, «майже сердито» і — здавалося мені — з повною байдужістю до її успіху чи неуспіху»².

Після лекції всі пішли на Підгірну вулицю.

У похмурий осінній день 1 (13) грудня учні Олександра Опанасовича Потєбні зібралися ще раз, але не в улюбленій його аудиторії і навіть не в кабінеті вченого, де він читав їм останні лекції. Прийшли вони на Харківське міське кладовище, щоб назавжди попрощатися з учителем.

Багато ще могла чекати від нього наука! Тому нестерпно тяжкою була думка, що загинула не тільки чудова людина, але й велика духовна сила. Розуміння непересічної суспільної значущості всієї роботи, що її провадив і не встиг завершити видатний вчений, поставило перед його учнями відповідальне завдання. Тільки вони були обізнані з низкою надзвичайно цікавих за новизною й строгою науковою постановкою питань, що лишилися не доведеними вченим до кінця. Тільки вони могли оформити окремі статті й начерки невтомного трудівника, зробити їх доступними читачеві.

«Зібрати й підготувати до видання рукописи вчителя», — такою була їхня перша думка. Але зробити це виявилось не так просто. Дрібний, дуже нерозбірливий почерк, особливості орфографії, недописані слова, скорочення, численні приклади й цитати багатьма індоевропейськими мовами зі своерідним написанням — ось зовсім не повний перелік особливостей чорнових начерків, з якими вони зіткнулися.

Усе свідчило про раптово перервану працю, на всьому лежав відбиток незавершеності.

Їх було декілька найбільш відданих: Р. І. Каширенинов, В. О. Лезін, Б. М. Ляпунов, В. І. Харцієв. Їхніми зу-

² Овсянико-Куликовский Д. Н. Воспоминания. — Пг., 1923, с. 178—179.

силлями при сприяттні університетських колег Потебні — Д. І. Багалія, М. С. Дринова, М. Ф. Сумцова, М. Є. Халанського — та завдяки невтомній допомозі Марії Францівни справу було зрушено. Ще наприкінці ХІХ ст. були видані третій том «Из записок по русской грамматике» (1899) і книжка «Из лекций по теории словесности. Басня. Пословица. Поговорка» (1894). 1892 р. було здійснене перевидання однієї з перших праць ученого «Мысль и язык».

Початок ХХ ст. був ознаменований виходом у світ фундаментального дослідження «Из записок по теории словесности».

Одночасно учні Потебні (так звана харківська школа) не тільки готували до видання його твори, але й розвивали ідеї вчителя у власних дослідженнях, намагалися застосувати їх в університетському та шкільному викладанні. Особливо велику роль у популяризації вчення Потебні відіграв Д. М. Овсяннико-Куликовський. Увесь його великий науковий доробок тією або іншою мірою пов'язаний із працями харківського дослідника.

Прогресивна діяльність і видатний внесок О. О. Потебні в науку були високо оцінені Радянською владою уже в перші пореволюційні роки.

Про це переконливо свідчить документ — Декрет уряду Радянської України від 31 березня 1922 р. «Про увічнення пам'яті і забезпечення родини професора Олександра Опанасовича Потебні», в якому значиться, що на ознаменування 30-ї річниці з дня смерті великого українського вченого, філософа-мовознавця Олександра Опанасовича Потебні Рада Народних Комісарів постановляє:

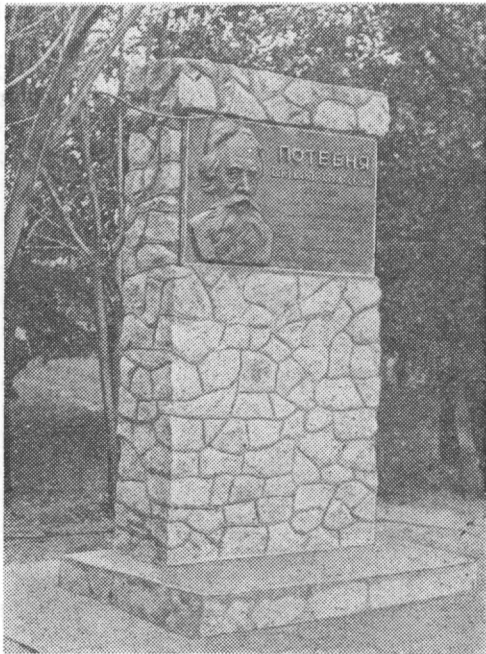
1. Присвоїти ім'я Потебні Харківському інституту народної освіти і науково-дослідній кафедрі мовознавства в місті Харкові.

2. Перейменувати Підгірну вулицю м. Харкова у вулицю Потебні.

3. Доручити Народному комісаріату освіти УРСР підготувати все для найшвидшого видання творів О. О. Потебні за рахунок держави.

4. Будинок № 4 на вулиці Підгірній, який належав покійному професорові О. О. Потебні, передати Українському комітетові сприяння вченим для влаштування в ньому будинку-комуни вчених імені професора Потебні з наданням в цьому будинку довічно квартири сину покійного — професорові Олександровичу Потебні з родиною.

5. Надати вдові другого сина покійного Андрія Олександровича Потебні — Вірі Петрівні Потебні — з родиною

Пам'ятна стела в селі Гришиному Роменського району Сумської області

право довічного користування квартирою на пільгових умовах у будинку по вулиці Підгірній, 10³.

Є в Харкові вулиця Потебні, але після реорганізації Харківського інституту народної освіти в місті немає жодного навчального закладу, що носив би ім'я вченого.

Розпочато перевидання праць Потебні, дедалі більше з'являється статей і книжок, присвячених розглядові тих або інших питань його наукової діяльності. У вересні 1977 р., на відзначення 142-ї річниці з дня народження вченого, у Києві було проведено перші Потебнянські читання. Вони виникли як своєрідний підсумок глибоких досліджень наукової спадщини Потебні, що протягом багатьох років здійснюються у нашій країні, і стали вже традицією. Другі читання відбулися 1979 р., треті — 1981 р. Радянські вчені, науковці всіх слов'янських країн готуються гідно відзначити 150-річчя з дня народження Потебні.

³ Збірник узаконень і розпоряджень уряду України, 1922, № 15, ст. 249; Культурне будівництво в Українській РСР: Важливіші рішення Ком. партії і Рад. уряду 1917—1959 рр. Зб. документів. Т. 1 (1917—1941). — К., 1959, с. 147.

Очолює цю роботу Інститут мовознавства АН УРСР, якому Указом Президії Верховної Ради УРСР від 13 лютого 1945 р. було присвоєне славетне ім'я Олександра Опанасовича Потебні.

Не забутий Потебня і там, де він народився. У селі Гришиному відкрито музей, а перед будинком сільської школи встановлено пам'ятник з барельєфом вченого.

Лаконічний напис повідомляє:

ПОТЕБНЯ ОЛЕКСАНДР ОПАНАСОВИЧ

22/IX 1835 — 11/XII 1891

Великий вітчизняний вчений-мовознавець. Народився на хуторі Маневі біля села Гришиного Роменського району Сумської області.

ОСНОВНІ ДАТИ ЖИТТЯ І ДІЯЛЬНОСТІ О. О. ПОТЕБНІ

- Олександр Опанасович Потебня народився 22(10) вересня 1835 р. на хуторі Маневі поблизу села Гаврилівки Роменського повіту Полтавської губернії (нині Роменський район Сумської області).
- 1836** Родина Потебні переїздить до Ромен.
- 1842** Іде до Радома і готується вступити до місцевої гімназії.
- 1844** Вступив до 1-го класу Радомської гімназії.
- 1851** Закінчив гімназію у Радомі зі срібною медаллю.
- 1851—1852** Студент юридичного факультету Харківського університету.
- 1852** Перейшов на історико-філологічний факультет.
- 1856** Закінчив Харківський університет зі ступенем кандидата, захистивши працю на тему «Первые годы войны Хмельницкого».
- Наглядач пансіону 1-ї Харківської гімназії.
- 1857—1858** Склав іспит на ступінь магістра слов'янської філології, працює в університеті.
- 1860** Присуджено учений ступінь магістра слов'янської словесності за працю «О некоторых символах в славянской народной поэзии».
- 1861** Ад'юнкт кафедри російської словесності Харківського університету.
- 1862** У «Журнале Министерства народного просвещения» видруковано працю «Мысль и язык».
- Відраджений Міністерством народної освіти для наукових занять за кордон на два роки.
- 1863** Вийшов збірник записаних Потебнею пісень під назвою «Українські пісні, видані коштом О. С. Балліної».
- Повернувся на батьківщину за рік до закінчення строку відрадження.
- 1863—1874** Доцент кафедри російської словесності Харківського університету.
- 1865** Делегат Харківського університету на I Археологічний з'їзд у Москві.
- Обраний дійсним членом Московського археологічного товариства.
- 1870** У журналі «Филологические записки» друкується праця Потебні «Заметки о малорусском наречии».
- Обраний дійсним членом Харківського губернського статистичного комітету.
- 1874** Присуджено вчений ступінь доктора російської словесності за працю «Из записок по русской грамматике» (т. 1—2).
- 1874—1875** Екстраординарний професор Харківського університету.
- 1875** Присуджена повна Ломоносовська премія за працю «Из записок по русской грамматике» (т. 1—2).
- Обраний членом-кореспондентом Академії наук.
- Обраний дійсним членом Товариства любителів російської словесності при Московському університеті.
- 1875—1891** Ординарний професор Харківського університету, завідувачий кафедрою російської словесності.

- 1877—1890 Голова Харківського історико-філологічного товариства.
- 1878 Присуджена Академією наук золота Уваровська медаль за розгляд праці П. Г. Житецького «Очерк звуковой истории малорусского наречия».
- Вийшла в світ праця «Слово о полку Игореве. Текст и примечания».
- 1879 Академією наук присуджена золота Уваровська медаль за розгляд праці Я. Ф. Головацького «Народные песни Галицкой и Угорской Руси».
- 1883—1887 Вийшли у світ два томи праці «Объяснения малорусских и сродных народных песен».
- 1883—1890 За редакцією Потебні видруковано «Сочинения Григорія Федоровича Квітки» (т. 1—4).
- 1887 Обраний дійсним членом Чеського товариства наук.
- 1890 Обраний дійсним членом Товариства любителів природознавства, антропології і етнографії при Московському університеті.
- 1891 Російським географічним товариством присуджена золота Костянтинівська медаль.
- Олександр Опанасович Потебня помер 11 грудня (29 листопада) 1891 р. в Харкові.

ОСНОВНА ЛІТЕРАТУРА ПРО О. О. ПОТЕБНЮ

Срезневский И. И. Записка о трудах профессора А. А. Потебни, представленная во 2-е Отделение ИЛН. — Зап. Императ. АН, 1876, т. 27, с. 93—121.

Памяти Александра Афанасьевича Потебни. — Харьков, 1892. — 90 с., портр.

Овсянко-Куликовский Д. Н. А. А. Потебня как языковед-мыслитель. — Киев, старина, 1893, т. 42, июль, с. 30—46; авг., с. 269—289; сент., с. 342—360.

Белоруссов И. М. Синтаксис русского языка в исследованиях Потебни. — Орел, 1902. — 258, XII с.

Ягич И. В. История славянской филологии. — В кн.: Энцикл. слав. филологии, 1910, вып. 1.

Про Потебню — с. 550—556.

Грунский Н. К. Очерки по истории разработки синтаксиса славянских языков. Т. 1, вып. 3. Значение А. А. Потебни в истории разработки русского синтаксиса. — Юрьев, 1911. — 76 с.

Сумцов М. Ф. Велетень думки й слова [О. О. Потебня]. — Х., 1922. — 16 с.

Райнов Т. Александр Афанасьевич Потебня. — Пг.: Колос, 1924. — 110 с.

Филин Ф. П. Методология лингвистических исследований А. А. Потебни: (К 100-летию со дня рождения, 1835—1935). — В кн.: Язык и мышление, М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1935, т. 3/4, с. 121—161.

Ярошевский М. Г. Учение А. А. Потебни о языке и мышлении: Автореф. дис. ... канд. филос. наук. — М., 1945. — 22 с.

Полов П. М. До характеристики наукової діяльності Потебні. — Рад. літературознавство, 1947, № 7/8, с. 115—134.

Бобкова В. С. Потебня как фольклорист: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Киев, 1949. — 19 с.

Булаховский Л. А. Александр Афанасьевич Потебня: (К 60-летию со дня смерти). — Киев: Изд-во Киев. ун-та, 1952. — 46 с.

Виноградов В. В. Из истории изучения русского синтаксиса (от Ломоносова до Потебни и Фортунатова). — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1958. — 400 с.

Олександр Опанасович Потебня, 1835 — 1960: Тези доп. і повідомл. на наук. конф., присвяч. 125-річчю з дня народж. видатного вітчизнян. лінгвіста, 31 жовт. — 1 листоп. 1960 р. — Одеса: Вид-во Одес. ун-ту, 1960. — 48 с.

Потебня Александр Опанасович (1835—1891): Опис документ. матеріалів особистого фонду № 781. — К., 1960. — 48 с.

Олександр Опанасович Потебня: Ювіл. зб. до 125-річчя з дня народж. — К.: Вид-во АН УРСР, 1962, — 112 с.

О. О. Потебня і деякі питання сучасної славістики. — Х.: Вид-во Харк. ун-ту, 1962.—306 с.

Теоретические проблемы советского языкознания: Сб. ст. — М.: Наука, 1968.—367 с.

Про Потебню див. іменний покажчик.

Чудаков А. П. А. А. Потебня. — В кн.: Академические школы в русском литературоведении. М.: Наука, 1975, с. 305—354, портр. *Франчук В. Ю.* Олександр Опанасович Потебня. — К.: Наук. думка, 1975. — 90 с.

Березин Ф. М. Русское языкознание конца XIX—начала XX в. — М.: Наука, 1976. — 364 с.

Про Потебню. — с. 9—71.

Булахов М. Г. Потебня Александр Афанасьевич. — В кн.: Восточнославянские языковеды: Биобиблиогр. слов.: В 3-х т. — Минск: Изд-во Белорус. ун-та, 1976, т. 1, с. 195—202, портр.

Иваньо И. В., Колодная А. И. Эстетическая концепция А. А. Потебни. — В кн.: Потебня А. А., Эстетика и поэтика. М.: Искусство, 1976, с. 9—31, портр.

Теняко Ю. П. Эстетическая концепция А. А. Потебни: Автореф. дис. ... канд. филос. наук. — Киев, 1976. — 18 с.

Білодід О. І. Граматична концепція О. О. Потебні. — К.: Вища шк., 1977. — 302 с.

Филин Ф. П. А. А. Потебня — русист. — В кн.: Традиции русского языкознания на Украине. Киев: Наук. думка, 1977, с. 136—148.

Павлюк М. В. Основні етапи розвитку українського мовознавства дожовтневого періоду. — Київ; Одеса: Вища шк., 1978. — 184 с.

Про Потебню — с. 104—126.

Пресняков О. Поэтика познания и творчества: Теория словесности А. А. Потебни. — М.: Худож. лит., 1980. — 218 с.

Русское и славянское языкознание в России середины XVIII—XIX вв.: В биограф. очерках и воспоминаниях современников. Учеб. пособие. — Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1980. — 210 с.

Гл. 8. Александр Афанасьевич Потебня (1835—1891), с. 170—260.

Потебнянські читання. — К.: Наук. думка, 1981. — 182 с., портр.

Дмитренко Н. К. Теория народной словесности как направление отечественной филологической науки 60—80-х годов XIX века: Фольклорист. тр. А. А. Потебни: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Киев, 1983. — 24 с.

Минералов Ю. И. Концепция А. А. Потебни и русский поэтический стиль. — Учен. зап. Тарт. ун-та. 649. Из истории славяноведения в России; 2. Тр. по рус. и слав. филологии; Сб. в честь 60-летия д-ра филол. наук проф. Н. И. Толстого, 1983, с. 90—105.

Наукова спадщина О. О. Потебні і сучасна філологія. — К.: Наук. думка, 1985. — 248 с., портр.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Айзеншток І. Я. 73, 93, 136, 138,
 143, 148
 Аксаков К. С. 68
 Алфьоров 105
 Алчевська Х. Д. 34
 Антонович В. Б. 139
 Ассемані І. 123
 Афанасьєв О. М. 70
- Багалій Д. І. 157
 Бакунін М. О. 50, 58, 61
 Баллін М. П. 37, 43, 44, 52
 Балліна О. С. 44, 46, 52, 62
 Балясний Я. О. 110
 Бахтін М. М. 3
 Безсонов П. О. 86
 Бекетов М. М. 140
 Бенфей Т. 70, 103
 Березін Ф. М. 6, 119
 Беринда Памва 84
 Бестужев-Рюмін К. М. 124
 Бецький І. Є. 105, 141
 Біликов І. С. 51—54
 Білодід О. І. 6
 Бобровський П. О. 11
 Богоров І. А. 86
 Бодуен де Куртене І. О. 113—
 121
 Бодянский О. М. 36, 70, 76, 107
 Бопп Ф. 53, 81
 Брандт Р. Ф. 79, 81
 Бриліантов 53, 59
 Будилович А. С. 94
 Булахов М. Г. 6
 Булаховський А. А. 84, 87, 88
 Буслаєв Ф. І. 29, 64, 70, 71, 77,
 94, 104, 107, 109, 114
- Ван-Вейк Н. 100
 Васильєв Л. Л. 86
 Вебер А. Ф. 54, 59
 Венелін Ю. І. 86
 Веселовський О. М. 131
 Ветухов О. В. 100
 Виноградов В. В. 3, 101
 Височанський П. 44
 Вісковатов О. П. 10, 13, 14
- Вовчок Марко 144
 Войціцький К. 29
 Волконський С. Г. 16
 Вольтер Е. 107
 Востоков О. Х. 68, 81, 82, 87,
 100
 Вуїч В. 85
- Гаттала М. 60
 Гатцук О. О. 141
 Гаупт М. 29
 Гебетнер-Вольф 109, 110
 Гейтлер Л. 123
 Геров Н. 86
 Геродот 144
 Герцен О. І. 48, 50, 55, 56, 57,
 58, 61
 Глібов Л. Я. 144
 Гнедич М. І. 152
 Гнилосиров В. С. (Гавриш) 34,
 35, 37, 38, 42—44, 59, 63
 Голіцина К. О. 107
 Головацький Я. Ф. 66, 126, 135,
 144, 162
 Головнін О. 44, 45, 61
 Гомер 148, 149, 150, 152
 Городиський А. 22
 Гребінка Є. П. 84, 144
 Грімм Я. 77
 Грінченко Б. Д. 84
 Грот Я. К. 82, 87
 Грунський М. К. 40
 Гулак-Артемівський П. П. 139,
 144
- Давидов Д. 13
 Давидов І. І. 26
 Дадіанов О. Л. 13
 Даль В. І. 65, 83, 124
 Данилевський Г. П. 140
 Даничич Д. 85
 Дарвін Ч. 94
 Діброва Г. В. 6
 Добровський Й. 68, 80
 Добролюбов М. О. 48, 49
 Домбровський Я. 49, 51, 57
 Дорошевський В. 100

- Доруля Я. 6
 Драгоманов М. П. 135, 137, 139, 149
 Дринов М. С. 29, 89, 107—112, 120, 157
 Дьяков В. А. 6, 46
 Ердман 53
 Єрмолов О. П. 9
 Житецький І. П. (Гнат) — 34, 45, 59
 Житецький П. Г. 59, 102, 137, 162
 Журавський В. А. 150—152
 Задонський Н. 9
 Зеленський Ф. 106
 Зернін О. П. 24
 Қараджич В. 24, 29, 79, 85
 Катичич Р. 6
 Катков М. Н. 25, 68
 Катранов Н. Д. 86
 Каширенинов Р. І. 155, 156
 Квітка К. В. 44
 Квітка-Основ'яненко Г. Ф. 18, 23, 83, 84, 139—144
 Кирпичников О. І. 89, 104
 Ковалевський М. С. 106
 Колесов В. В. 6
 Колосов М. О. 123
 Корж Ф. Є. 152
 Коссович К. А. 53
 Костир М. Т. 25
 Костомаров М. І. 23, 29, 62, 84, 126
 Котляревський І. П. 84, 144
 Котляревський О. О. 69, 94
 Кримський С. Б. 6
 Критенко П. П. 6
 Кричевська Є. П. 6
 Куліш П. О. 29, 43, 83, 84, 141, 142, 144
 Кульбакін С. М. 78
 Кун А. 101
 Курилович Є. 88, 89
 Лавровський М. О. 29, 77, 89, 105
 Лавровський П. О. 24, 26, 28, 29, 33, 36, 37, 39, 59, 64, 68—70, 72—77, 89, 104, 124
 Ладанський П. А. 10
 Лангевич М. 58
 Ларін Б. О. 99
 Лебедев А. С. 109, 110
 Лезін В. О. 156
 Лейкіна-Свирская В. Р. 46
 Лескін А. 121
 Лешка О. 6, 70
 Лисенко М. В. 141
 Лідерс О. М. 51
 Лободовський М. Ф. 73
 Лук'янович А. 16, 18
 Лук'янович (викладач) 29
 Ляпунов Б. М. 78, 79, 156
 Мажуранич А. 60, 79, 85
 Максимович М. О. 64, 66, 68
 Малиновський Л. Ю. 110
 Манжура І. І. 134—139, 144
 Марков М. І. 22
 Марков О. І. 18, 19, 22, 47
 Маркова (бабуся) 16, 18
 Маркс К. 49
 Матула В. 6
 Мейє А. 100
 Мельничук О. С. 41
 Мензенкамф фон 52
 Метлинський А. Л. 23, 24, 29, 84, 126, 144
 Мещанинов І. І. 99
 Микола І 48
 Міккола Й. 107
 Міклошич Ф. 24, 60, 68, 109, 124, 125
 Міллер В. Ф. 131
 Мочульський М. 136
 Муравйов М. М. 9, 10, 11, 12, 13, 14, 22
 Муравйова О. 22
 Мюлленгоф 54
 Навроцький О. 148
 Надеждін М. І. 64
 Неговський М. 23
 Некрасов Н. А. 43, 48
 Нелін О. П. 6
 Нечкіна М. В. 9
 Ніщинський П. І. (Петро Байда) 149
 Новицький І. П. 12
 Номис М. Т. 84, 144
 Овсянко-Куликовський Д. М. 155—157
 Огарьов М. П. 50, 56—58
 Опришко А. Я. 6
 Павський Г. П. 24, 68, 82
 Падлевський З. 57, 58
 Патера А. 5, 70
 Паулі Ж. 29
 Паулуцій 61
 Перм І. 138
 Пестель П. І. 58
 Пешковський О. М. 93

- Пирогов М. І. 45, 52, 58, 59
Півторак Г. П. 6
Повинухін Ф. 143
Погодін М. П. 37
Попов П. М. 12, 44, 45
Потебня Андрій Олександрович
106, 107, 152, 157
Потебня Андрій Опанасович 18,
46—51, 55—58
Потебня В. П. 157
Потебня М. О. 43, 59
Потебня М. Ф. 6, 94, 106, 107,
110, 141, 157
Потебня Олександр Олександрович
106, 107, 153, 155, 157
Потебня О. Ю. (перший) 9—16,
18, 22, 26, 47, 52
Потебня П. О. 45
Потебня П. Ю. 12, 14
Потебня Х. Ю. (другий) 9—13,
22
Пресняков О. П. 73, 74
Пушкін О. С. 18, 48
Пыпин А. Н. 54, 76, 77
- Райнов Т. 5, 150—152
Рачкий Ф. 123
Рилеев К. Ф. 48, 58
Римаренко С. 43, 52
Рославський-Петровський О. П.
24, 25
Руданський С. 148
Русанівський В. М. 6
- Сакович О. 35
Самійленко В. 150
Самовидець 144
Сераковський З. 49
Серно-Соловйович М. О. 43, 52
Ситник К. М. 6
Смирнов С. В. 115
Смородинов В. 19, 21
Снегирьов І. М. 72
Сосюр Ф. 120
Срезневський І. І. 23, 36, 52, 63,
64, 70, 74, 77, 93, 109, 113—119,
122, 141
Станг Х. 88
Суворов О. В. 9
Сумцов М. Ф. 24, 29, 33, 71, 73,
109, 136, 138, 142, 157
- Терещенко О. В. 29
Тен Борис 153, 154
Тинянов Ю. Б. 3
Толстой Л. М. 152, 155, 156
- Травничек Ф. 100
Тучкова-Огарьова Н. О. 56, 57
- Українка Леся 150
Ушинський К. Д. 38
- Фет А. А. 152
Філін Ф. П. 99, 100
Фойхт К. К. 25, 33, 62
Фортунатов Ф. П. 113
Франко І. Я. 150
Франчук В. Ю. 6
Фредерікс Б. А. 11, 12
- Халанський М. Г. 5, 42, 52—54,
104, 155, 157
Хартахай Ф. А. 35
Харцієв В. І. 155, 156
Хашдеу Б. 107
Хованський О. А. 36, 69
Храмов Ю. О. 6
- Цанкови (брати) 85, 86
- Чеканов Н. А. 59
Чернишевський М. Г. 42, 48—50,
52, 67, 106
Чернишова Н. 22
Чириков Г. С. 42, 43, 59, 105, 141
Чубинський П. П. 144
- Шафарик П. 80
Шахматов О. О. 93, 98, 125
Шевченко Т. Г. 35, 48, 49
Шиманов А. Л. 34, 35
Широкоград Є. Х. 6
Шкроб С. 46
Шлейхер Р. 109
Шмідт Й. 123
Штейн В. В. 137, 138
Штейнталь Г. 54
- Щепкін М. С. 16
Щербя Л. В. 113
- Юрченко О. С. 6
- Яворницький Д. І. 133
Ягич І. В. (Вагрослав) 54, 83,
121—126
- Goląb Z. 89
Heinz A. 89
Młynarski Z. 46
Polański K. 89
Slisz A. 46

ЗМІСТ

Передмова	3
Шлях до науки	8
Рід Потебні	8
Дитинство і гімназія	14
У вищій школі	22
А час тоді був цікавий	33
Викладач університету	33
Відрядження за кордон	45
Поворот	63
Життя віддаю слову	70
Зіткнення	70
Успіх	78
У колі сучасників	105
Пора очищати рахунки	126
Дослідник	126
Лектор	133
Видавець, редактор, перекладач	134
У пам'яті нащадків	155
Основні дати життя й діяльності О. О. Потебні	160
Основна література про О. О. Потебню	162
Іменний покажчик	164

ВЕРА ЮРЬЕВНА ФРАНЧУК
АЛЕКСАНДР АФАНАСЬЕВИЧ ПОТЕБНЯ

(На українском языке)

Київ, Наукова думка, 1985

*Друкується за рішенням Редакційної
колегії науково-популярної літератури
АН УРСР*

Редактор В. П. Плачинда
Художній редактор І. В. Козій
Технічний редактор Г. Р. Боднер
Коректори М. Т. Кравчук,
З. А. Єрохіна, Л. П. Рябцева

ІБ № 6361.

Подано до складання 05.04.85. Підп. до
друку 20.08.85. БФ 39478. Формат 84×108/32.
Папір друк. № 1. Літ. гарн. Вис. друк.
Фіз.-друк. арк. 5,25—вкл. на крейд. папері.
Ум. друк. арк. 8,8. Ум. фарбо.-відб. 8,92.
Обл.-вид. арк. 9,88. Тираж 3000 пр.
Зам. 3011. Ціна 30 к.

Видавництво «Наукова думка».
252601 Київ 4, вул. Репіна, 3.

Обласна книжкова друкарня. 290000 Львів,
вул. Стефаника, 11.

30 *

НАУКОВА ДУМКА